ISSN: 2961-1563 (Print)

JANAJYOTI JOURNAL

(जनज्योति जर्नल)

A Peer Reviewed Research Publication on Multi-Disciplinary Issues

No. 1 Vol. 1 (2079 B.S.) July, 2022

Research Management Cell (RMC)
JANAJYOTI MULTIPLE CAMPUS
(QAA cycle completed)
Lalbandi, Sarlahi
Madhesh Province, Nepal

ISSN: 2961-1563

JANAJYOTI JOURNAL
जनज्योति जर्नल

A Peer Reviewed Research Publication on Multi-Disciplinary Issues

Volume.1 July, 2022

Published By:

Research Management Cell (RMC)

JANAJYOTI MULTIPLE CAMPUS

(QAA cycle completed)

Lalbandi, Sarlahi

Madhesh Province, Nepal

Tel: 046-501436, 501550, 9854043333

Email:jmc.lalbandi@gmail.com

Website:www.jjmc.edu.np

JANAJYOTI JOURNAL (जनज्योति जर्नल)

ISSN : 2961-1563

Printed at : Print and Art Service
Bagbazar, Kathmandu
Tel: 01-5344419, 5339154

Published by : Research Management Cell (RMC
JANAJYOTI MULTIPLE CAMPUS
Lalbandi, Sarlahi, Nepal
Tel: 046-501436, 501550, 9854043333
Email:jmc.lalbandi@gmail.com
Website:www.jjmc.edu.np

JANAJYOTI JOURNAL

A Peer Reviewed Research Publication on Multi-Disciplinary Issues

Volume.1 July, 2022

Published By:
Research Management Cell (RMC)
JANAJYOTI MULTIPLE CAMPUS
(QAA cycle completed)
Lalbandi, Sarlahi
Madhesh Province, Nepal
Telephone: 046-501436, 501550, 9854043333
Email:jmc.lalbandi@gmail.com
Website:www.jjmc.edu.np

Editorial...

We are pleased to share that *Janajyoti Research Journal (JRJ)* is a multidisciplinary research journal published by Janajoyti Multiple Campus, Research Management Cell, Lalbandi, Sarlahi, Madhesh Province, Nepal. JJMC-RMC provides a forum for the publication of scholarly articles on significant cultural, literary and theoretical issues with vigor enthusiasm to establish the research culture and to provide a common platform for the teaching members in the campus. The RMC encourages scholars and researchers to submit critical works that have a broad conceptual and theoretical significance to a range of areas. Research must prove the abstract, keywords, findings and conclusions over a phenomenon whatever style, method or process the researchers adopt. There are some grounding debates on qualitative and quantitative researches and different types of citation methods in Nepalese research field. There are verities of thoughts on rationalization of logic and defense and should adhere to APA (7th Edition) documentation style.

JJMC is on attempt to unify the multidisciplinary research approaches in a single, unanimous and worldwide applicable method. We have thirteen articles in English, Nepali, Economics, Sociology, Rural Development, Management, ICT and Education streams of multidimensional disciplines or courses should be adjusted in journal over our entire departmental research activities. We have integrated all the disciplines in this journal.

This journal has included 12 articles in this volume reviewed by the discipline experts, and the respective authors were requested to incorporate the comments and feedbacks given. Thorough review of each article was done by editor team and the original articles written both in English and Nepali vernaculars have been included in this volume. However, we are very conscious over unanimity in diversity, malpractices of plagiarism, research methodologies and ethical code of conduct of research. All the texts are justified.

We are thankful to all the authors for their rigorous works on their manuscripts till the publication phase. We extend our sincere gratefulness to the peer reviewers for their painstaking efforts and contribution for an independent review. Finally, we expect readers' critical feedbacks for the improvement of forthcoming issues.

Thank you.

Editor Board

विषयसूची (Contents)

Predicatehood in Maithili Nominal Complex Predicates

✍ **Binod Kumar Yadav, PhD (TU)**

Lecturer, English Education

J S Murarka Multiple Campus Lahan, Siraha

Abstract

The Maithili nominal complex predicate is formed by a noun as its nominal host and a verb (light verb) as a delexicalized element but the number of arguments, their case, and their meanings are jointly sanctioned by the nominal host and the light as well. This article aims to examine the predicatehood value of the Maithili N+V CPs. The data were based on both primary and secondary as well. Some Maithili texts were selected from the Maithili story, essays etc. and also purposively elicited from the three language consultants who belonged to the Maithili community. The analysed data have been presented descriptively along with the tabulations based on the theoretical background, i.e., Lexical Functional Grammar. The findings show that the Maithili nominal CPs determine the syntactic and semantic bearings together, i.e. the nominal host also participates in contributing the syntactic mechanics of a clause.

Keywords: *Argument structure, complex predicate, maithili language, predicatehood, nominal host*

Introduction

Maithili is a New Indo-Aryan (NIA) language spoken by about 30 million people in the south-eastern part of Nepal, Terai and in the northern part of Indian State of Bihar as the language of residents of Mithila. Although, politically split into adjacent parts of two different nations: Nepal and India, it exists as an inalienable cultural entity mainly owing to the proximity and regular interaction between the Maithili speaking community of the two nations. Maithili is the mother tongue of 11.67% of the total in Nepal only and has been alternatively called *Mithilaa Bhaakhaa*, *Tirhutiyaa, Dehaati, Thethi, Avahata* or *Apabhramsa* (Yadava 2001). In exact words, Maithili has been the second widely spoken language used by

3,092,530 (CBS, 2011: the Government of Nepal), residing in about 10 districts namely Morang, Sunsari, Saptari, Siraha, Udaypur, Dhanusha, Muhatari, Sarlahi and Rautahat.

Maithili is a very rich in its verbal morphology and is found that the verbal feature distinguishes it from other languages of Indo-Aryan languages of India and Nepal. Grierson (1909, p.108) wrote 'The conjugation of the verb forms is the most complicated part of Maithili Grammar'. Similarly, Kellogg (1893, p.332) admitted 'The Maithili (dialect of Hindi) is distinguished from all the dialects exhibited in this grammar, by the extraordinary exuberance of its verbal forms'. Yadav (1996, pp.153 & 191) discusses the verbal structure of Maithili as stem + tense + mood + person/honorificity in the finite simple verb structure and as V1 [+/- stem alteration] + V2 + Inflectional affixes in the compound verb structure. Maithili verbs consists of several elements normally to the right of the verb stem to the various forms of the personal pronouns, the grammatical features of which are encoded in the agreement marking (Yadava, 1999). It is noticed from the latter case of Maithili verb structure and as he (Yadav, 1996) describes that there are three parts (functioning as a single unit) in a Maithili compound verb phrase: V1 which is called polar verb, V2 called vector verb and the last one is called auxiliary bearing tense, mood, person, etc markers. The first (polar) of these brings semantic burden and the last one (auxiliary) bears grammatical burden. The verb that appears between these two generally called vectors (Hook, 1974) or explicators (Masica, 1976) as the second part of a compound verb or complex predicate influences in the argument structure (a-structure) and the semantic structure (s-structure) of the main/polar verb. This second set of such verbs are the product of 'concomitant lexical emptying or grammaticalization' (Masica, 1976, p.141) in the lexical meaning of the full verb. The second group of verbs, with low calories thematically (Barma,1993) which, when combine with some non-verbal elements, namely nouns, adjectives and adverbs, partially emptying element, they form non-verbal predicates (Prasain, 2008) and some verbal elements, they form verbal/compound predicates. Such verbs (second set) are called light verbs (V2s) that influence in the argument structure of the V1s, for which Jespersen, as quoted in Butt (2003), is generally credited with first coining the term, and applied them to English V+NP constructions as in the example below.

(1) *take* a drive, a walk, a plunge
give a sigh, a pull, a ring

In these examples, the verbs do not predicate fully although these verbs are predicating as main ones in other constructions, such as 'he takes money from his pocket, he gives me a book' in English. That is, one does not actually physically 'take a drive' but rather one 'drives'. This shows that these verbs are semantically bleached and concatenated with the main verb 'have' and seem to be more of a verbal licenser for nouns. However, the verbs are clearly not entirely devoid of semantic predicative content either: there is a clear difference between *take a bath* and *give a bath*. The verbs thus seem to neither retain their full semantic predicational content, nor are they semantically completely empty. Rather, they appear to be semantically *light* in some manner that is difficult to identify (Butt, 2003). From this condition of the use of the light verbs, the intuition has been that the light form of these verbs developed from the main verb and that the light form lost some of the semantic content as part of historical change.

Defining complex predicates

There are some verbal constructions: serial verbs, compound verbs and conjunct verbs that look alike but they are not. In Maithili language, like other South Asian languages, the serial verbs have two/more main verbs with their primary meanings/events, the compound verbs are constructed by the combination of two main verbs having a single event and the conjunct verbs are the constructions in which two predicational elements (first being noun, adjective or adverb and second being verb having its bleached meaning called light verb) contribute the a-structures in a single clause. Serial verbs can stack several events in a single clause whereas compound and conjunct verbs, in which the second verbs are light verbs, stack only one event in a single clause. A complex predicate construction in which the first member is a noun, adjective or a nonfinite verb (in its root form), and the second member is a light verb that has lost part of its semantic content, (Abbi, 2001). Two semantically predicative elements jointly determine the structure of a single syntactic clause (Mohanan, 1996, p.432). Complex predicates can be defined as predicates which are multi-headed; they are composed of more than one grammatical element (either morphemes or words), each of which contributes parts of the information ordinarily associated with a head (Alsina, Brenan and Sells, 1996, p.1). This attempt analyzes the Maithili Complex Predicates (Nominal CPs) in which the first element is Noun and the second is semantically bleached Verb (Light Verb) functionally taken as a single predicate, and shows how Nominal host also contributes in the argumenthood: its valency, case or semantics.

The researcher restricts the analysis of the Nominal Complex Predicates where a predicative noun combine with a verb to form a single syntactic predicate (N+V CPs) functioning as a unity of two semantically predicative elements that allows them to correspond to a single syntactic clause.

Research problem

Compound and conjunct constructions, not serial verbs, can be called complex predicates. In both cases, the second element is a light verb that also has predicational value together with the first one (verb, noun, adjective or adverb) and they together are called complex predicates. The entire syntactic mechanism of a sentence is shaped by the nature of its predicational elements but which element (first or second) contributes in what manner in the case of a complex predicate remains a subject of researchers' interest. The light verb, for example *le* 'take' in (2) merely contributes aspectual like information to the nominal event *əbətar* 'incarnation' wherein the arguments are determined together by both elements: nominal and verbal showing a single event.

(2) *bhagban pashukə əbətar leləith*

bhagban	pashu-kə	*əbətar*
god	animal-GEN	incarnation.N
le-l-əith		
take-PST-3SG.HON		

'God incarnated as an animal.'

This example arises some interesting questions to be searched further.

- Do nominal elements in Maithili Nominal Complex Predicates have predicative value to the argument structures of a clause?
- Do they contribute the argument structure and others alone or jointly with the light verbs?

This study is basically an attempt to investigate one of the conjunct complex predicates of Maithili, i.e., Nominal Complex Predicate (henceforth NCP), with the focus on analyzing how the nominal elements are having the predicationhood in such verbal structures along with the light verbs that bear less lexicality, and contribute the number of argument, case marking or semantic feature in a sentence.

Method

The study is primarily based on the data collected for the PhD dissertation. However, the researcher's own experience, as being a native speaker of Maithili, is also considered to a great extent. The data are analyzed mostly on the basis of Mohanan (1996).

Theoretical Base

The theoretical framework within which the researcher frames his examination of the Maithili complex predicates is Lexical Functional Grammar (LFG), developed by John Bresnan and Ronald Kaplan in the late 1970s. LFG is a theory of grammar which has a powerful, flexible, and mathematically well-defined grammar formalism designed for typologically diverse.... it has no serial derivation (unlike transformation grammar); there are no deep structures or initial structures, (Bresnan 2001). LFG presents the basic syntactic and semantic information of a language in four interacting levels which are: Constituent structure (c-structure), Functional structure (f-structure), Argument structure (a-structure) and Semantic structure (s-structure).

Data presentation and analysis

This section demonstrates the quality of predicatehood of the nominal host along with the light verbs that are semantically bleached and concatenated with the host element: neither retain their full semantic predicational content, nor are they semantically completely empty, rather, they appear to be semantically *light* in some manner that is difficult to identify (Butt, 2003), wherein the number of arguments, their case, and their meanings are determined jointly by the noun and the verb.

The sequence ***ḍər ləg ch*** 'fear adhere be' used as in (3b), has three elements respectively: first being N, second Main V and third Aux where the second has lost its full semantic predicational content, i.e .adhere/attach but contributes in the clause structure of the sentence (its arguments, their meanings and their case) along with the nominal host ***ḍər*** 'fear'.

(3a) *gari ləgəl chəi(k)*

gari	ləg-əl	ch-əi(k)
gari.NOM	stand/attach-IMPFV	be-3SG

'There is a vehicle (on the stand).'

(3b) *binodkə kəhanikə/sə ḍər ləgəl əich*

binod-kə kəhani-kə/sə **ḍ***ər*

binod-DAT story-DAT fear

ləg-*əl* *əich*

adhere-IMPERF be.PRES.3SG.NH

'Binod feels fear of the story.'

In the predicative units of conjunct structures, most of the verbs (vectors) provide grammatical flavor to the meaning of the nominal predicative unit or nominal host, and are used as light verbs which contribute with its host. In this structure, *ḍər ləg* 'fear adhere' is a Nominal CP where the host is *ḍər* 'fear› which is noun and *ləg* 'adhere' is light verb but the argument structure and case marking of this sentence are affected by the noun ḍər rather than the verb sequence *ləg* 'adhere'. This shows that the verb *ləg* 'adhere' functions as a main verb in the example (3a) and takes a single argument in nominative case but there are two arguments in (3b): the first being an experiencer *'binod'* with dative marker and the second *kəhani* 'story' as a theme also with dative one, contributed by jointly the nominal host *dər* 'fear' and the light verb *ləg* 'adhere'. Here, the noun in this CP has the capacity to constrain the number, meaning, and overt expression of the argument in the clause, that is, to participate in the predicatehood.

(4) *binod bhat khelək*

binod bhat khe-l-ək

binod.NOM rice eat-PST-3SG.NH

'Binod ate rice.'

Similarly, *kha*- 'eat' is a diadic verb and it takes two arguments of agent and patient roles as in (4) 'binod and bhat' when it is used as a simple verb construction.

In the following expressions, *kha-* 'eat' is found as a light verb and influences the argument structure. The verb *kha* with the host noun *pit* 'beat' causes the argument structure with the roles of recipient 'binod' in nominative form and source 'mastər' in a genitive/dative form as in (5a and b).

(5a) *binod mastersə pitai khelək*

binod master-sə pitai

binod.NOM teacher-DAT hit.N

khe-l-ək

eat-PST-3SG.NH
'Binod got beating from a teacher.'

(5b) *binod mastersə dhoka khelək*
binod master-sə dhoka
binod.NOM teacher-DAT cheat.N
khe-l-ək
eat-PST-3SG.NH
'Binod got cheated from a teacher

Moreover, the verb *de* 'give' takes three arguments; one agent, one source and another patient when it is used as a main verb forming a simple predicate as in (6) below where the arguments 'binod' occupies an agentive role, 'santosh' plays a role of source and 'kitab' is in a patientive form.

(6) *binod səntoshkə kitab delək*
binod səntosh-kə kitab
binod.NOM santosh-DAT book
de-l-ək
give-PST-3SG.NH
'Binod gave Santosh a book.'

But when it is used as a light verb forming complex predicates, the a-structures need to be reanalyzed. It is observed in the example (7) that the patient *'pashu'* has been affected in its case marking form due to the light verb *'de'* as in its bleached sense. It means the verb *de* as a single predicate takes the patientive role in the ablative form, but when it is used as a semantic emptying form with the nominal host *zənəm 'birth'* takes the agentive role in nominative form and patientive role in the genitive form.

(7) *bhagban pashukə zənəm deləith*
bhagban pashu-kə zənəm
god animal-GEN birth.N
de-l-əith
give-PST-3SG.HON
'God gave birth to an animal.'

The verb *a-* 'come' is an unaccusative and intransitive verb. It takes an animate theme as an argument and locative destination when it is used as a full lexical verb in (8a). However, in the following constructions*,* it is found as a light verb that influences the argument structure or case markers in the arguments as shown in (8b-c).

(8a) *ram ghər eləith*

ram	ghər	e-l-əith
ram.NOM	house	come-PST-3SG.HON

'Ram came home.'

(8b) *ramkə **banta a**el*

ram-kə	**banta**	**a**-el
ram-DAT	vomit	come-PST.3SG.NH

'Ram vomited.'

(8c) *ramkə katha **yad a**el*

ram-kə	katha	**yad**
ram-DAT	story	remember

a-el
come-PST.3SG.NH
'Ram remembered the story.'

In the (8a), the subject *ram* is in the nominative case as a role of agent and the next argument *ghər* 'home' is as a role of location where the verb *a* 'come' is a main verb, but in the examples (8b-c) the same verb *a* functions as a light verb used with its nominal host term *banta* 'vomit' affecting the role of *ram* as an experience in the form of dative case in (8b), and there are an agent with ergative marker *'ram-kə'* and a theme *katha* 'story' in (8c) where the light verb *a* is functioning with its nominal host *yad* 'memory' and both *yad* and *a* together determine the predicational values.

Findings and discussion

From the data analysed above it is very obvious that there are four different verbs (*ləg, kha*, *de and a)* used as both: main and light forms as well, and five different nouns (*ḍər, pit, banta, yad, and zənəm*) used as nominal hosts illustrated. In all the cases where there is not a complex predicate, the single verb governs its valency, case and meaning of the arguments, but when these verbs are used as light verbs, the governance is operated by the nominal hosts together with such verbs. That is to say, when the predicates become complex, there affect the number of valency, case and meaning of the arguments, sanctioned by the nominal, not by the light. This shows that the verb ***ləg* ‘**adhere’ functions as a main verb in the example (3a) and takes a single argument in nominative case but there are two arguments in (3b): the first being an experiencer ‘ *binod’* with dative marker and the second *kəhani* ‘story’ as a theme also with dative one, contributed by jointly the nominal host ***ḍər*** ‘fear’ and the light verb *ləg* ‘adhere’.

Similarly, *kha-* ‘eat’ when used with the host noun *pit* ‘beat’ causes the argument structure with the roles of recipient ‘binod’ in nominative form and source ‘mastər’ in a genitive/dative form, the verb *de* ‘take’ takes three arguments; one agent, one source and another patient when it is used as a main verb forming a simple predicate but when it is used as a semantic emptying form with the nominal host *zənəm ‘birth’* takes the agentive role in nominative form and patientive role in the genitive form. Regarding the case of the light verb *a* ‘come’, as an unaccusative and intransitive verb as a full lexical verb takes an animate theme as an argument and locative destination but the same verb *a* functions as a light verb used with its nominal host term *banta* ‘vomit’ and *yad* ‘memory’ affecting the argumentation and others as well.

Structural concept of complex predicate in Maithili

Complex Predicate

Host Element | Light Verb
(N, Adj., Adv., Verb) | (Verb)
(bearing more predicative burden) | (delexicalized meaning)

Structural concept of nominal complex predicate in Maithili

Nominal Complex Predicate

Nominal Host | Light Verb
(Noun) | (Verb)

Properties of nominal CP

- The argument structure of a clause containing a CP is regulated jointly by the nominal host and the light verb in Maithili.
- The noun in the CPs is a part of the predicate of the clause; along with the light verb.
- Noun can determine the valency of the CP construction, as well as the meanings and cases associated with the arguments of construction.
- N+V sequence as CP is treated as a single unit.
- There is the agreement of light verbs with nominal hosts.

The representation of the verb *ləg* ‘adhere/stand’ as a full verb in (3a) and nominal element in(3b) is:

[x stand] SEM STR

……………………………………………

< AGR1> A-PRED> ARG STR

The sem str and arg str of *ḍər ‘fear’* in (3b) is as:

[x by y fear] sem str

…………………………………………………

<agr1> <agr2> a-pred arg str

The representation of the predicate ***dər ləg*** ‘fear adhere/stand’ as a single predicate/cp in (3b) is:

[x y adhere] sem str

[x by z fear]

…………………………………………………

<agr1> <agr3><agr2>a-pred arg str

Representing Nominal cp under the four levels of lfg

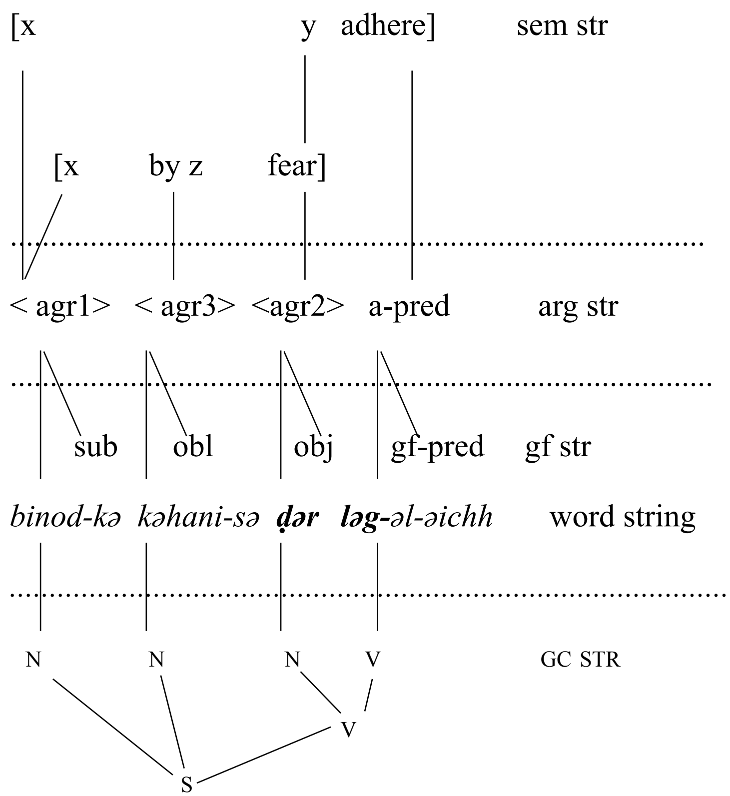

Conclusion

A light verb and its nominal host form a single verbal category at gc str, called Nominal cp that jointly determines the argument structure and others of a single syntactic clause. This shows that the nominal hosts: *ḍər* 'fear' in the example, *pit* 'beat', *jənəm 'birth'*, *banta* 'vomit' and *yad* 'memory' respectively also participate in governing the structure of the clauses, and this governing constraints with the number of arguments, their case, and their meanings as well. Thus, *ḍər* 'fear', *pit* 'beat', *jənəm 'birth'*, *banta* 'vomit' and *yad* 'memory' contribute to the syntantic mechanics in clauses, therefore participate in predicatehood.

Abbreviations

1	first person	2	second person
3	third person	ARG	argument
CP	complex predicate	DAT	dative
FUT	future	GEN	genitive
HH	high honorific	HON	honorific
IMP	imperative I	MPFV	imperfective
LOC	locative	N	noun
NH	non honorific	NIA	New Indo-Aryan
NOM	nominative	NP	noun phrase
PL	plural	PRS	present
PST	past	SG	singular
V	verb	VP	verb phrase
v1	first verb	v2	second verb
PFV	perfective		

Acknowledgement

The author is very thankful to University Grants Commission (UGC), Nepal for supporting the full PhD fellowship support and the financial support for writing and publishing this research article in a peer-reviewed journal based on the PhD work.

References

Alsina A., Bresnan, J, & Sells, P. (1997). *Complex predicates.* Stanford California: CSLI Publications.

Asad, Md. (2013). A study of srammaticalization of verb “Ləg”. In *Modern Maithili language in India.* Vol.13.

Butt, M. (1993). *Complex predicates in Urdu.* Ph.D. Dissertation. Stanford University.

Butt, M. (2010). The light verb Jungle: Still hacking away. In M. Amberber, B. Baker, & M. Harvey, (eds.), *Complex Predicates* (pp. 48–78). Cambridge: Cambridge University Press.

Grierson, G. A. (1909). *An introduction to the Maithili dialect of the Bihari language as spoken in North Bihar.* Calcutta: The Asiatic Society.

Hook, P. E. (1975). *Compound verbs in Hindi*. Ph.D. Dissertation. University of Michigan.

Jha, S. (1958). *The formation of the Maithili language.* London: Luzac & Company Ltd.

Kellogg, S. H. (1893). *A grammar of the Hindi language.* London: Routledge and Kegan Paul, Ltd.

Lohani, R. R. (1999). *Complex predicates in Nepali.* MA Thesis. Central Department of Linguistics, TU.

Masica, C. P. (1976). *Defining a linguistic area: South Asia*. Chicago: the University of Chicago.

Mohanan, T. (1994). *Argument structure in Hindi.* Stanford California: CSLI Publications.

Mohanan, T. (1997). *Multidimensionality of representation: NV complex predicates in Hindi.* In A. Alsina et al, (eds.), 431-471.

Parsai, B. (1999). *Complex predicates in Bote*. MA Thesis. Central Department of Linguistics,TU.

Pokharel, M. P. (1999). Compound Verbs in Nepali. In *Topic in Nepalese linguistics*, Yogendra p. Yadava and Warren W. Glover, (eds.). Kathmandu: Royal Nepal Academy.

Sing, U. N. (1979). *Some aspects of Maithili syntax: A tranformational-generative approach*. Unpublished PhD Dissertation, University of Delhi.

Verma, M. (1993). *Complex predicates in South Asian languages (First ed.).* Manohar Publishers and Distributors.

Yadav, B. K. (2078). *Complex predicates in Maithili*. PhD Dissertation. Tribhuvan University, Nepal.

Yadav, D. N. (1999). A syntactic analysis of Maithili compound verbs. In *Readings in Maithili language and culture,* Y. P. Yadava (ed). Kathmandu: Royal Nepal Academy.

Yadav, D. N. (2004). *Maithili compound Verbs. Kirtipur: Students' Publication & Distributors.*

Yadav, R. (1996). *A reference grammar of Maithili*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.

Yadava, Y. P. (1999). The verbal complexity in Maithili. In *the year book of South Asian languages and Linguistics.* Sage: London. ■

Educational Management of Cerebral Palsy Children at Cerebral Palsy Rehabilitation Centre

✍ **Ganesh Prasad Khanal**

Associate Professor, Central Department of Education
Khanal.ganeshprsd@gmail.com

Abstract

This study examines the current situation, academic achievements, and challenges of cerebral palsy students in Nepal's Cerebral Palsy Rehabilitation Centre. This study is qualitative. Cerebral palsy is a kind of disability that is included in multiple disabilities. Disability is not a disease but one of the individual's unique characteristics. If we provide a supportive environment, the person with cerebral palsy can learn daily life skills and live a prosperous life. The use of technology made it easier for cerebral palsy students to know about the world and achieve good academic success.

Key Words: *Brain Injury, Cerebral Palsy, Multiple Disability, Rehabilitation Centre, Therapy*

Introduction

Cerebral palsy is a neurological disorder caused by a non-progressive brain injury or malformation that happens when a child's brain is still developing. Cerebral palsy mainly affects how the body moves and how well the muscles work together. When a child's brain is still developing before birth, during birth, or right after birth—it can get hurt or develop strangely, which can cause brain damage. Cerebral palsy influences how the body moves, how muscles control movement, how forces collaborate, and how muscles tone, reflex, posture, and balance. Cerebral palsy is caused by a brain injury or a problem with how the brain is formed. It can affect fine, gross, and oral motor skills. Most people with intellectual palsy are born with the condition, but some get it later in life. People once thought that problems during birth led to cerebral palsy. Even though this does happen, most people now agree that birth problems cause a small number of cerebral palsy cases, about 10 percent. Researchers think that most cases of cerebral palsy are caused by problems with brain development or by brain injuries that happen before birth or during labor and delivery. Some things that can cause cerebral palsy are accidents, abuse, medical mistakes, negligence, infections, and injuries. The following are the critical features of Cerebral Palsy:

- Cerebral Palsy causes physical impairment
- Every person with cerebral palsy is different.
- Cerebral palsy is not life-threatening.
- Cerebral palsy is not progressive.
- Cerebral palsy is permanent.
- Cerebral palsy is not contagious.
- Cerebral Palsy Nepal: An Overview

Cerebral Palsy Nepal is Nepal's only non-governmental and nonprofit organization dedicated to supporting people with cerebral palsy and their families. Since its foundation over 25 years ago, it has helped thousands of individuals with cerebral palsy and developmental delay overcome many of the barriers they face and live happily and fulfilled lives. Their programs directly benefit 1,500 children with cerebral palsy a year. Cerebral Palsy Nepal is an associate organization member of the International Cerebral Palsy Society, London. Its Centre in Dhapakhel, Lalitpur, delivers medical, therapeutic, and education services for children with cerebral palsy. The critical programs located at the Centre are:

- Rehabilitation Centre - Open Monday to Friday, 10 am-5 pm, it offers children with cerebral palsy and their families a complete range of services, including medical assessment and care, counseling, educational psychology, speech therapy, physiotherapy, and occupational therapy.
- The school (Special Education Program) - The school provides an education tailored to the individual needs of up to 50 children.
- Vocational Training Unit (Special Education Program) – The recent addition of the unit further allows the children to build skills for later life.
- Residential Program ('Phulbari') – The Program extends the Centre's services to those in rural areas beyond the Kathmandu Valley.

Many families outside of the Kathmandu valley are badly in need of help but unable to access the Dhapakhel Centre's services. Cerebral Palsy Nepal's outreach program extends therapeutic and practical support to families in 15 of Nepal's 75 districts, while other community programs help in various ways. Cerebral Palsy Nepal's community program includes:

- Home visit / Outreach Program (ORP)- Cerebral Palsy Nepal's visitors provide therapy, Practical guidance, and emotional support to cerebral palsy children and their families in 15 districts.
- Mobile Team – Providing medical and therapeutic assistance.
- Day Care Centers – Easing the burden on families while providing children with the education and therapy they need to develop.
- Children in Schools – The organization supports children with cerebral palsy in mainstream schools.
- Education for Siblings – Helping to provide a long-term route of poverty through delivering scholarships for siblings of children with cerebral palsy

Objectives of the Study

The study was carried out to meet the following objectives:

- To find out the current situation of cerebral palsy children at Cerebral Palsy Rehabilitation Centre Nepal
- To examine the academic achievements of a cerebral palsy student at Cerebral Palsy Rehabilitation Centre Nepal
- To explore the challenges faced by the cerebral palsy student at Cerebral Palsy Rehabilitation Centre Nepal
- To evaluate the strategies employed by the teachers in teaching cerebral palsy children, their successes, and challenges.

Methodology of the Study

This study followed a qualitative methodology. The data used in this study are from primary and secondary sources. Preliminary data were collected by observing the school and interviewing the teachers and students of the Cerebral Palsy Rehabilitation Centre Nepal. A teacher named Ms. Rajuna Singh and a student named Darshan K. C. were randomly selected for the interview. Secondary data were collected from books and publications of Cerebral Palsy Rehabilitation Centre Nepal.

Results and Discussions

After visiting the Centre and interviewing the teachers and students, the following significant results are found:

The initial stage of a student at the time of admission

Most of the students were pitiable when they came to the Centre. They couldn't communicate with confidence. Most of the students could not express their feelings effectively. A dependency complex repressed them. They were not clean enough. They were always complaining and irritating. They would not do even the things that they could have done. The students could not read and write the Nepali and English alphabet at the beginning. They could not memorize what they studied.

Employed Strategies

There is disable friendly environment in the Centre. The Centre also uses the technologies such as Physio point and head control to assist in teaching-learning. The teachers work to reduce the students' weaknesses and promote the students' potential.

Successes

The Cerebral Palsy students have gained specific life skills such as cooking, gardening, self-care, etc. They now share their ideas with their friends. They are actively involved in extracurricular activities but never hurt one another. During the outing, they are given a fixed amount of money, taken to departmental stores, and encouraged to buy things of choice and pay on their own. Despite the hardships, with the computer entry, even those children who had difficulty writing can now express their feelings. With the use of technology, many of them could score good marks in SLC. Using technology, the children with cerebral palsy are not limited in the room but can know the world environment.

Challenges

Teaching children with cerebral palsy is an excellent challenge because teaching them requires special attention to their weaknesses and potential. Another challenge is that most schools do not admit students with cerebral palsy after SLC.

Conclusions

Though cerebral palsy is a physical and mental impairment, it is not disabling. Cerebral Palsy students can also learn and live normally if provided timely intervention, good schooling, and training. Now, technology has been so developed that the daily lives of cerebral palsy children have become far more accessible than in the past. Though Cerebral Palsy is incurable, its effects may be reduced to a great extent through the three-sided- cooperation of the teachers, students, and parents. Cerebral palsy students should be seen with respect and care, not hate. We must counsel their parents on what will be good and bad for them. Classroom teaching, combined with life skill training, shall make the life of cerebral palsy children much more productive and fulfilling. The need has come to include the cerebral palsy children in regular schools with normal children and teach them in an inclusive setting.

References

Best, S.J., Heller, K.W. & Bigge, E. J. .L. (2010). *Teaching individuals with physical or multiple disabilities* (6th ed.). Boston, MA: Pearson.

Heward, W. L. (2013). *Exceptional Children: An Introduction to Special Education (10th ed.) Boston, MA: Pearson*

Smith, T. E., Polloway, E. A., Patton, J. R., Dowdy, C.A. (2011). *Teaching Students with Special Needs in Inclusive Settings(6th ed.).*New Delhi: Pearson ■

अदालतमा प्रयोग हुने नेपाली भाषा

✍ **बैकुण्ठप्रसाद पौडेल**

सह-प्राध्यापक

जनज्योति बहुमुखी क्याम्पस, लालबन्दी

सार

कानुनी नेपाली भाषामा लामो वाक्य, वाक्यगठनमा व्याकरणका नियमलाई बेवास्ता गरिएको, लेखाइमा अशुद्धता र वाक्य पनि क्लिष्ट रहेका छन् । कानुनी नेपाली भाषामा संस्कृत, अरबी, फारसी, तुर्की आदि भाषाका शब्दहरूको बाहुल्यता पाइन्छ । अदालती भाषामा पुरातन लेखनशैली, लामा वाक्य, पूर्णविराम चिन्हको सट्टा अल्पविराम चिन्हको प्रयोग, वाक्य अस्वाभाविक रूपमा लम्ब्याउने र शुद्धताको पक्षमा बेवास्ता गर्ने गरेका जस्ता समस्याहरू रहेका छन् । कानुनी कागजातमा अत्यन्त लामो प्रस्तुति गर्ने प्रक्रियालाई हटाउँदै प्रस्तुतिलाई आवश्यकताअनुसार लामो वा सङ्क्षिप्त बनाउनुपर्ने हुन्छ । कतिपय अनावश्यक तथ्यसमेत उल्लेख गर्ने गरेका कारणबाट प्रस्तुति लामो र भद्दा भएकाले आवश्यक तथ्य मात्र उल्लेख गर्नुपर्ने हुन्छ । लेखन तथा मस्यौदा कला भएकाले सुव्यवस्थित हुनुपर्दछ । यस कुरालाई सम्बद्ध अधिकारी, मस्यौदाकर्ता वा लिखत तयार गर्ने व्यक्तिले मनन गर्नुपर्ने हुन्छ । लामा वाक्य भएको मुद्दाका कागजातमा आम अभ्यासको रूपमा रहेको प्रचलनलाई हटाई छोटा वाक्यहरू लेखी योजनाबद्ध र व्यवस्थित प्रस्तुति गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

मुख्य शब्दावली : अभियोगपत्र, अभियोजन, इजलास, जाहेरी, जिकिर, प्रक्षेपक, फिरादपत्र, बकपत्र, मुचुल्का ।

विषय परिचय

जनताका हक अधिकार उल्लङ्घन भएमा अदालतबाट उपचार प्राप्त हुन्छ। अदालतलाई नागरिकको अधिकारको संरक्षकको रूपमा लिइन्छ । अदालतमा न्याय माग्नका लागि प्रस्तुत गरिने निवेदनपत्र, फिरादपत्र, अभियोगपत्र र यस सन्दर्भमा अर्को पक्षले प्रस्तुत गर्ने लिखित जवाफ, प्रतिउत्तरपत्र जस्ता कागजात र मुद्दाको विभिन्न कागजातमा प्रयोग

गरिने भाषा विशेष प्रकारका हुन्छन् । यस्ता भाषा आम मानिसले नबुझ्ने हुन सक्छन् । यस्ता कागजातमा प्रयोग गरिने भाषा अन्य भाषाभन्दा पृथक् र आम नागरिकले सहज रूपमा बुझ्न नसक्ने हुन्छन् । यस सन्दर्भमा प्रयोग भएका शब्दहरूको स्रोत, शब्दहरूको निर्माण र वाक्यगठन जस्ता विषयहरू महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । त्यसैले अदालतमा प्रयोग गरिने शब्दहरूको स्रोत निर्माण र वाक्यगठन जस्ता विषयहरूमा जानकारी सर्वसाधारण सबैले पाउन आवश्यक हुन्छ तर आमनागरिक एकातर्फ अदालतको भाषाको क्लिष्टताबाट आक्रान्त छन् भने अर्कोतर्फ यस्ता मुद्दा-मामिलामा प्रयोग हुने शब्दहरूको स्रोत, निर्माण र वाक्यगठन जस्ता विषयहरूमा अनविज्ञ पनि छन् । यसले सर्वसाधारण मानिसको न्यायको पहुँचको आवश्यकतालाई आघात पार्न सक्छ ।

मुद्दा-मामिलामा प्रयोग हुने भाषा र मुद्दापश्चात् प्राप्त हुने फैसला पनि नेपाली भाषाको कानुनी भेदमा पर्दछ । न्याय पाउनु हरेक व्यक्तिको अधिकार हो । व्यक्तिलाई प्राप्त अधिकारहरू कसैबाट खोसिएमा वा उल्लङ्घन भएमा सो व्यक्ति अदालतमा प्रवेश गरी न्याय माग्न सक्छ । यसरी अदालतमा कुनै विवाद कसैले लगेमा त्यसलाई मुद्दाको रूपमा लिइन्छ । मुद्दा अधिकार, कर्तव्य वा दायित्व निर्धारणको निमित्त सक्षम अदालत समक्ष प्रस्तुत गरिएको विवादित विषय हो । यसमा सामान्यतया दुई पक्षहरू हुन्छन् । दुई पक्षबिच मुख नमिली इन्साफ गरी ठहऱ्याउनुपर्ने खास विवादको विषयलाई मुद्दा भनिन्छ । मुद्दालाई हक-बेहक छुट्याएर, दुई पक्षको बिचमा मुख नमिली इन्साफ गरी छुट्याएपछि गरिने निर्णयलाई फैसला भनिन्छ । फैसलाले मुद्दाको निर्णय गरेको हुन्छ । यसमा प्रयोग गरिने भाषा कानुनी प्रकृतिको हुन्छ । अदालतमा परेको विवाद वा मुद्दामा अदालतबाट गरिने निर्णयलाई फैसला भनिन्छ । फैसलामा न्यायाधीशले न्याय निरूपण गर्दछ । न्यायाधीशले गरेको न्याय निरूपण उल्लेख भएको लिखत फैसला हो । फैसला मुद्दा-मामिलाका सन्दर्भमा अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण लिखत हो । फैसलामा मुद्दाको सङ्क्षिप्त तथ्यदेखि न्यायाधीशले गरेको ठहर निर्णय र सो निर्णय कसरी कार्यान्वन गर्ने भन्नेसम्मका कुरा उल्लेख भएको हुन्छ । यहाँ ‘अदालतमा प्रयोग हुने नेपाली भाषा’ शीर्षकमा यो अध्ययन तयार पारिएको छ ।

समस्या कथन

अदालतमा प्रयोग हुने नेपाली भाषा शीर्षकको प्रस्तुत अध्ययनको समस्या कथनलाई निम्नानुसार बुँदामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

(क) अदालतको मुद्दा फैसलामा प्रयोग भएका शब्दहरूका स्रोत के-कस्ता छन् ?

(ख) अदालतको मुद्दा फैसलामा प्रयोग भएका शब्दहरूको निर्माण कसरी भएको छ ?

(ग) अदालतको मुद्दा फैसलाको वाक्यगठन के-कसरी भएको छ ?

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनमा अदालतको मुद्दाको फैसलाको भाषामा केन्द्रित रहेर देहायबमोजिमका उद्देश्यहरू राखिएको छ :

(क) अदालतको मुद्दाको फैसलामा प्रयोग भएका शब्दहरूको स्रोतगत अध्ययन गर्ने ।

(ख) अदालतको मुद्दाको फैसलामा प्रयोग भएका शब्दहरूको निर्माण प्रक्रियाको अध्ययन गर्ने ।

(ग) अदालतको मुद्दाको फैसलाका कागजातमा प्रयुक्त वाक्यहरूको गठन प्रक्रियाको अध्ययन गर्ने ।

अध्ययन विधि

यो अध्ययन गुणात्मक ढाँचाको रहेको छ । यसमा सामान्य तथ्याङ्कशास्त्रको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनका लागि प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यस अध्ययनका लागि अदालतद्वारा पाइएको कानुनी फैसलालाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ भने विभिन्न क्षेत्रका भाषाशैली सम्बन्धी सैद्धान्तिक ज्ञान दिने पुस्तकहरू यस अध्ययनक्रममा द्वितीय स्रोतको रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

नमुना छनोटका रूपमा प्रस्तुत अध्ययनमा राजस्व न्यायाधिकरणका मुद्दाहरूमध्ये बढी भन्सार मूल्य निर्धारण (दुईओटा), बढी भन्सार महसुल माग, सुन चोरी-पैठारी, गरी चारओटा मुद्दाको अध्ययन गरिएको छ । यी चारओटा मुद्दाहरूमा रहेको अनुसन्धानमा तयार भएको फैसलाका कागजातहरूको अध्ययन गरिएको छ । छनोट गरिएका उल्लिखित चारओटा मिसिलमा प्रयोग भएका भाषाका स्रोत, निर्माण र वाक्यगठन सम्बन्धमा अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनको औचित्य

अदालतका मुद्दा-मामिलाका लिखतहरू जाहेरी दरखास्त, अभियोगपत्र, विभिन्न मुचुल्काहरू, अभियोगपत्र, बयान, बकपत्र, फैसला र पुनरावेदनपत्र आदिमा प्रयोग भएका

भाषा शुद्ध नभएमा त्यसको गलत अर्थ लागि व्यक्ति अन्यायमा पर्न सक्छ । अदालतमा प्रयोग हुने शब्द प्रयोग वा भाषागत त्रुटिले दिन खोजेको सूचना गलत रूपमा बुझिन सक्छ ।

मुद्दा-मामिलामा प्रयोग भएका लिखतमा शुद्धता र व्याकरणगत पक्ष कमजोर रहेको पाइन्छ । यसैले यस्ता मुद्दामा रहेका लिखतका नेपाली भाषाका समस्याहरू पहिचान गरी शुद्धता कायम गर्न सकिएमा गलत अर्थ वा व्याख्या हुन नपाउने र भाषाको अध्ययनले कानुन व्यवसायी, मुद्दामा प्रतिवादीको रूपमा रहेको व्यक्ति, अपराध अनुसन्धानको कार्यमा संलग्न अनुसन्धान अधिकारी, अभियोजन कार्यमा संलग्न सरकारी वकिल, न्यायाधीश र अदालतका कर्मचारीहरू, अन्य सरोकारवाला व्यक्तिहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा लाभ पुऱ्याउँछ ।

सैद्धान्तिक आधार

भाषाको प्रयोगका क्रममा विषयगत आधारमा देखिने भाषिक भेदलाई भाषाको प्रयोजनपरक भेद भनिन्छ । ज्ञान-विज्ञानका विशिष्ट क्षेत्रमा प्रयोग गरिने भाषाको विशेष किसिमको भेदलाई प्रयोजनपरक भेद भनिन्छ । नेपाली भाषाको प्रयोग, ज्ञान विज्ञान, शिक्षा, कानुन, वन, कृषि आदि विभिन्न विषय वा क्षेत्रमा हुन्छ । सबै विषय वा क्षेत्रमा प्रयोग गरिने नेपाली भाषामा एकै प्रकारका विशेषताहरू हुँदैनन् । प्रयोग वा विषयअनुसार भाषाका विभिन्न रूपहरूको प्रयोग हुन्छ । भाषाको प्रयोग कुन विषयका निम्ति गरिँदै छ भन्ने कुराले भाषा कुन रूपमा प्रस्तुत गर्ने भन्ने कुराको निर्धारण हुन्छ । यस्ता भेदहरूमा प्राविधिक (चिकित्सा, इन्जिनियरिङ्ग, वन, विज्ञान, कृषि आदि), कानुनी, कार्यालयीय, सामाजिक आदि छन् । नेपाली भाषाका प्रयोजनपरक भेदमा देहायबमोजिमका भेदहरू हुन्छन् :

(क) नेपाली भाषाको साहित्यिक भेद

(ख) कानुनी भेद

(ग) प्राविधिक भेद

(घ) वैज्ञानिक भेद

उल्लिखित नेपाली भाषाका प्रयोजनपरक भेदमध्ये यहाँ नेपाली भाषाको कानुनी भेदको मात्र चर्चा गरिएको छ ।

नेपाली भाषाको कानुनी भेदको परिचय र विशेषता

नेपाली भाषाको विशाल भण्डारभित्र कानुनी भाषासमेत समेटिएको हुन्छ । यसैले नेपाली भाषालाई समष्टि र कानुनी भाषालाई व्यष्टि भनिन्छ। नेपाली भाषाका स्वरूप पक्ष र कार्य पक्ष हुन्छन् । कानुनी नेपाली भाषा कानुन विषय वा क्षेत्रसँग सम्बन्धित, कानुनको विषय बोक्ने र कानुन क्षेत्रमा विशेष रूपमा प्रयोग हुने भाषा हो । बहस पैरवी, बकपत्र गर्नेको कथन आदि कथ्य रूप हुन् भने विभिन्न लिखतहरू लेख्य रूप हुन् ।

ऐन, नियम, संविधान जस्ता कानुनका क्षेत्रमा प्रयोग गरिने भाषाको भेदलाई भाषाको कानुनी भेद भनिन्छ । नेपालको संविधान, ऐन, नियम, कानुन र न्यायका क्षेत्रमा प्रयोग गरिने नेपाली भाषाको भेदलाई नेपाली भाषाको कानुनी रूप वा भेद भनिन्छ। मुद्दा-मामिला र फैसलाहरूमा प्रयोग हुने भाषा पनि नेपाली भाषाको कानुनी भेदमा नै पर्दछन् ।

यसरी कानुन क्षेत्रमा प्रयोग हुने विशिष्ट कानुनी शब्द वा भाषागत पक्षहरू जो नेपाली भाषाभित्रको एक भेद वा विधा हो, त्यसलाई कानुनी नेपाली भाषा भनिन्छ । कानुनका क्षेत्रमा प्रयोग हुने नेपाली भाषालाई कानुनी नेपाली भाषाको रूपमा बुझ्न सकिन्छ। यस्ता कानुनी नेपाली भाषा सामान्य नेपाली भाषाभन्दा, शब्द, वाक्यगठन आदि आधारमा फरक र विशिष्ट किसिमका हुन्छन् ।

कानुनी नेपाली भाषामा संस्कृत, अरबी, फारसी, तुर्की, पोर्तगाली आदि भाषाका शब्दहरूको बाहुल्यता पाइन्छ । यस्तै कानुनी नेपाली भाषामा प्रयोग हुने वाक्यहरू लामा र जटिल रहेको पाइन्छ । कानुनी नेपाली भाषा सामान्य नेपाली भाषाभन्दा क्लिष्ट रहेको छ । आम नेपालीहरूलाई यसका कतिपय वाक्यहरूको भाव बुझ्न कठिनाई पर्ने समेत हुन्छ। कानुनी नेपाली भाषाको प्रयोग ऐन, नियम र मुद्दा-मामिलाका सन्दर्भमा हुने गर्दछ। यस अर्थमा हेर्दा कानुनी नेपाली भाषाको क्षेत्र ऐन, नियम र मुद्दा-मामिलासँग सम्बन्धित विषयमा प्रयोग हुने नेपाली भाषाको रूपमा बुझ्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

कानुनी नेपाली भाषा पूर्ण कानुनी नेपाली भाषा र अर्ध-कानुनी नेपाली भाषा गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

नेपाली भाषाको आफ्नो स्वरूप संरचना पूर्ण रूपमा कानुनी प्रयोजनका निम्ति अन्तरनिहित रहेको छ भने त्यसलाई पूर्ण कानुनी नेपाली भाषा भनिन्छ। जस्तैः संविधान, ऐन, नियम आदि । विषयवस्तु कानुनसँग सम्बन्धित भए पनि त्यस विषयवस्तुका बारेमा सामान्य नेपाली भाषाको माध्यमबाट विवेचना र विश्लेषण गरी लेखिएका विभिन्न

लेख-रचनाहरूमा प्रयुक्त भाषालाई अर्धकानुनी नेपाली भाषा भन्ने गरिन्छ। नेपाली भाषाको कानुनी भेदका देहायबमोजिमका विशेषताहरू हुन्छन् :

(क) कानुनी क्षेत्रमा प्राविधिक र पारिभाषिक शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ।

(ख) सामान्यतः भविष्यत्कालीन क्रियापदहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ।

(ग) लामो वाक्यको प्रयोग गरिएको हुन्छ।

(घ) वस्तुपरक शैलीको प्रयोग भएको हुन्छ।

(ङ) अरबी, फारसी आदि भाषाबाट आएका आगन्तुक शब्दहरूको बाहुल्यता पाइन्छ।

(च) संस्कृत र अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरूको प्रयोग पनि गरिएको पाइन्छ।

(छ) कानुनी नेपाली भाषाका शब्दहरूको बनोट पनि सामान्य नेपाली भाषाका शब्दहरूको जस्तै छ।

(ज) कानुनी नेपाली भाषाको आफ्नै विशिष्ट शैली रहेको छ।

अदालतमा प्रयोग हुने नेपाली भाषा परिचय र विशेषता

कानुनी मुद्दामा विभिन्न कागजातहरू रहेका हुन्छन्। यस्ता कागजातहरूमा जाहेरी दरखास्त, घटनास्थल मुचुल्का, अभियुक्तको बयान, विभिन्न निकायहरू बिच गरिएको पत्राचार, प्रहरीको सञ्चार कागजात, अभियोगपत्र, बकपत्र, फैसला, पुनरावेदन आदि कागजातहरू रहेका हुन्छन्। अदालती मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र अदालती कारवाहीका प्रक्रियाहरू नेपाली भाषामा गरिएको हुन्छ। यस्ता मुद्दामा सङ्कलित कागजात भएको समग्र फाइललाई मिसिल भनिन्छ। मुद्दाको फाइल वा मिसिलमा रहेका उल्लिखित कागजातहरू नेपाली भाषामा तयार गरिएका हुन्छन्। यद्यपि यस्ता कागजातमा प्रयोग हुने भाषा सामान्य नेपाली भाषाभन्दा फरक र विशिष्ट प्रकृतिको देखिन्छ। कानुन क्षेत्रका विशेष शब्द, वाक्यगठनको प्रकृति र विषयवस्तुका कारण यस्तो पृथक्पन रहेको हुन्छ। यसैले अदालती मुद्दामा कानुनी नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ। यस अध्ययनमा यस्ता मुद्दामा प्रयोग भएका भाषाहरूको विश्लेषण गर्ने र केलाउने प्रयास गरिएको छ। अदालती फैसलामा पाइने नेपाली भाषाका प्रयोगको केही स्वरूपहरू देहायबमोजिम रहेको पाइन्छ।

अदालती भाषामा अत्यन्त लामो प्रस्तुति पाइन्छ। यस्ता भाषामा योजनाबद्ध प्रस्तुतिको अभाव पाइन्छ। यस्ता भाषामा लामो वाक्यको प्रयोग भएको पाइन्छ। यस्ता भाषामा

उपयुक्त वर्णविन्यासको प्रयोग भएको देखिन्न अर्थात् यसमा अशुद्ध लेखाइको प्रयोग हुन्छ । अदालती भाषामा भद्दा प्रस्तुति र क्लिष्ट वाक्यको नियन्त्रणमा रहेको हुन्छन् । अदालतमा प्रयोग हुने नेपाली भाषामा उचित शब्द चयनको अभाव पाइन्छ । अदालतमा प्रयोग हुने नेपाली भाषामा सरल वाक्यको अभाव भएको पाइन्छ । अदालती भाषामा सङ्क्षिप्त वाक्यको अभाव हुन्छ । यसमा पुरातन शैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ । अदालतमा प्रयोग हुने नेपाली भाषामा कतिपय लिखतहरूमा प्रथम पुरुष शैलीको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ । अदालती भाषामा यान्त्रिक शैलीको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ । अदालती भाषामा आगन्तुक शब्दहरू जस्तै अरबी, फारसी, तुर्की र अङ्ग्रेजी आदि भाषाका शब्दको प्रयोग र प्रभाव पाइन्छ ।

क) अदालतमा प्रयोग भएका भाषाभित्रका शब्दहरूको स्रोत, बनोट र वाक्यगठनको व्याख्या र विश्लेषण

अदालतको फैसलामा प्रयोग भएको नेपाली भाषाको अध्ययनबाट अदालतको फैसलामा प्रयोग हुने भाषाका बारेमा अध्ययन भई यस सन्दर्भमा रहेका समस्या र सुधारका विषयमा समेत महत्त्वपूर्ण सुझाव प्रस्तुत हुने र जनताले न्याय पाउने अधिकारलाई पनि सहज बनाउन सहयोगी हुन्छ । यस सन्दर्भमा अदालतको मुद्दाको फैसलामा प्रयोग भएका शब्दहरूको स्रोतगत अध्ययन गर्नु, अदालतमा मुद्दाको फैसलामा प्रयोग भएका शब्दहरूको निर्माण प्रक्रिया अध्ययन गर्नु र अदालतका मुद्दाको फैसलामा भएका वाक्यहरूको वाक्यगठन अध्ययन गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेकोले यहाँ अदालतमा मुद्दाको फैसलामा प्रयोग भएका नेपाली भाषाको स्रोत, निर्माण र वाक्यगठन सम्बन्धमा सम्बद्ध विषय र मुद्दाका फैसलाको फाइल अध्ययन गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । अदालतमा प्रयोग भएका भाषामा प्रयोग भएका शब्दको स्रोत र बनोटका आधारमा विश्लेषण गर्नुका साथै त्यसमा प्रयोग भएको वाक्यगठनको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

ख) स्रोतका आधारमा अदालतको फैसलामा प्रयोग हुने भाषाको विश्लेषण

नेपाली कानुनी भाषाका शब्दहरू कहाँबाट प्रयोगमा आए भन्ने विषयले यस सन्दर्भमा शब्दको स्रोतलाई जनाउँछ । मुद्दाका विभिन्न लिखत कागजातमा प्रयोग भएका शब्दहरू कसरी आएका हुन् वा तिनको स्रोत के हो ? भन्ने अध्ययनका लागि फैसलाका फाइलहरू अध्ययन गरिएको छ । फैसलामा देहायबमोजिमका कानुनी शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ र ती शब्दहरूको स्रोत देहायबमोजिम रहेको देखिन्छ ।

तालिका सङ्ख्या-१ : संस्कृत स्रोतका शब्दहरू

भन्सार परीक्षण, न्यायाधिकरण, पैठारी, कर, राजस्व, ठहर, अधिवक्ता, प्रत्यर्थि, सम्मत, उपरोक्त र उपर्युक्त, भुक्तानी, अभिलेख, तथ्य, प्रज्ञापन, न्यून, आयात, प्रतिपादित, मापदण्ड, प्रयोजनार्थ, द्रष्टव्य, करदाता, सञ्चालक, पुनरावेदक, उपर, निर्धारण, उपदफा, प्रमाण, दर्ता, वाहक, प्रतिवादी, प्रतिवेदन, अपव्याख्या, नियमानुसार, त्रुटिपूर्ण, सहजीकरण, मालवस्तु, प्रक्षेपक, बसाली, निर्दिष्ट, विवेचित, प्रतिलिपि, थुना, अधिकृत, साक्षी, प्रचलित, बन्देज, साविति, कार्यविधि, आपूर्ति, निर्णय ।

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७)

अदालतमा प्रयोग भएको ९७ शब्दहरूमध्ये ६२ शब्द संस्कृत स्रोतका रहेको देखिन्छ । यसबाट अदालती फैसलामा अत्यधिक तत्सम शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

तालिका सङ्ख्या-२ : अरबी स्रोतका शब्दहरू

इजलास, मुद्दा, महसुल, दाखिला, सबुद, कैद, खारेज, मिसिल, तपसिल, कट्टा, असुल, उपदफा, यकिन, कुल, कसूर, जफत, कैद, सदर, ऐन, कैफियत, सदर, नक्कल ।

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७)

अदालतमा प्रयोग भएको ९७ शब्दहरूमध्ये २२ अरबी स्रोतका रहेको देखिन्छ । अदालती फैसलामा अरबी शब्दको प्रयोग संस्कृत तत्सम शब्दभन्दा पछि अर्थात् दोस्रो स्थानमा रहेको देखिन्छ ।

तालिका सङ्ख्या-३ : फारसी स्रोतका शब्दहरू

बिमा, जिकिर, बदर, पेसी, दस्तुर, राहदानी, दर, बरामद, बयान, दरबन्दी, सजाय, तलासी

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७)

अदालतमा प्रयोग भएको ९७ शब्दहरूमध्ये १२ शब्द फारसी स्रोतका रहेको देखिन्छ । अदालती फैसलामा फारसी शब्दको प्रयोग तत्सम, अरबी स्रोतका शब्दभन्दा पछि अर्थात् तेस्रो स्थानमा रहेको देखिन्छ ।

तालिका सङ्ख्या-४ : तुर्कीमूल स्रोतको शब्द

मुचुल्का ।

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७)

अदालतमा प्रयोग भएको ९७ शब्दहरूमध्ये १ शब्द तुर्कीमूल स्रोतका रहेको देखिन्छ । अदालती फैसलामा तुर्कीमूल शब्दको प्रयोग तत्सम, अरबी र फारसी स्रोतका शब्दभन्दा पछि अर्थात् चौथो स्थानमा रहेको देखिन्छ ।

यस अध्ययनबाट फारसी, अरबी, संस्कृत र तुर्कीमूलका शब्दहरू अदालती फैसलाका भाषामा प्रयोग भएको देखिन्छ ।

ग) मिश्रण स्रोतका शब्द

'उपदफा' जस्ता शब्दहरू अरबी शब्द 'दफा' संस्कृत उपसर्ग 'उप' सँग जोडिएर आएको छ । यस्ता शब्दहरू मिश्रण स्रोतबाट आएको र नेपालीकरण गरेर प्रयोग गरिएको पाइयो ।

तालिका सङ्ख्या-५ : फैसलामा प्रयोग हुने भाषाको स्रोतको सङ्ख्यात्मक परिणाम

शब्दको स्रोत	सङ्ख्यात्मक परिणाम	प्रतिशत
संस्कृत	६२	६३.९%
अरबी	२२	२२.७%
फारसी	१२	१२.४%
तुर्कीमूल	१	१%
जम्मा	**९७**	**१००%**

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७)

फैसलाको कागजात अध्ययन गरेर टिपिएका ९७ शब्दहरूको पारिभाषिक स्रोत अध्ययन गरिएको छ । अध्ययन गरिएको पारिभाषिक शब्दहरूमध्ये ६३.९% शब्दहरूको स्रोत संस्कृत हो । अर्थात् ९७ शब्दमध्ये ६२ ओटा संस्कृत तत्सम शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । यसै गरी २२.७% शब्दहरू अरबी स्रोतका छन् अर्थात् ९७ शब्दमध्ये १२ ओटा फारसी शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । १.५% शब्द तुर्कीमूल स्रोतका भएको पाइन्छ अर्थात् ९७ शब्दमध्ये १ ओटा तुर्कीमूल शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

अरबी र फारसी शब्दहरूको बाहुल्यताले गर्दा मुद्दा-मामिलामा प्रयोग भएका भाषा कानुन क्षेत्रबाहेकका व्यक्ति र आम सर्वसाधारणलाई बुझ्न र ग्रहण गर्न अप्ठ्यारो पर्ने पनि महसुस भएको छ । यसरी अदालती फैसलामा सर्वसाधारणले नबुझ्ने किसिमका शब्द लेखिने गरेको छ ।

बनोटका आधारमा अदालती भाषाको विश्लेषण

भाषालाई नयाँ शब्द बनाउने वा रचना गर्ने कार्य शब्द रचना हो। शब्द रचनालाई शब्द निर्माण वा शब्दको व्यत्पादन भनिन्छ। शब्दको बनोट शब्द निर्माण हो। नेपाली भाषामा शब्द निर्माण गर्नका लागि उपसर्ग, प्रत्यय, समास र द्वित्व गरी चार पद्धतिहरू छन् । अदालती मुद्दाका भाषामा प्रयुक्त शब्दहरूको बनोटको स्थिति तल प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) उपसर्गबाट निर्मित शब्दको प्रयोग

शब्द वा आधारपद अगाडि जोडिने सर्गलाई उपसर्ग भनिन्छ । मुद्दाको फैसला कागजातमा उपसर्गबाट बनेका शब्दको प्रयोग र निर्माण प्रक्रिया देहायमा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका सङ्ख्या-६ : अदालतमा प्रयोग भएका उपसर्गबाट निर्मित शब्दहरू

शब्द	निर्माण प्रक्रिया
अधिवक्ता	अधि + वक्ता
अभिलेख	अभि + लेख
अभियुक्त	अभि + युक्त
प्रतिवेदन	प्रति + वेदन
प्रतिपादित	प्रति + पादित
अपराध	अप + राध
अपव्याख्या	अप + व्याख्या
कानुन	का + नून
सञ्चालक	सम + चालक
अधिकृत	अधि + कृत
प्रमाण	प्र + मान
प्रतिवादी	प्रति + वादी
अवैध	अ + वैध

(स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७७)

माथिको तालिकाका अधारमा उपसर्ग लागेर निर्माण भएका शब्दहरूमा सम, वि, अभि, का, प्रति, अधि, अ जस्ता उपसर्ग 'अधि'का मात्रामा प्रयोग भएको पाइयो । शब्द निर्माण प्रक्रियाको विश्लेषण गर्दा मुद्दामा अरबी, फारसी, संस्कृत शब्दको अधिक प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस्ता शब्दहरूको तत्सम उपसर्ग लागेर निर्माण भएका पाइन्छन् ।

(ख) प्रत्ययबाट निर्मित शब्दको प्रयोग

शब्द वा आधारपदका पछाडि जोडिने सर्गलाई प्रत्यय भनिन्छ । मुद्दाको फैसलाका कागजातहरू अध्ययन गर्दा प्रत्ययबाट बनेका शब्दहरू निर्माण प्रक्रिया देहायबमोजिम रहेको छ :

तालिका सङ्ख्या-७ : अदालतमा प्रयोग भएका प्रत्ययबाट निर्मित शब्दहरू

शब्द	निर्माण प्रक्रिया
जाहेरी	जाहेर + ई
वादी	वाद + ई
पेसी	पेस +ई
कट्टा	काट्+ आ
पैठारी	पैठ + आरी
मुद्दा	मुद्द+आ
निकासी	निक्कास+ ई
सोधनी	सोध+ अनी
भुक्तानी	भुक्तान+ई
दायरी	दायर+ई
पक्राउ	पक्र + आउ

(स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७७)

माथिको तालिकाका आधारमा अदालतको फैसलामा ई, आ, आरी, आउ, अनि जस्ता प्रत्यय लागेर व्युत्पन्न शब्द निर्माण भएको देखियो । शब्द निर्माण प्रक्रियाको विश्लेषण गर्दा मुद्दामा अरबी, फारसी, संस्कृत शब्दको अधिक प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस्ता शब्दहरू नेपाली प्रत्यय लागेर निर्माण भएको देखिन्छ ।

(ग) समासबाट निर्मित शब्दको प्रयोग

दुई वा सोभन्दा बढी शब्दहरू एक बन्ने प्रक्रियालाई समास भनिन्छ । स्वतन्त्र अर्थ भएका दुई वा दुईभन्दा बढी शब्दहरूको योगबाट एउटा शब्द बनाउने प्रक्रियालाई समास भन्दछन् (शर्मा, २०७१, पृ. २४०) । मुद्दाको फैसलाको कागजातमा रहेका समासबाट बनेका शब्दहरूको प्रयोग र तिनको निर्माण प्रक्रिया देहायबमोजिम रहेको छ :

तालिका सङ्ख्या-८ : अदालतमा प्रयोग भएका समासबाट निर्मित शब्दहरू

शब्द (समास)	निर्माण (विग्रह)
जाहेरवाला	जोहर गर्छ जसले
मालवस्तु	माल र वस्तु
नियमानुसार	नियमको अनुसार
घटनास्थल	घटनाको स्थल
त्रुटिपूर्ण	त्रुटिले पूर्ण
पुनरावेदक	पुनः आवेदक
शोधपुछ	शोध वा पुछ

(स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७७)

मुद्दाको फैसलामा समासबाट बनेका समस्त शब्दहरू पनि केही मात्रामा प्रयोग भएको पाइयो । जस्तै जाहेरवाला, मालवस्तु, नियमानुसार, शोधपुछ आदि ।

(घ) द्वित्वबाट निर्मित शब्द र तिनको निर्माण प्रक्रिया

कुनै शब्दको पुनरावृत्ति गरी अर्को शब्द बनाउने प्रक्रियालाई द्वित्व प्रक्रिया भनिन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. २५६) । मुद्दामा अध्ययन गरिएका फैसला कागजातमा द्वित्वबाट बनेका शब्दहरूको निर्माण प्रक्रिया देहायबमोजिम रहेको छ :

द्वित्वबाट बनेका शब्द	निर्माण (द्वित्व)
केरकार	केर + केर
शोधसाध	शोध + शोध

(स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७७)

माथिको तालिकामा द्वित्व प्रक्रियाबाट भने कमै मात्रामा शब्दनिर्माण भएको मुद्दाका मिसिल अध्ययनबाट देखियो । यस्ता शब्दहरूमा केरकार, शोधसाध जस्ता शब्दलाई उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

वाक्यका दृष्टिले अदालतमा प्रयोग हुने भाषा

वाक्य भाषाको आधारभूत एकाइ हो । यसैले भाषाको रचनामा वाक्यको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । वाक्यलाई अभिव्यक्ति माध्यमको तल्लो एकाइको रूपमा लिइन्छ । आफ्ना भावना र भनाइहरू अरू समक्ष प्रस्तुत गर्ने माध्यम वाक्य हो । पूराभाव प्रकट हुने शब्द समूहको नाम वाक्य हो । वाक्यलाई एक पूर्णविरामसम्मको भनाइसमेत मानिन्छ ।

अदालती मुद्दामा प्रयोग गरिएका वाक्यहरू के-कस्ता रहेका छन् भनी मुद्दाका फैसलाहरू अध्ययन गर्दा सरल वाक्यहरूभन्दा मिश्र, संयुक्त र मिलित वाक्यहरू बढी प्रयोग भएको र वाक्यगठन बढी जटिल रहेको देखिन्छ । मुद्दा-मामिलामा रहेका कागजातहरूमा लामा वाक्यहरूको प्रयोग अधिक रूपमा रहेको पाइन्छ । वाक्यगठनमा व्याकरणका नियमहरू र भाषागत शुद्धतामा ध्यान दिइएको पाइँदैन । वाक्यलाई पूर्णविराम नदिई अल्पविराम चिन्ह प्रयोग गरी लम्ब्याउने गरेको देखिन्छ । कतिपय वाक्यहरू नै अनुच्छेदको रूपमा रहेको र कतिपय कागजहरू माथिदेखि तलसम्म दुई तीन वाक्यमा टुङ्ग्याइएको पनि पाइन्छ ।

मुद्दाका भाषाको वाक्यहरूमा भएबाट, हुनाले, भएमा, गरेको, आएको, नपरेको, रहेका, लिई, आई, भनी, हुँदा, गर्दै, गरी जस्ता असमापिका क्रियापदहरूले जोडी लामो र जटिल वाक्य बनाएको पाइन्छ । संयुक्त र मिलित वाक्यको बनोटबाट प्रमुख कारण मानिएका र, तथा, तर, तथापि, पनि आदि संयोजकहरूको र अल्पविराम चिन्हको मुद्दाका भाषामा अधिक प्रयोग भएको देखिन्छ । तसर्थ, मुद्दाका भाषामा वाक्यको बनोट खास किसिमको, लामो र अनौठो बन्न पुगेको देखिन्छ ।

मुद्दामा प्रयोग भएका वाक्यहरूमा उद्देश्यअनुसारको वाक्यार्थ प्रदान गर्न कुन पद वाक्यको अगाडि, पछाडि र बिचमा राख्नुपर्ने हो ? तथा कुन पदको प्रयोग नगर्दा वाक्यले दिनुपर्ने अर्थ अपर्याप्त हुन्छ भन्ने कुराको ख्याल गरिएको देखिँदैन । वाक्यगठनमा यी आधारभूत पक्षलाई बेवास्ता गर्न नहुने र मुद्दाका भाषा र वाक्यहरूमा पनि व्याकरणको पक्षलाई ध्यान दिनु जरुरी छ तर यस्तो पाइँदैन । मुद्दामा प्रयोग गरिएका वाक्यहरूका नमुना देहायबमोजिम छ :

पुनरावेदकले उल्लिखित प्रज्ञापन पत्रबाट एकै किसिमको मालवस्तु आयात गरेको नभई ५ प्रतिशत भन्सार महसुल लाग्ने हार्मोनाइजड कोड नं. ९५०३०००० को सामान, २० प्रतिशत महसुल लाग्ने कोड नं. ९४०४२९०० को सामान, ३० प्रतिशत महसुल लाग्ने कोड नं. ९४०३२००० को सामान आयात गरेको मिसिल संलग्न प्रज्ञापन-पत्र (पाना २५) बाट देखिन्छ। कारोबार खर्चका सम्बन्धमा Rigit Logistic Pvt. Ltd. को Cargo Arrival Notice र 31 -07-2014 को रिसिस्ट अनुसार भुक्तानी गरेको भारु १००८८५ (ने.रु. १६१५६७/३३) हर्ष इम्पेक्स प्रा.लि. बिल नं. SC/37/2014-2015 DT.21-08-2014 अनुसारको खर्चभित्र समाहित भएको, हर्ष इम्पेक्स प्रा.लि. को बिल नं. SC/37/2014-2015 DT.21-08-2014 अनुसारको खर्चभित्रको Perma Shipping Line -INDIA Pvt. Ltd. को बिल नं. 4946DT. 18-08-2014 अनुसारको डिटेन्सन चार्ज भा.रु. १२११९२/५० (ने.रु. १९३९०८) तथा हर्ष इम्पेक्सको बिल नं. SC/37/2014-2015 DT. 21-08-2014 अनुसारको खर्चभित्र समावेश Perma Shipping बिल नं. 4774DT23-0702014 अनुसारको डिटेन्सन खर्च भा.रु. ३१२६१४/५० र Eveshine Custom Co. Pvt.Ltd बिल नं. 14C/30/RB 6-8-2014 बीजकमा उल्लिखित डिपोजिट भा.रु. १०००० गरी जम्मा भा.रु. ३२३६१४/५० (ने.रु. ५१६१८३/२०) समेत गरी जम्मा ने.रु. ७,१०,०९१/२० कारोबार मूल्यभित्र समावेश हुन नपर्ने तथा बैंक चार्जेज रु. ७५०० सिटिडि (कस्टम ट्रान्जिट) रु. ३५००/- पारवहन गोदाम रु. २७६८/४७, कन्टेनर अनलोड रु. ३६५६, बाँडियो चार्जेज रु. ५१०० नेपालभित्र नै खर्च भएको हुँदा भन्सार मूल्याङ्कन र महसुल प्रयोजनका लागि कारोबार खर्चमा समावेश हुनु नपर्ने भन्ने नै मुख्य पुनरावेदन जिकिर रहेको पाइयो। (शब्द सङ्ख्या : २३६)

प्रस्तुत वाक्य राजस्व न्यायाधिकरण, काठमाडौँको २०७३/०७४ सालको निर्णय नं. ४ पुनरावेदन नं. ९७-०७२-०००८७, मुद्दा : भन्सार मूल्य निर्धारणबाट साभार गरिएको हो।

माथिको एउटा वाक्य नै एउटै अनुच्छेदको रूपमा रहेको पाइयो। अनुच्छेदमा सरल र वाक्य निर्माण गरिनुपर्नेमा सो नगरेको पाइयो। माथिको वाक्यमा अल्पविराम, पूर्णविराम आदि चिन्ह दिनुपर्ने स्थानमा दिएको पाइएन। माथिको वाक्यमा वर्णविन्यासका सामान्य नियम प्रयोग गरिएको पाइएन। माथिको वाक्यमा व्याकरणको निर्देशित गर्छ भन्ने कुराको ख्याल गरेको देखिएन। माथिको वाक्यमा संयोजनको जथाभावी प्रयोग भएको पाइयो। माथिको वाक्यमा अल्पविराम र पूर्णविराम जस्ता चिन्हहरूको प्रयोगमा लापर्बाही गर्ने गरेको देखियो। माथिको वाक्यमा 'ब' र 'व' को ख्याल नगरी प्राय सबै स्थानमा 'ब' को प्रयोग गरिएको कतै 'व' को प्रयोग हुनुपर्नेमा 'ब' प्रयोग भएको पाइयो। जटिल वाक्यमा

संयोजकको महत्त्व रहने हुन्छ । तर, तथा, जसरी, जुन, तापनि र यद्यपि आदि संयोजक वाक्य निर्माणमा प्रयोग हुनुपर्नेमा मुद्दामा प्रयोग गरिएका भाषामा प्राय, साथै, र, वा जस्ता संयोजकहरू अधिक मात्रामा प्रयोग गरिएको पाइयो । अदालती फैसलामा एउटा वाक्य नै एउटै अनुच्छेद रहेको र विभिन्न अनुच्छेद र वाक्य निर्माण गरिनुपर्नेमा सो नगरिएको र प्रायजसो सबै वाक्य ज्यादै लामा र जटिल रहेको समेत पाइयो । माथिको वाक्यमा व्याकरण र वाक्यगठनका आधारभूत कुराहरू पनि अनुसरण नगरिएको तथा व्याकरणका नियमलाई ख्याल नगरिएको कारण भाषिक विचलन आउने सम्भावनासमेत औँल्याउन सकिन्छ ।

निष्कर्ष

अदालत न्यायको धरोहर हो । अदालतमा न्याय माग्नका लागि वादी पक्षले आफ्नो दाबी र प्रतिवादी पक्षले पनि आफ्ना जिकिरहरू पेस गर्दछन् । अदालतमा यसरी विवाद पेस भएमा त्यसलाई मुद्दा भनिन्छ । मुद्दामा विभिन्न किसिमका कागजातहरू हुन्छन् । मुद्दाका कागजातमा प्रयोग गरिने भाषा विशेष प्रकारका हुन्छन् । त्यस्ता भाषा आम मानिसले नबुझ्ने पनि हुन सक्छन् ।

कानुनी नेपाली भाषा नेपाली भाषाको एक भेदको रूपमा रहेको, मुद्दा फैसलाको कागजातमा अत्यन्त लामो प्रस्तुति हुने गरेको, एकै कुरा पटक-पटक दोहरिने गरेको, कतिपय अनावश्यक तथ्यसमेत उल्लेख गर्ने गरेको तथ्य कागजातहरूको अध्ययनबाट देखिन्छ । यस्तै योजनाबद्ध प्रस्तुतिको अभाव, लामो वाक्य, वाक्यगठनमा व्याकरणका नियमलाई बेवास्ता गरिएको, लेखाइमा अशुद्धता र प्रस्तुति चुस्तता नरहेको र वाक्य पनि क्लिष्ट रहेको लगायतका कमजोरीहरू रहेका छन् ।

यस्ता कानुनी फैसलाको कागजातमा प्रयोग भएका कतिपय शब्द प्राविधिक भएकाले त्यस्ता शब्द सर्वसाधारणले नबुझ्ने हुन्छ । मुद्दामा अङ्ग्रेजी शब्दहरूको प्रयोग पनि गरिएको र अरबी, फारसी शब्दहरूको बाहुल्यता रहेको र संस्कृत, तुर्की र नेपाली भाषाका शब्दहरू पनि प्रयोग भएको पाइएको छ ।

कानुनी नेपाली भाषामा संस्कृत, अरबी, फारसी, तुर्की आदि भाषाका शब्दहरूको बाहुल्यता पाइन्छ । यस्ता कानुनी नेपाली भाषामा प्रयोग हुने वाक्यहरू सरल नभई लामा र जटिल वाक्यहरू रहेको पाइन्छ । कानुनी नेपाली भाषा सामान्य नेपाली भाषाभन्दा क्लिष्ट रहेको र आम नेपालीहरूलाई यसमा रहेको कतिपय शब्दहरू र भाव बुझ्न कठिनाई पर्ने समेत हुन्छ । कानुनी नेपाली भाषाको प्रयोग ऐन, नियम र मुद्दा-मामिलाका सन्दर्भमा

हुने गर्दछ। यस अर्थमा हेर्दा कानुनी नेपाली भाषाको क्षेत्र ऐन, नियम र मुद्दा-मामिलासँग सम्बन्धित विषयमा प्रयोग हुने नेपाली भाषाको रूपमा बुझ्नु जरुरी छ। कानुनी नेपाली भाषाका प्रयोगकर्ताहरूमा प्राध्यापक, वकिल, कानुन विषयका लेखक, न्यायाधीश, कानुनका विद्यार्थी, कानुनका सेवाग्राही आदि पर्दछन्।

मुद्दा-मामिलामा प्रयोग हुने भाषाको स्रोत, निर्माण र प्रयोग जस्ता विषयहरूमा सर्वसाधारण सबैले जानकारी पाउनु आवश्यक हुन्छ। आम नागरिक एकातर्फ अदालतको भाषाको क्लिष्टताबाट आक्रान्त छन् भने अर्कोतर्फ यस्ता मुद्दा-मामिलामा प्रयोग हुने भाषाको स्रोत, निर्माण र प्रयोग जस्ता विषयहरूमा अनभिज्ञ छन्। यसले सर्वसाधारणको न्यायमा पहुँचको अवस्थालाई आघात पार्न सक्छ।

भाषा सूचना सम्प्रेषणको माध्यम हो। भाषाको सही प्रयोग हुन नसकेमा सही रूपमा सूचना सम्प्रेषण हुन सक्दैन। अदालतमा प्रयोग हुने भाषाका प्रयोगको बारेमा सर्वसाधारण जानकार नभएमा सही सूचना सम्प्रेषित नहुन सक्छ।

अदालती मुद्दा-मामिलाका लिखतहरू जाहेरी दरखास्त, अभियोगपत्र, विभिन्न मुचुल्काहरू, बयान, बकपत्र, फैसला र पुनरावेदनपत्र आदिमा प्रयोग भएका भाषा शुद्ध नभएमा त्यसको गलत अर्थ लागी व्यक्ति अन्यायमा पर्न सक्छ। अदालतमा प्रयोग हुने शब्द प्रयोग वा भाषागत त्रुटिले दिन खोजेको सूचना गलत रूपमा बुझिन सक्छ।

अदालती मुद्दामा प्रयोग भएको नेपाली भाषामा थुप्रै कमीकमजोरीहरू रहेको देखिन्छ। खासगरी पुरातन लेखन शैली, लामा वाक्य, पूर्णविरामको सट्टा अल्पविराम चिन्ह प्रयोग गरी वाक्य अस्वाभाविक रूपमा लम्ब्याउने र शुद्धताको पक्षमा बेवास्ता गर्ने गरेको जस्ता समस्याहरू रहेका छन्।

नेपाली मुद्दा-मामिलामा प्रयोग भएका लिखतमा शुद्धता र व्याकरणगत पक्ष कमजोर रहेको पाइन्छ। यसैले यस्ता मुद्दामा रहेका लिखतका नेपाली भाषाका समस्याहरू पहिचान गरी शुद्धता कायम गर्न सकिएमा गलत अर्थ वा व्याख्या हुन नपाउने र जनता अन्यायमा नपर्ने अवस्था पनि आउँछ। भाषाको शुद्धताले विषयवस्तुलाई बोधगम्य बनाउँछ।

यसैगरी कागजातमा अत्यन्त लामो प्रस्तुति गर्ने गरेको हुनाले एकै कुरा दोहोरिने गरी प्रस्तुत गर्ने कुरालाई हटाउँदै प्रस्तुतिलाई आवश्यकता अनुसार लामो वा सङ्क्षिप्त बनाउनुपर्ने, कतिपय अनावश्यक तथ्यसमेत उल्लेख गर्ने गरेका कारणबाट प्रस्तुति लामो र भद्दा भएकाले आवश्यक तथ्यहरू मात्र उल्लेख गरिनुपर्ने, लेखन तथा मस्यौदा

कला भएकाले सुव्यवस्थित हुनुपर्दछ भन्ने कुरालाई सम्बद्ध अधिकारी वा मस्यौदाकर्ता वा लिखत तयार गर्ने व्यक्तिले मनन गर्नुपर्ने, लामो वाक्य मुद्दाका कागजातमा आम अभ्यासको रूपमा रहेको प्रचलनलाई हटाई छोटा वाक्यहरू लेखी योजनाबद्ध र व्यवस्थित प्रस्तुति आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५३), *समसामयिक नेपाली व्याकरण*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज र अन्य (सम्पा., २०६१) *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*, काठमाडौँ : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा. लि. ।

घिमिरे, गोविन्द (२०६८), *कानुनी नेपाली भाषा,* ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

ढुंगेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६४), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्टिब्युटर्स ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा., २०४०), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज (२०७१), *प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण*, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान । ■

आधारभूत तह उत्तीर्ण विद्यार्थीहरूको भाषा संरचना पहिचान क्षमता

✍ **महेशप्रसाद भट्ट र कृष्णप्रसाद पोखरेल**
bhattmpb@gmail.com
pokhrelkp70@gmail.com

सार

प्रस्तुत लेख विद्यार्थीको भाषा संरचना प्रयोग र पहिचान क्षमतासँग सम्बन्धित रहेको छ । यसमा आधारभूत तहअन्तर्गत कक्षा आठ उत्तीर्ण विद्यार्थीहरूको भाषा संरचना क्षमताको पहिचान गरिएको छ । प्रस्तुत लेखको उद्देश्य आधारभूत तह उत्तीर्ण विद्यार्थीहरूको भाषा संरचना क्षमता पत्ता लगाउनु रहेको छ । यस लेखको तयारीका क्रममा क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसमा मूलतः परिमाणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको अनुप्रयोग गरिएको छ । यस लेखको तयारीका क्रममा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । भाषा संरचना क्षमता सम्बन्धी जम्मा ३० पूर्णाङ्कको प्रश्नावली निर्माण गरी परीक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूमा भाषा संरचनागत तत्त्व पहिचान तथा प्रयोग क्षमता मध्यम खालको रहेको कुरा निष्कर्ष प्राप्त भएको छ । प्रस्तुत लेखले निर्दिष्ट विषय क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्न चाहने तथा यस विषयमा सरोकार राख्नेहरूलाई नीतिगत तथा प्रयोगात्मक तहमा सहयोग पुऱ्याउने विश्वास गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : आधारभूत तह, कार्यमूलक व्याकरण, भाषा संरचना, भाषा संरचनागत सक्षमता ।

विषय परिचय

भाषामा निहित संरचक घटकहरूको समुच्चय नै भाषा संरचना हो । यस्तो संरचक तथा संरचनामा अङ्गी-अङ्ग सम्बन्ध रहेको हुन्छ। यसलाई सम्बद्ध भाषाको व्याकरणसमेत भनिन्छ । भाषाको आन्तरिक संरचनामा अन्तर्निहित विशेषता (नियम र अपवादसमेत) नै व्याकरण हो (ढकाल र खतिवडा, २०६९, पृ. २९४) । भाषामा हुने विशृङ्खलता वा

विकृतिहरूलाई सुधार गरी स्तरीय भाषिक रूपको प्रयोग गर्ने सुझको विकास गर्न र सही र गलत प्रयोग छुट्याउने सचेतताको विकास गरी निरीक्षण, पर्यवेक्षण, विश्लेषण र व्याख्या गर्न सक्ने सक्षमता हासिल गराउन व्याकरण शिक्षणलाई भाषाशिक्षणको अभिन्न अङ्गका रूपमा लिइनुपर्छ (शर्मा र पौडेल, २०६७, पृ.२१८) । भाषा संरचनालाई विधागत पाठसँग एकीकृत गरी कार्यमूलक तथा रचनामुखी तरिकाले शिक्षण गर्नु पर्दछ । यसरी शिक्षण गर्दा कार्यमूलक व्याकरणमा सक्षमता प्राप्त हुन्छ । यसरी प्राप्त हुने सक्षमताबाट भाषा संरचनागत सक्षमता अभिवृद्धि हुने हुन्छ ।

भाषा संरचनागत सक्षमताले शुद्ध, स्तरीय तथा मानक कथ्य लेख्य भाषा प्रयोग गर्ने क्षमतालाई जनाउँछ। यसले नियमीकरण एवम् सिद्धान्तीकरणभन्दा प्रयोगगत प्रभावकारितामा जोड दिन्छ । यस प्रकारको सक्षमताले विद्यार्थीलाई सिप सहजीकरणमा योगदान गर्नुपर्छ एवम् भाषिक सुसिक्यता विकास गराउनुपर्छ भन्ने मत राख्दछ । खास व्याकरणिक तत्त्व वा संरचनाले खास-खास परिवेशमा निश्चित कार्य गर्छन् । कुनै एउटा व्याकरणिक तत्त्व अर्को व्याकरणिक तत्त्वको काम गर्न असमर्थ हुन सक्छ अथवा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, नामयोगी, क्रियायोगी जस्ता शब्दवर्गगत भाषातत्त्व लगायतका व्याकरणिक पक्षको कार्य फरक-फरक हुन्छ । भाषा संरचनागत सक्षमता प्राप्त गर्नका निम्ति विविध पद्धति तथा विधिको अनुप्रयोग गरिने हुन्छ । यसमध्ये कार्यमूलक पद्धति तुलनात्मक रूपमा वैज्ञानिक र व्यावहारिक मानिन्छ । कार्यमूलक तवरबाट व्याकरणिक सक्षमता प्राप्त गर्ने विषय अत्यन्त कठिन तर व्यावहारिक हुन्छ । विशेष गरेर लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, भाव, पक्ष, वाच्य, कारक, ध्रुवीयता जस्ता व्याकरणिक कोटिहरूमा प्राप्त हुने सक्षमता कार्यमूलक सक्षमताअन्तर्गत पर्छन् । कार्यमूलक तवरबाट भाषा संरचनाको शिक्षण गराउँदा भाषाका सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ चारओटै सिपहरूलाई निकटस्थ बनाई शिक्षण प्रक्रिया अगाडि बढाइन्छ । भाषा शिक्षणमा सन्दर्भयुक्त वातावरण सिर्जना गर्न तथा बालबालिकामा भाषाको उपयुक्त प्रयोगप्रति सचेतता विकास गराउन कार्यमूलक व्याकरणिक सक्षमतामा जोड दिइन्छ ।

आधारभूत तहमा भाषा संरचना शिक्षणको मूलभूत उद्देश्य सैद्धान्तिक ज्ञानलाईभन्दा विधागत पाठहरूको प्रकृतिअनुसारका व्याकरणिक तत्त्वको पहिचान तथा तिनको उपयुक्त प्रयोग गर्ने क्षमता विकास गर्नुलाई मानिएको छ (आधारभूत तहको पाठ्यक्रम, २०७८) । अतः आधारभूत तहमा भाषिक सिपका साथै भाषा संरचनागत तत्त्वको ज्ञान, सुझ तथा पहिचान र उपयुक्त प्रयोग गर्न सक्ने क्षमता विकास गराउन सके माथिल्लो तहमा भाषा सिकाइका अपेक्षित उद्देश्य हासिल गर्न सहज हुन्छ । आधारभूत तहको पाठ्यक्रममा

भाषाको शुद्ध सिकाइप्रति अभिप्रेरित गर्न, विधागत पाठभित्रबाट नियमको खोजी गरी व्याकरणिक तत्त्वको पहिचान र उपयुक्त प्रयोग गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्न भाषा संरचना शीर्षकीकरण गरी विषयवस्तु समाविष्ट गरिएको देखिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत लेख आधारभूत तह उत्तीर्ण विद्यार्थीहरूको भाषा संरचनाको प्रयोगगत क्षमताको अध्ययन विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य आधारभूत तह उत्तीर्ण विद्यार्थीहरूको भाषा संरचना प्रयोग क्षमता पहिचान गर्नु रहेको छ ।

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन तथा रिक्तता पहिचान

भाषा संरचनासँग सम्बन्धित रहेर निर्दिष्ट अध्ययन पूर्व केही सैद्धान्तिक र प्रायोगिक कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् । शर्मा (२०६१) द्वारा *शब्दरचना र वर्णविन्यास वाक्यतत्त्व, अभिव्यक्ति र साहित्य* नामक पुस्तक प्रकाशन गरिएको छ । उक्त पुस्तकको पहिलो खण्डमा व्याकरणिक खण्डअन्तर्गत शब्दवर्गीकरण र शब्दवर्ग, क्रिया र काल, पक्ष, भाव, वाच्य, कारक र विभक्ति, पदसङ्गति लगायतका व्याकरणिक पक्षबारे सोदाहरण चर्चा गरिएको छ ।

अधिकारी (२०७६) द्वारा *समसामयिक नेपाली व्याकरण* नामक पुस्तक प्रकाशन गरिएको छ । यसमा सङ्गति शीर्षक अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर र काल, पक्ष र भाव, वाच्य, अकरण आदिको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

अधिकारी (२०६९) द्वारा लिखित *नेपाली भाषा शिक्षण* नामक पाठ्यपुस्तकमा व्याकरणको परिचय, व्याकरण शिक्षणको आवश्यकता, व्याकरण शिक्षणका समस्याहरू, व्याकरण शिक्षणका विधि र कार्यकलापहरूबारे चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी लम्साल (२०६८) द्वारा प्रकाशित *नेपाली भाषा र व्याकरण* नामक पुस्तकमा वाक्यतत्त्वको स्वरूपअन्तर्गत काल, पक्ष, भाव, वाच्य, करण र अकरण, सङ्गति आदिको बारेमा चर्चा गरिएको छ । पौडेल, भट्टराई र चौलागाईं (२०७७) द्वारा *प्रज्ञा नेपाली शैक्षणिक व्याकरण* नामक पुस्तक प्रकाशन गरिएको छ । यो व्याकरण प्रयोगात्मक प्रकृतिको छ । शिक्षार्थीहरूका लागि उपयोगी यस व्याकरणमा शब्दरूपावली शीर्षकअन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, कारक र विभक्ति, काल र पक्ष, भाव, वाच्य, अकरणको ज्ञान तथा पदसङ्गतिअन्तर्गत लिङ्गसङ्गति, वचनसङ्गति, पुरुष र आदरसङ्गतिलाई प्रयोगात्मक विधि अनुरूप चिनाउन खोजिएको छ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गतका केही क्याम्पसहरूमा सोपाधिक अनुसन्धान प्रयोजनार्थ व्याकरणिक क्षमताको अध्ययन सम्बन्धी केही अनुसन्धानहरू (पाठक, २०७३; पौडेल, २०७४; सुनार, २०७५; ढकाल २०७७) भएका भेटिन्छन् । उल्लिखित कार्यहरूमा भूगोललाई अनुसन्धेय चर मानी अनुसन्धान गरिएको पाइँदैन । वस्तुतः विद्यालयको भौगोलिक परिवेश भिन्न हुँदा भाषा संरचना क्षमतामा केकस्तो प्रभाव देखा पर्छ भन्ने समस्या नै यस अनुसन्धानको रिक्तताका रूपमा पहिचान गरिएको छ । यस रिक्ततालाई परिपुरण गर्न तथा सैद्धान्तिक र अवधारणात्मक ढाँचा निर्माणमा निर्दिष्ट कार्यहरू महत्त्वपूर्ण देखिएका छन् ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेखमा निम्नानुसारको अध्ययन विधि र प्रक्रियाको अवलम्बन गरिएको छ :

परिमाणात्मक ढाँचा र स्थलगत अध्ययन विधि : प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा परिमाणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ। यसमा स्थलगत अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

उद्देश्यमूलक नमुना : यस अध्ययनमा लमजुङ जिल्लामा अवस्थित सर्वोदय माध्यमिक विद्यालय र नवलपरासी स्थित नेपाल नमुना माध्यमिक विद्यालयबाट शैक्षिक सत्र २०७७/०७८ मा कक्षा ८ उत्तीर्ण गरेका १७१ जना विद्यार्थीलाई जनसङ्ख्याको रूपमा लिइएको छ । यसमा उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरिएको छ । यी दुवै विद्यालयबाट कक्षा ८ उत्तीर्ण गरेका विद्यार्थीमध्ये १०–१० जना छात्र र १०–१० जना छात्रा प्रतिनिधित्व हुने गरी जम्मा ४० जना विद्यार्थीहरूलाई नमुनाको रूपमा लिइएको छ।

प्राथमिक र द्वितीय स्रोतीय सामग्री : यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। कक्षा आठ उत्तीर्ण जम्मा ४० जना विद्यार्थीमाथि प्रयोग गरिएका प्रश्नावलीबाट प्राप्त परिणामलाई प्राथमिक स्रोतीय सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । निर्दिष्ट विषय सम्बद्ध अनुसन्धानमूलक कार्यहरू, व्याकरणहरू तथा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख-रचनालाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

निगमनात्मक तथा तथ्याङ्कशास्त्रीय विश्लेषण : प्रस्तुत अध्ययनमा निगमन विधिको प्रयोग गरी सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । यसमा पाठ्यक्रम सम्बद्ध सक्षमता तथा कार्यमूलक व्याकरणलाई मूल आधार मानी ३० पूर्णाङ्कको प्रश्नावली निर्माण गरी परीक्षण गरिएको छ । विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कलाई तालिकीकरण गरी तुलनात्मक

विश्लेषण गरिएको छ। यसक्रममा उच्च अङ्क, न्यून अङ्क र औसत अङ्कको तुलनात्मक विश्लेषण गरिएको छ। यसमा औसत अङ्क पहिचानका लागि निम्न सूत्रको गरिएको छ :

सूत्र : $\overline{(X)} = \frac{\Sigma X}{N}$

(स्पष्टीकरण : X = औसत प्राप्ताङ्क, ΣX =. कुल प्राप्ताङ्कको योग र N = जम्मा विद्यार्थी सङ्ख्या)।

परिसीमा

प्रस्तुत अध्ययन विद्यार्थीमा स्तरीकृत प्रश्नावलीको परीक्षण गरी भाषा संरचना प्रयोग क्षमताको पहिचान गर्नुमा केन्द्रित रहेको छ। यो लेख परिमाणात्मक ढाँचा र निगमन विधिमा सीमित रहेको छ। यसलाई दुईओटा विद्यालयका ४० जना विद्यार्थीमा सीमित गरिएको छ। यसलाई शब्दवर्ग, कारक, लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल र पक्ष, ध्रुवीयता, भाव र सङ्गति शीर्षकमा विद्यार्थीको भाषा संरचना पहिचान तथा प्रयोग क्षमतामा मात्र परिसीमित गरिएको छ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

भाषा संरचना भाषाको नियमजन्य कथ्य लेख्य व्यवहार हो। यो भाषाको व्याकरणिक नियम हो। यो भाषालाई व्यवस्थित, अनुशासित, शिष्ट र स्तरीय बनाउने तथा सोही अनुरूप बोल्न, लेख्न, वा प्रयोग गर्न सिकाउने महत्त्वपूर्ण शास्त्र हो। यो भाषाको तत्त्वहरूसँग सम्बन्धित हुन्छ। यो मुख्यत: रूपिमदेखि वाक्यसम्मका सार्थक भाषिक एकाइहरूलाई व्यवस्थित गर्ने पद्धति हो (शर्मा, २०७१, पृ.२७)। प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश (२०६६, पृ.९३१) मा यसलाई भाषाका वर्ण, रूप, शब्द, वाक्य आदिमा अन्तर्निहित व्यवस्थाका रूपमा चिनाइएको छ। यसैगरी नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०६७, पृ.११७८) मा यसलाई कुनै भाषाका शब्द, शब्दका विभिन्न रूप, तिनका संरचना विधि, वाक्य र त्यसका विभिन्न अङ्ग तथा तिनीहरूको पारस्परिक सम्बन्ध खुट्याउनुका साथै शब्द, वाक्य आदिको शुद्ध प्रयोग गर्ने नियमको निरूपण गर्ने शास्त्रका रूपमा चिनाइएको छ। यसले शुद्ध, शिष्ट भाषा अभिव्यक्ति क्षमताको विकासमा सक्षमता हासिल गराउँछ। मानक भाषा प्रयोग क्षमताको विकासमा महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउँछ।

वेदका छ अङ्गहरू: शिक्षा, कल्प, निरुक्त, व्याकरण, छन्द र ज्योतिषमध्ये व्याकरण एक महत्त्वपूर्ण विधा हो। अभिव्यक्तिको माध्यम भाषा हो। भाषालाई एउटा ढाँचामा

व्यवस्थित गर्ने काम व्याकरणको हो (भण्डारी, २०७४, पृ.१५८) । हरेक भाषा आफ्नै खालका नियममा आबद्ध हुन्छन् । प्रत्येक भाषामा आआफ्ना किसिमका नियमहरूद्वारा नियन्त्रित व्याकरण व्यवस्था हुन्छन् (पौडेल, २०६९, पृ.१७९) । अतः भाषामा अन्तर्निहित नियमका रूपमा, भाषामा अन्तर्निहित व्यवस्थाका रूपमा व्याकरणलाई लिन सकिन्छ ।

भाषा संरचना भाषामा सन्निहित व्यवस्था हो । यो भाषाको आन्तरिक संरचना सम्बद्ध तत्त्व हो । यसले भाषाका आन्तरिक संरचना र नियमहरूको व्याख्या एवम् विश्लेषण गर्छ (शर्मा र पौडेल, २०६७, पृ.२१८) । यसलाई भाषाको संरचना र प्रयोगको व्यवस्थित वर्णन गर्ने विषयका रूपमा बुझ्न सकिन्छ । भाषाविना यसको अस्तित्व नरहने तथा भाषा संरचनाविनाको भाषा निरर्थक रहने भएकाले भाषा र व्याकरणलाई एकअर्काका अभिन्न अङ्ग वा एकअर्काका परिपूरक मानिएको पाइन्छ ।

भाषाका आधारमा व्याकरण निर्माण गरिने हुँदा भाषाले व्याकरणलाई नभएर व्याकरणले भाषालाई पछ्याउँछ । भाषाविना व्याकरणको कल्पना गर्न नसकिने भएकाले व्याकरणलाई भाषाबाट अलग गराएर कृत्रिम तरिकाले शिक्षण गर्न खोज्दा भाषाशिक्षणमा अस्वभाविक्ता आउने मात्र नभई अवैज्ञानिकता र अव्यावहारिकता पनि देखा पर्छ (ढकाल र खतिवडा, २०६९, पृ.१९४) । भाषालाई नियममा आबद्ध गर्न, भाषामा शुद्धताका साथै अनुशासन कायम गर्न, मानक भाषा प्रयोग गर्ने क्षमताको विकास गर्न, शुद्ध शब्द तथा वाक्यको प्रयोग गर्न, भाषिकागत एवम् शैलीगत विचलन हटाउन, स्तरीय मानक भाषाको प्रयोग गर्न त्रुटिरहित ढङ्गले भाषा शिक्षण गर्न आदि कार्यमा भाषा शिक्षणमा व्याकरणको अपरिहार्यता रहन्छ ।

विद्यालय तहमा व्याकरणलाई छुट्टै विषयका रूपमा नराखी नेपाली विषयकै पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकभित्र समाविष्ट गरिएको पाइन्छ । विशेषतः विधागत पाठको माध्यमबाट व्याकरणिक तत्त्व र त्यसको प्रयोग सम्बन्धी अवधारणाको विकास गराउने, शुद्ध भाषाको प्रयोगप्रति अभिप्ररित गराउने तथा स्तरीय मानक नेपाली सिकाउने ध्येय अनुरूप भाषा संरचनालाई पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट गरिएको भेटिन्छ । यस क्रममा सरलदेखि जटिलताको क्रममा आगमनात्मक, भाषा संसर्ग, भाषापाठ्यपुस्तक जस्ता विधि तथा कार्यमूलक र रचनामुखी अवधारणाको अवलम्बन गरी विद्यार्थीमा भाषा संरचनागत सुझको विकास गराउन खोजिएको देखिन्छ ।

भाषा संरचनालाई भाषिक अनुशासन, व्यवस्था र भाषा संरचनामा पाइने विशेषताका रूपमा बुझ्न सकिन्छ । सुरुसुरुमा यसलाई शुद्ध र स्पष्ट रूपमा लेख्न, बोल्न सिकाउने

विधाका रूपमा मात्र हेरिन्थ्यो । यसको ज्ञानविना भाषा जानिँदैन भनिन्थ्यो । तत्पश्चात् यसलाई शब्दानुशासन कायम गर्ने, कुनै पनि भाषालाई व्यवस्थित र नियमबद्ध बनाउने, शुद्धसँग बोल्न, लेख्न र प्रयोग गर्न सिकाउने, भाषाको प्रायोगिक वा व्यावहारिक पक्षको विश्लेषण गर्ने शास्त्रका रूपमा हेर्न थालियो । हाल कार्यमूलक अवधारणा अनुसार भाषा संरचना शिक्षण गर्नुपर्ने मत बढ्दै गएको छ। भाषा संरचना शिक्षणलाई नियमको पर्यायवाची नमान्ने, यसको शिक्षणमा सिद्धान्तीकरणलाई जोड दिनु नपर्ने, भाषा संरचनालाई भाषाबाट अलग गर्न नहुने, भाषिक सिप सक्षमता र भाषा संरचनागत सक्षमतालाई पृथक्-पृथक् सिकाइ शिक्षणका क्षेत्र मान्न नहुने एवम् यसको शिक्षणलाई औपचारिकतामा मात्रै सीमित गर्न नहुने दृष्टिकोण प्रबल रूपमा उठ्न थालेको छ ।

अवधारणात्मक ढाँचा

प्रस्तुत लेखमा अवधारणात्मक ढाँचाका लागि आधारभूत तहको पाठ्यक्रम निर्दिष्ट सक्षमतालाई मूल आधार बनाइएको छ । साथै कार्यमूलक व्याकरणिक अवधारणालाई पनि आधार बनाइएको छ। यसैगरी शैक्षणिक व्याकरण र अन्य व्याकरणका आधिकारिक पुस्तकहरूलाई आवश्यकता अनुरूप प्रयोग गरिएको छ। कार्यमूलक व्याकरण शिक्षणका क्रममा उपयोग गरिने विधिहरूको अनुग्रहण गरिएको छ। वस्तुतः प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा निम्नानुसारको अवधारणात्मक ढाँचालाई अवलम्बन गरिएको छ :

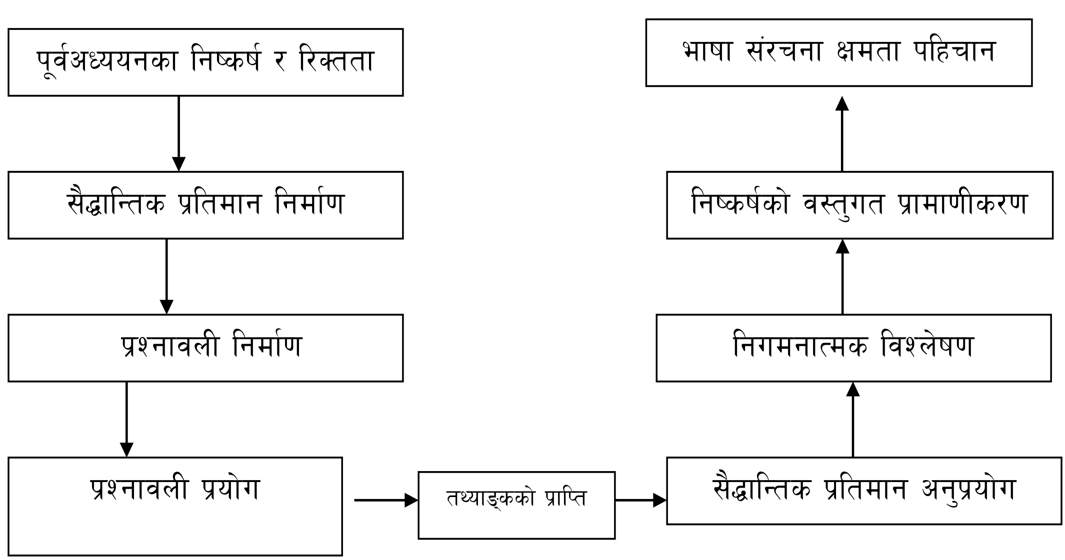

भाषा संरचना प्रयोग क्षमताको विश्लेषण

आधारभूत तहको भाषापाठ्यक्रममा भाषा संरचना समाविष्ट गरिएको छ । सोही अनुरूप यस तहका भाषापाठ्यपुस्तकमा पाठ्यवस्तुको प्रकृति अनुरूप यस विषयलाई समाविष्ट गरी भाषा संरचना तत्त्वको पहिचान गर्न, त्यसको उपयुक्त प्रयोग गर्न यसको शिक्षण गर्ने गरिएको छ। आधारभूत तहको पाठ्यक्रम (२०७८) मा भाषा संरचनाअन्तर्गत सङ्गति, काल, पक्ष, भाव र अर्थ, वाक्य परिवर्तन, वाच्य, शब्दवर्ग र कारक, विभक्ति आदिलाई समावेश गरिएको छ। अतः यसमा आठ कक्षा उत्तीर्ण विद्यार्थीहरूमा पाठ्यक्रमले अपेक्षा गरे अनुरूप भाषा संरचनागत सक्षमता अर्थात् प्रयोग क्षमतालाई अध्ययनको विषय बनाइएको छ। यसमा परीक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई पृथकीकृत तथा समग्रीकृत तवरबाट तालिकीकरण गरी विश्लेषण गरिएको छ :

शब्दवर्ग पहिचान क्षमता

शब्दहरू विभिन्न वर्गका हुन्छन्। यिनीहरूको वर्गीकरण अर्थ, रूप र कार्यका आधारमा गर्न सकिन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ.२२) । कार्यका आधारमा शब्दवर्गलाई विशेषतः नौ प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ। जसमा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, नामयोगी, क्रियायोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात पर्दछन्। प्रस्तुत लेखमा शब्दवर्ग पहिचान सम्बन्धी परीक्षण गरिएकोमा निम्नानुसारको नतिजा प्राप्त भएको छ :

तालिका नं. १
शब्दवर्ग पहिचान क्षमताको स्थिति

पूर्णाङ्क	३
प्राप्ताङ्कको कुल योग	८८
औसत अङ्क	२.२
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	३
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	१

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८

तालिका नं. १ मा प्रस्तुत गरिएअनुसार विद्यार्थीहरूको शब्दवर्ग पहिचान क्षमता परीक्षणका लागि लिइएको तीन अङ्कको प्रश्नमा चालिस जना विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको कुल योग ८८ देखिन्छ। यसमा प्राप्ताङ्कको औसत अङ्क २.२ रहेको छ। सबैभन्दा बढी अङ्क ३ र सबैभन्दा कम अङ्क १ रहेको छ। यहाँ औसत अङ्क २.२ हुनु भनेको कुल

पूर्णाङ्कको ५० प्रतिशतभन्दा माथि रहनु हो । यसकारण विद्यार्थीहरूको शब्दवर्ग पहिचान क्षमता औसतभन्दा माथि छ ।

कारक पहिचान क्षमता

वाक्यमा नामिक शब्दको प्रकार्य वा प्रतिफलन (कर्ता, कर्म आदि) जनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई कारक भनिन्छ (शर्मा, २०७१, पृ.४०८) । प्रकार्यका आधारमा कारक कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान र अधिकरण गरी छ प्रकारका छन् । प्रस्तुत लेखमा विद्यार्थीहरूको कारक पहिचान क्षमताको परीक्षणका लागि सोधिएका प्रश्नमा निम्नानुसारको नतिजा प्राप्त भएको देखिन्छ :

तालिका नं. २

कारक पहिचान क्षमताको स्थिति

पूर्णाङ्क	२
प्राप्ताङ्कको कुल योग	४२
औसत अङ्क	१.०५
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	२
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	०.५

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८

तालिका नं. २ मा प्रस्तुत तथ्याङ्कअनुसार विद्यार्थीहरूको कारक पहिचान क्षमता परीक्षणका लागि दुई अङ्कको प्रश्नमा चालिस जना विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको कुल योग ४२ देखिन्छ । औसत अङ्क १.०५ रहेको छ भने सबैभन्दा बढी अङ्क २ र सबैभन्दा कम अङ्क ०.५ रहेको देखिन्छ । यहाँ औसत अङ्क कुल पूर्णाङ्कको ५० प्रतिशतभन्दा बढी रहेको छ । यसरी औसतको निकट रहेकाले विद्यार्थीहरूको कारक पहिचान क्षमता मध्यम रहेको देखिन्छ ।

लिङ्गको प्रयोग क्षमता

लिङ्गले जातिलाई बुझाउँछ (शर्मा, २०६१, पृ.७७) । यसर्थ लिङ्ग पुरुष जाति वा स्त्री जाति बुझाउने व्याकरणिक कोटि हो । विशेषतः नेपाली व्याकरणमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई प्रकारका लिङ्ग व्यवस्था छन् । नेपालीमा नाम, विशेषण र क्रियामा लिङ्गभेद देखिने कुरा प्रज्ञा नेपाली शैक्षणिक व्याकरण (२०७७, पृ.७५) मा उल्लेख गरिएको छ ।

प्रस्तुत लेखमा विद्यार्थीहरूको लिङ्ग प्रयोग क्षमताको परीक्षण गर्दा निम्नानुसारको नतिजा प्राप्त भएको छ :

तालिका नं. ३

लिङ्ग प्रयोग क्षमताको स्थिति

पूर्णाङ्क	३
प्राप्ताङ्कको कुल योग	८५
औसत अङ्क	२.१२५
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	३
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	१

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८

तालिका नं. ३ प्रस्तुत भए अनुसार लिङ्ग पहिचान सम्बन्धी तीन पूर्णाङ्कको प्रश्नमा ४० जना विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको कुल योग ८५ रहेको देखिन्छ । प्राप्ताङ्कको औसत अङ्क २.१२५ देखिन्छ । सबैभन्दा बढी अङ्क ३ र कम अङ्क १ देखिन्छ । यहाँ औसत अङ्क कुल पूर्णाङ्कको पचास प्रतिशतभन्दा बढी रहेको पाइएको छ ।

वचन प्रयोग क्षमता

वचन सङ्ख्या बुझाउने व्याकरणिक कोटि हो । शब्दले सङ्केत गर्ने सङ्ख्यालाई वचन भनिन्छ (पौडेल, भट्टराई र चौलागाई, २०७७, पृ.८२) । नामको सङ्ख्यासँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटिलाई वचन भनिन्छ । यसको सम्बन्ध सङ्ख्येय नामसँग रहेको हुन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ.८९) । नेपाली व्याकरणमा एकवचन र बहुवचन गरी वचन दुई प्रकारका छन् । प्रस्तुत लेखमा विद्यार्थीहरूको वचन प्रयोग क्षमताको परीक्षण गर्दा निम्नानुसारको नतिजा प्राप्त भएको छ :

तालिका नं. ४

वचन प्रयोग क्षमताको स्थिति

पूर्णाङ्क	३
प्राप्ताङ्कको कुल योग	९२
औसत अङ्क	२.३
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	३
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८

तालिका नं. ४ अनुसार तीन अङ्कको वचन प्रयोग क्षमताको परीक्षणमा ४० जना विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको कुल योग ९२ देखिन्छ । यसको औसत अङ्क २.३ देखिन्छ । सबैभन्दा बढी अङ्क ३ र कम अङ्क शून्य देखिन्छ । यहाँ औसत अङ्क ठीक देखिन्छ तर उच्च अङ्क र न्यून अङ्कका बिच अन्तर बढी रहेको पाइन्छ ।

पुरुष प्रयोग क्षमता

विशेषतः वक्ता, श्रोता र विषयका बारेमा जानकारी गराउने व्याकरणिक कोटि पुरुष हो । पुरुषले व्यक्तिलाई बुझाउँछ (शर्मा, २०७२, पृ.४८०) । अभिव्यक्तिमा संलग्न सहभागिको प्रकृतिलाई जनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई पुरुष भनिन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. ९८) । प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी नेपाली व्याकरणमा तीन पुरुष छन् । प्रस्तुत लेखमा विद्यार्थीहरूमा पुरुष प्रयोग क्षमताको परीक्षण गर्दा निम्नानुसारको नतिजा प्राप्त भएको छ :

तालिका नं. ५
पुरुष प्रयोग क्षमताको स्थिति

पूर्णाङ्क	३
प्राप्ताङ्कको कुल योग	६१
औसत अङ्क	१.५२५
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	३
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	१

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८

विद्यार्थीहरूमा पुरुष प्रयोग क्षमता परीक्षणका लागि तीन अङ्कको प्रश्न सोधिएको थियो । तालिका नं. ५ मा उल्लेख भएअनुसार ४० जना विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको कुल योग ६१ देखिन्छ । यसमा औसत अङ्क १.५२५ रहेको छ । यसैगरी सबैभन्दा बढी अङ्क ३ र कम अङ्क १ रहेको छ । समग्रतः औसत अङ्क कुल पूर्णाङ्कको ५० प्रतिशतभन्दा माथि रहेको छ ।

काल र पक्षको प्रयोग क्षमता

क्रियाको रूप र त्यस रूपमा वर्णित व्यापार वा अवस्थाको समयमाझ हुने सम्बन्धलाई काल भनिन्छ (शर्मा, २०७१, पृ.४३५) । प्रज्ञा नेपाली व्याकरणमा काललाई क्रियासँग सम्बन्धित समयबोधक व्याकरणिक कोटिका रूपमा चिनाइएको छ (२०७७, पृ.१०२) । पक्ष

क्रियामा अभिव्यक्त हुने व्याकरणात्मक कोटि हो । क्रियाका कालको अवधि र अवस्थालाई पक्ष भन्दछन् (शर्मा, २०६१, पृ.६१) । काल र पक्ष परस्पर सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि हुन् । नेपाली व्याकरणमा काललाई सामान्यतः भूत, वर्तमान र भविष्यत् गरी तीन प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको भेटिन्छ । यस्तै पक्षलाई सामान्य, अपूर्ण, पूर्ण अभ्यस्त र अज्ञात गरी पाँच प्रकार भेटिन्छ । प्रस्तुत लेखमा विद्यार्थीहरूमा कालको प्रयोग क्षमताको परीक्षण गर्दा निम्नानुसारको नतिजा प्राप्त भएको छ :

तालिका नं. ६

काल प्रयोग क्षमताको स्थिति

पूर्णाङ्क	५
प्राप्ताङ्कको कुल योग	११९
औसत अङ्क	२.९७५
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	५
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	१

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८

तालिका नं. ६ अनुसार काल र पक्ष सम्बन्धी पाँच अङ्कको प्रश्नमा ४० जना विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको अङ्कको कुल योग ११९ देखिन्छ । यहाँ औसत अङ्क २.९७५ रहेको देखिन्छ । यसमा सबैभन्दा बढी अङ्क ५ र सबैभन्दा कम अङ्क १ देखिन्छ । यहाँ औसत अङ्क कुल पूर्णाङ्कको ५० प्रतिशतभन्दा केही बढी रहे पनि सबैभन्दा बढी अङ्क र कम अङ्कका बिचको अङ्कमा असन्तुलन देखिन्छ ।

ध्रुवीयता प्रयोग क्षमता

ध्रुवीयताअन्तर्गत मूलतः करण र अकरणको अध्ययन गरिन्छ । अनिषेधात्मक वाक्यलाई (न) द्वारा निषेधात्मक तुल्याउने प्रक्रियालाई अकरण भन्दछन् भने निषेधात्मक वाक्यलाई (न) झिकेर अनिषेधात्मक तुल्याउने प्रक्रियालाई करण भनिन्छ (शर्मा, २०७१, पृ.४५७) । यसरी हेर्दा करण र अकरणलाई दुई व्यतिरेकी ध्रुव मानिन्छ । प्रस्तुत लेखमा करण-अकरण पहिचान क्षमताको परीक्षण गर्दा निम्नानुसारको नतिजा प्राप्त भएको छ :

तालिका नं. ७
ध्रुवीयता प्रयोग क्षमताको स्थिति

पूर्णाङ्क	३
प्राप्ताङ्कको कुल योग	१०२
औसत अङ्क	२.५५
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	३
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	१

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८

तालिका नं. ७ अनुसार अकरण सम्बन्धी तीन अङ्कको प्रश्नमा विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको अङ्कको कुल योग १०२ देखिन्छ । प्राप्ताङ्कको औसत अङ्क २.५५ रहेको छ । यसमा सबैभन्दा बढी अङ्क ३ र सबैभन्दा कम अङ्क १ रहेको देखिन्छ । यसमा प्राप्ताङ्कको कुल योग १०२ रहेको र औसत अङ्क पूर्णाङ्कको ५०भन्दा माथि रहेको छ ।

भाव प्रयोग क्षमता

भाव वक्ताको मनोभाव वा आशय बुझाउने क्रियापदको रूप हो । 'शैक्षणिक व्याकरण' (२०७७, पृ.१३७) मा उल्लेख गरिएअनुसार नेपालीमा निश्चयार्थ, आज्ञार्थ, इच्छार्थ, सम्भावनार्थ र सङ्केतार्थ गरी पाँच अर्थ छन् । प्रस्तुत अनुसन्धानमा व्याकरणिक प्रयोग क्षमताअन्तर्गत भाव पहिचान क्षमताको मूल्याङ्कन गर्दा आज्ञार्थ, इच्छार्थ र सम्भावनार्थको मात्र गरिएको छ जसमा निम्नानुसारको नतिजा प्राप्त भएको छ :

तालिका नं. ८
भाव प्रयोग क्षमताको स्थिति

पूर्णाङ्क	३
प्राप्ताङ्कको कुल योग	७०
औसत अङ्क	१.७५
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	३
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	१

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८

तालिका नं. ८ अनुसार भाव सम्बन्धी तीन अङ्कको प्रश्नमा ४० जना विद्यार्थीहरूमा परीक्षण गरिएकोमा प्राप्ताङ्कको कुल योग ७० देखिन्छ । तालिकामा औसत अङ्क १.७५ देखिन्छ । यसमा सबैभन्दा बढी अङ्क ३ र सबैभन्दा कम अङ्क १ रहेको देखिन्छ ।

पदसङ्गति प्रयोग क्षमता

वाक्यमा प्रयुक्त कर्ता र क्रियापद, नाम र सर्वनाम, विशेषण र नामपदका बिचमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा हुने मेल नै पदसङ्गति हो (पौडेल, भट्टराई र चौलागाईं, २०७७, पृ.१७६) । अधिकारी (२०७६, पृ.८३) का अनुसार वाक्यमा प्रयोग भएका शब्दहरूका बिचको रूपायनिक मेल वा अनुकुलनलाई सङ्गति भनिन्छ । वाक्य संरचनामा आउने नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदका बिच लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा मेल गर्नु पदसङ्गति हो । नेपाली भाषामा हेर्दा मूलतः उद्देश्य र विधेय, नाम र सर्वनाम, विशेष्य र विशेषण, भेद्य र भेदक तथा नाम र कोटिकारका बिचमा सङ्गति भेटिन्छ । प्रस्तुत लेखमा विद्यार्थीहरूमा पदसङ्गति प्रयोग क्षमताको परीक्षण गर्दा निम्नानुसारको नतिजा प्राप्त भएको छ :

तालिका नं. ९

पदसङ्गति प्रयोग क्षमताको स्थिति

पूर्णाङ्क	५
प्राप्ताङ्कको कुल योग	१०८
औसत अङ्क	२.७
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	५
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	१

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८

विद्यार्थीहरूलाई पदसङ्गति मिलाई लेख्न पाँच अङ्कको प्रश्न दिइएको थियो । तालिका नं. ९ अनुसार चालिस जना विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको अङ्कको कुल योग १०८ देखिन्छ । प्राप्ताङ्कको औसत अङ्क २.७ छ । यस्तै सबैभन्दा बढी अङ्क ५ र सबैभन्दा कम अङ्क १ रहेको छ । यस प्रश्नमा विद्यार्थीको औसत अङ्क पूर्णाङ्कको ५० प्रतिशतभन्दा केही बढी रहेको छ । तथापि सबैभन्दा बढी अङ्क र कम अङ्कका बिचको अङ्कमा धेरै फरक देखिन्छ ।

भाषा संरचना प्रयोग क्षमताको समग्र स्थिति

भाषाको निर्माण गर्ने सानाठूला विभिन्न एकाइहरू छन् । यिनै एकाइहरूबाट भाषा संरचित हुने हुँदा यिनैको समुच्चयलाई भाषाको संरचना भनिन्छ (शर्मा, २०७१, पृ.२७) । लमजुङ र नवलपरासी गरी दुई फरक विद्यालयका ४० जना विद्यार्थीहरूलाई छनोट गरी ३० पूर्णाङ्कको परीक्षणमा विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कको कुल योग, औसत अङ्क, सबैभन्दा बढी र सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्कलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. १०

भाषा संरचना प्रयोग क्षमताको समग्र स्थिति

कुल पूर्णाङ्क	३०
प्राप्ताङ्कको कुल योग	७६७
औसत अङ्क	१९.१७५
सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क	२९
सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क	१२
जम्मा विद्यार्थी सङ्ख्या	४०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८

तालिका नं. १० मा उल्लेख भएअनुसार चालिस पूर्णाङ्कको परीक्षामा चालिस जना विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कको कुल योग ७६७ देखिन्छ । प्राप्ताङ्कको औसत अङ्क १९.१७५ देखिन्छ। यसमा जम्मा ३० पूर्णाङ्कको परीक्षणमा उच्च अङ्क २९ र न्यून अङ्क १२ दैखिन्छ । व्याकरणिक सक्षमताको परीक्षण गर्दा सबैभन्दा कम अङ्क ल्याउने विद्यार्थीले १२ अङ्क र सबैभन्दा बढी ल्याउने विद्यार्थीले २९ अङ्क ल्याए पनि माथिको औसत अङ्क कुल पूर्णाङ्कको पचास प्रतिशतभन्दा बढी रहेको छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनमा आधारभूत तहको नेपाली विषयको पाठ्यक्रममा भाषा संरचनाअन्तर्गत समाविष्ट विषय क्षेत्रमध्ये मूलतः शब्दवर्ग, कारक, लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, ध्रुवीयता, भाव र पदसङ्गतिसँग सम्बन्धित रही भाषा संरचना प्रयोग क्षमताको परीक्षण गरिएको छ। उक्त विषय क्षेत्रमा विद्यार्थीहरूमा पाठ्यक्रम अपेक्षित कुराहरूको विकास भए-नभएको मूल्याङ्कनका लागि ३० पूर्णाङ्कको प्रश्नावली तयार पारी दुई फरक विद्यालयका ४०

जना विद्यार्थीमा परीक्षण गरिएको छ । जसमा विद्यार्थीहरूको औसत अङ्कलाई आधार मान्दा करण-अकरण प्रयोग क्षमता सबैभन्दा राम्रो, वचन, लिङ्ग, शब्दवर्ग राम्रो तथा भाव, काल, कारक, पुरुष र पदसङ्गति प्रयोग क्षमता मध्यम खालको रहेको पाइएको छ । विद्यार्थीहरूको बढी प्राप्ताङ्क हेर्दा भाषा संरचनागत विषयमा पूर्णाङ्क बराबरकै अङ्क (पाँचमा पाँच, तीनमा तीन र दुईमा दुई) प्राप्त गरेको भेटिन्छ । यसैगरी कम अङ्क हेर्दा शब्दवर्ग, लिङ्ग, पुरुष, ध्रुवीयता र भाव सम्बन्धी परीक्षणमा प्रत्येक तीन-तीन पूर्णाङ्कमा क्रमशः एक-एक अङ्क, कारक दुईमा शून्य दशमलव पाँच अङ्क, काल र पदसङ्गतिमा पाँचमा एक-एक अङ्क प्राप्त गरेको पाइन्छ । अध्ययनमा ३० पूर्णाङ्कमा प्राप्त प्राप्ताङ्क हेर्दा सबैभन्दा बढी २९ अङ्क (एक जना) र कममा १२ अङ्क (एक जना) रहेको पाइन्छ । समग्र नतिजाका आधारमा विश्लेषण गर्दा आधारभूत तह उत्तीर्ण विद्यार्थीहरूमा व्याकरणिक तत्त्व पहिचान तथा प्रयोग क्षमता मध्यम रहेको देखिन्छ । वस्तुतः निर्दिष्ट शीर्षक सम्बद्ध विगतका अनुसन्धानहरू व्याकरणिक सक्षमताको सामान्य पहिचानमा मात्रै केन्द्रित रहेका देखिन्छन् । प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक कार्य विद्यार्थीहरूको समग्र भाषिक संरचना पहिचान क्षमता पहिचानमा केन्द्रित रहेको छ । साथै भौगोलिकता (ग्रामीण र सहरी) ले भाषिक संरचना पहिचान क्षमता के-कस्तो तात्त्विक प्रभाव पार्दछ भन्ने कुराको जानकारीका निम्ति यसले नयाँ दिशा पत्ता लगाएको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६९), *नेपाली भाषा शिक्षण,* काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७६), *समसामयिक नेपाली व्याकरण* (सातौँ सं.), काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज र भट्टराई, बद्रीविशाल (२०६६), *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश* (तेस्रो सं.) काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक प्रा.लि. ।

आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ६-८), (२०६९), भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ६-८), (२०७८), पाठ्यक्रम विकास केन्द ।

ज्ञवाली, रामप्रसाद (२०६८), *उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण*, काठमाडौँ : भुँडी पुराण प्रकाशन ।

ढकाल र खतिवडा (२०६९), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौँ : शुभकामना प्रकाशन ।

नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०६७), काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

न्यौपाने, टङ्कप्रसाद र पराजुली, दीपक (२०६९), *पूर्वीय भाषिक चिन्तन परम्परा,* कन्काई एजुकेसनल पब्लिकेसन एन्ड रिसर्च सेन्टर प्रा.लि. ।

पौडेल, माधवप्रसाद (२०६९), *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयामहरू*, काठमाडौँ : हेरिटेज पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स प्रा. लि. ।

पौडेल, माधवप्रसाद (२०६९), *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयामहरू*, काठमाडौँ : हेरिटेज पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स प्रा. लि. ।

पौडेल, हेमनाथ, भट्टराई, रमेशप्रसाद र चौलागाईं, प्रेमप्रसाद (२०७७), *प्रज्ञा नेपाली शैक्षणिक व्याकरण*, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

भण्डारी, पारसमणि (२०७४), *प्राज्ञिक लेखन तथा सम्पादन*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

लम्साल, रामचन्द्र (२०६८), *नेपाली भाषा र व्याकरण*, काठमाडौँ : सनलाइट पब्लिकेसन ।

शर्मा, मोहनराज (२०६१), *शब्दरचना र वर्णविन्यास वाक्यतत्त्व, अभिव्यक्ति र साहित्य*, काठमाडौँ : काठमाडौँ बुक सेन्टर ।

शर्मा, मोहनराज (२०७१), *प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण,* काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, केदार प्रसाद र पौडेल, माधव प्रसाद (२०६७), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार । ■

Maternal and Child Health Care Practices in Majhi Community of Lalbandi-12, Pattharkot, Sarlahi

✍ **Umesh Timilsina**

Department of Population Studies
Janajoyoti Multiple Campus, Sarlahi
Email: utimalsina123@gmail.com

Abstract

Women's health throughout pregnancy, childbirth, and the postpartum period is referred to as maternal health. Low- and middle-income nations account for nearly all maternal, neonatal, baby, and child mortality (99 percent). Beneficial techniques to disseminating and scaling up effective interventions are urgently needed. A total of 713 Majhi persons were surveyed from 150 Majhi houses. The Majhi ethnic groups include the Brahman, Chhetri, Tamang, and Koiri. The sample was taken in Sarlahi's pattharkot, where the Majhi population is mostly concentrated in Wards 1 to 9. More over 68 percent of the population is illiterate, with only 31.56 percent being literate. Rural women are more likely to seek antenatal care from VHWS and MOH employees. Doctors, nurses, and midwives are used by urban women more frequently than rural women. During the prenatal phase, Majhi women have the least knowledge of contemporary medicine. The majority of the mothers (67.40 percent) breastfed their children until they were two years old. Herbs including onion, garlic, neem, and bhargair were used by more than 98 percent of the ladies. Around 99 percent of women in Majhi community utilized only one type of contraception, Dipoprovea. In comparison to their husbands, respondents' education levels were very low. The majority of women had fed their children Jeevan Jal to treat diarrhea.

Keywords: Child health, Contemporary medicine, Diarrhea, Majhi society, Maternal health, Maternal mortality,

Background

Maternal health refers to the health of women during pregnancy, childbirth and the postnatal period. Each stage should be a positive experience, ensuring women and their babies reach their full potential for health and well-being. Conditions in the places where people live, learn, work, and play affect a wide range of health risks and outcomes. Environmental and social factors such as access to health care and early intervention services, educational, employment, and economic opportunities, social support, and availability of resources to meet daily needs influence maternal health behaviors and health status.

Maternal health is the women's well-being throughout pregnancy, childbirth, and the postpartum period. It includes receiving ANC, PNC check-ups, and delivering at health institutions or being assisted by Skilled Birth Attendants (SBA) at health institutions or homes, which is critical to preventing newborn and maternal deaths (WHO, 2019). Its prime concern is to prioritize women's reproductive health, along with the well-being of newborns ((Bhusal, Bhattarai, & Bhaskar, 2015).

Almost all maternal, neonatal, infant and child deaths (99%) arise in low- and middle-income countries (LMIC), yet most research is focused on the 1% of these deaths that occur in high-income countries (Lawn JE. and others, 2005). One of the main challenges in developing countries is to make interventions of demonstrated efficacy widely available to underserved populations, thus bridging the 'know-do gap.' There is a series of interventions that could, if implemented, result in a significant reduction of maternal, infant and child morbidity and mortality globally (Jones G. and others, 2003). However, those interventions are not widely used in LMIC. Effective interventions to reduce neonatal mortality, such as newborn temperature management, are only used in 20% of births, and the administration of antenatal steroids is used in no more than 5% of preterm births. Theoretically, the implementation of known interventions could reduce neonatal and child mortality by 40–70% in less developed countries. There is an urgent need to use effective approaches in order to disseminate and scale up effective interventions.

It is a serious challenge to delivery of health services and is a well-documented marker of inequity in Nepal. Maternal, newborn and child health (MNCH) outcomes are poorer in Nepal of low and lower-middle income families due to poorer quality services, persistent cultural and traditional practices and lower socioeconomic and educational status.

According to UNICCEF (1993), global coverage of measles immunization is 77 percent on average, with the highest rates of 80 percent in the ESCAP region and 80 percent in south Asia. Similarly, 73 percent for the Middle East and North America, and 48 percent for Sub-Saharan Africa. In terms of South Asian countries, India has the highest (86 percent) and Afghanistan has the lowest (92 percent) measles vaccination coverage.

Shrestha, (1994) has done a study of Baglung district of Bazar area on "Child Health Care practice Different Ethnic Groups" she has found that most prevalent health problems of children were cold 50.8 percent and diarrhea 24.5 percent compared to other health problems. She concluded that cold an diarrhea were seen as a major health problems of children oral rehydration therapy practices was done by the majority of the mothers. She also found about 75.4 percent of the children were normal by observation however, severe malnutrition was seen in spite of the majority of the mothers being careful for their children. She concluded that the nutritional status of the was higher for literate mother than that illiterate. The children form wee higher family having better nutritional status then children from lower family.

Children spend their life with their parents, sometimes with their siblings and grand parents. The growth and development of a child depend upon the care of the parents. If parents fail to look after their children properly to give balance diet and consult the doctor to check up, improvement of child will be difficult. Educated parents become more able to understand childhood disease and adopt good treatment practices so it is believed that the prevalence rate of childhood disease in educated mothers must be lowered than the uneducated mothers (Adhikari, 1994).

In developing countries, each year more than half a million women die form maternal causes. Since nearly all of these deaths could be prevented. Efforts to prevent maternal deaths from major cause complication of unsafe abortion are crucial but inadequate in most of the world. Providing appropriate medical care immediately could prevent many future unintended pregnancies and unsafe abortions (Population Reports, 1997).

The target of safe motherhood program is to reduce maternal mortality at 400 death per 1,00,000 live births by the year of 2000 and is fulfilled by making family planning and maternal health care service more accessible and increasing quantity and quality of service outlets. Government has extended the health facilities up to village level by the end the Ninth Five year plan (MOH, 1997).

UNFPA, (1997) has published a report noted that women's social empowerment and economic security clearly contributes to, and depend on, good reproductive health. But their access to reproductive health services is constrained by their lack of resources, restrictions on social participations, and limited access to information due to illiteracy.

UN (1998), conclude that the maternal mortality is one of the leading causes of death among women of reproductive age in many developing countries. Pregnancies are associated with levels of child and maternal morbidity and mortality.

Globally 585,000 women died from the complications of pregnancy and labour (WHO 1996). More than 99 percent of deaths occurred in developing countries. Over the past few years there has been a steady improvement in many of the health indicators in Nepal, but maternal mortality in Nepal is still a subject of grate concern. The maternal mortality rate, which stands at 539/100000 lives births in one of the highest in the South East Asia region and the world. The highest causes of maternal mortality rate are the issue of poverty, malnutrition and lack of access to adequate maternity care. Nearly 90 percent of women are delivered at home without any assistance from trained medical personnel. Further more, Nepal has special problem. The main cause of maternal mortality are post partum hemorrhage 47 percentage, obstructed labor 60 percent, Eclampeia 14 percent, Puerperal sepsis 12 percent and abortion 5 percent (Shrestha, 2002)

More than 500,000 women die every year from cause related to pregnancy, child birth and abortion. Ninety-nine percent of those deaths occur in less developed regions, particularly in African and Asia. The ratio of maternal death to live births varies greeting throughout the world form fewer then 10 maternal deaths per 100000 live births in same countries in sub- Saharan Africa. In addition for every women who die, the World Health Organization (WHO) estimates that about 30 suffers form long term health problems such as infertility and damage to the reproductive organs (PRB, 2002).

Malnutrition is not overly prevalent out Nepal. Indeed, there is wide variation both ecologically and regionally through Nepal. Stunting, under weight and wasting are more common in the common in the mountain areas than in the Terial. There is also a marked geographical trend, with the rates for all three indicators being particularly high in he mid-western and far-western hills, as well as the whole mountain region. In addition urban children are less likely to be stunted 36 percent than their rural counter parts 56 percent (MOH 2000/2001).

Maternal health refers to the health of women during pregnancy, childbirth, and the postpartum period. In 2015, maternal mortality was 303,000 during and following pregnancy and childbirth. It remains high in Nepal at 239 deaths per 100,000 live births as per Nepal Demographic Health Survey (NDHS, 2016). Maternal deaths can be prevented with access to antenatal care, skilled childbirth services, and care support after childbirth.4 Some of the challenges in providing maternal health services in Nepal are lack of awareness about maternal health services, underutilization of services, social disparities, political instability, low socio-economic status, early pregnancy, unsafe abortion, mal- distribution of human resource for health, unavailability, and unaffordability of quality care, superstition, and indigenous practices (Bhusal C. and others 2015). The indicators of the utilization of maternal health services are not satisfactory in Nepal. The NDHS 2016 shows only 69% of women attended four ANC visits, 58% of deliveries were assisted by a skilled birth attendant (SBA), 57% were institutional deliveries and 57% of both mothers and newborns received a postnatal care check-up within two days of deliveries (NDHS, 2016). A recent study conducted in Nuwakot, Nepal, revealed that only 57.4% had completed four antenatal care (ANC) checkups, 70.5% had delivered at health institutions, 51.8% of mothers had postnatal care (PNC) checkups, with only 47.2% having three PNC checkups. This study aimed to find out socio-economic status of Majhi community women and to measure the level of maternal and child health services and practice among women in Lalbandi-12, Pattharkot, Sharlahi of Nepal.

Methodology

The Lalbandi-12, Pattharkot, Sarlahi area is the primary focus of this study. According to the 2011 Nepal census, this VDC has a total population of 6,915 people, with 3,503 men and 3,412 women. This survey included 150 Majhi households with a total population of 713 people. Brahman, Chhetri, Tamang, and Koiri are among the Majhi ethnic groups represented in this study.

A community-based face to face interview was conducted using a pre-tested structured survey questionnaire to find out maternal and child health service utilization among mothers in Lalbandi-12, Pattharkot, Sharlahi Nepal, during Feb-Jun 2020. A probability simple random sampling was used to select respondents of Pattharkot, Sarlahi.

This study is based on the primary data and this is obtained by using direct structural interview among women of reproductive age group of 15-49 who are married ones and have baby at breast. Sample was taken in the pattharkot of Sarlahi, there concentration of Majhi population is mainly concentrated in ward 1 to 9. All the households were not taken for the study due to short duration of time. However, the intention was to collect rich data on practice of maternal and child health status of Majhi. Among household in the study area, purposively 150 Majhi household were chosen for the sample, from those household, 138 respondents are selected to carry out the study of Maternal and child health care practices.

To know the knowledge on Maternal and child health care practice based on primary data, the questionnaires were Household Questionnaire and Individual Questionnaire. The collection information was processed with the help of computer using computer statistical package.

Findings

In this section the maternal and child health care practices such as antenatal, delivery and post-natal care discussed. It further describes such as; TT-vaccination, place of delivery assistance etc.

Antenatal Care Practices

Antenatal care services are the health care facilities that women get during her pregnancy. This includes health check-up, TT immunization and receiving, additional food.

Health Check-up During Pregnancy

Health check-up during pregnancy means to check-up pregnant mothers health during the pregnancy period.

Table 1: Distribution of respondents who received health check-up during Regencies by age group

Received Health check up	No. of respondents	%
Yes	83	60.1
No	55	39.9
Age group	**No of respondents**	**%**
15-19	10	12.0
20-24	28	33.7
25-29	22	26.5

30-34	16	19.3
35-49	5	6.1
40+	2	2.4
Total	83	100.0

Source: Field survey, 2020

Table data shows that the information on antenatal services according to women's age at child birth. Among the total Respondents, 83 mother checked up by any health facilities. The highest 33.7 percent of mother received the health check up during pregnancy in 20-24 age group.IT is followed by 26.5 percent who received health check in 25-29 age group. The lowest (2.4%) proportion of mother received any health checkup who are in 40 above age group.

Table 2: Distribution to live births of antenatal care during pregnancy, According to the mother's occupation

Occupational status	Farmer		Labour		Service		Total	
	N0.	%	N0	%	N0.	%	N0	%
Doctor	2	1.5	-	-	1	20.0	3	2.2
Baidhaya	1	0.8	-	-	-	-	1	0.7
Guruwa	3	2.3	-	-	-	-	3	2.2
TBA	6	4.6	-		-	-	6	4.3
midwife	4	3.1	-	-	-	-	4	2.9
None	114	87.7	3	100	4	80.00	121	87.7
Total	130	100	3	100	5	100	138	100

SOURCE : Field survey, 2020

Table 2 shows that about 87.7 mother have not received any type of antenatal service. Only 12.3 percent of mother received antenatal service from doctor, Baidhaya , Guruwa , mid wife, TBA and other . however , according to table 11 94.2 percent of women engaged in agriculture. Out of the 138 women, only 5.8 percent mother are involved in other occupation such as domestic service and labour. According to above table 4.6 percent women are engaged in agriculture took antenatal service from TBA and only 1.5 percent women took antenatal service from Doctor.

Table 3: Distribution of antenatal care received during pregnancies by age of women, 2020

Age Group	ANC visit		No visit	
	No	%	No	%
15-19	9	28.1	12	11.3
20-14	13	40.6	26	24.5
25-29	9	28.1	33	31.1
30-34	1	3.1	25	23.6
35+	-	-	10	9.4
Total	**32**	**100**	**106**	**100**

SOURCE : Field survey, 2020

Table 3 Shows the information an antenatal services according to woman's age. In this study Doctor, Baidhya Guruwa, Midwife and TBA are included the study of antenatal services. Out of the total no of women about 77% of mother did not receive antenatal care and only 23% mother have received any type of antenatal care. Among them, the highest percentage of mothers age group 20-24 were visited (40.6%) and 3.1 is the lowest percentage of mothers age group 30-34 visited for the ANC services during the pregnancy period.

Tetanus Toxoid Coverage

TT-Vaccination that women must receive during the period of pregnancy is an important indicator of Antenatal care. The prescribed normal course of TT vaccine was the dose during the period of pregnancy.

Table 4: Distribution of respondents by coverage of TT vaccination, 2020

Received TT vaccination	No. of women	Per cent
Yes	32	23.2
No	106	76.8
Total	138	100.0

SOURCE : Field survey, 2020

Table no. 4 Shows that of total women only 23.2 percent got TT Vaccines against 76.8 percent women did not get TT Vaccines during the pregnancy .so that Majhi women were poor knowledge of modern medicine.

Additional Food

Additional foods are necessary for growth and development of fetus and to prevent anemia and malnutrition for mother. In the survey, a question was asked to the respondents about addition food. The information is shown in the.

Table 5: Distribution of women who have any additional food during Pregnancy period

Types of food	No of Respondents	%
Usually use	137	99.3
Others	1	0.7
Total	138	100

SOURCE : Field survey, 2020

Table 5 shows that 99.3 percent of mothers have food, which they use usually. They did not have additional food for good health in pregnancy period. Only 0.7 person mother had other food. This type of condition is found due to the lack of knowledge about maternal health care and poor economic condition.

Delivery practices

This section presents the information on the place of delivery, person who arrested at the time of delivery and utilization of safe delivery kit

Place of delivery

In our society of the deliveries take place at home and are arrested by untrained birth attendants or elderly women of the home or neighborhood.

These home deliveries take place in extremely unhygienic condition. This is a dangerous procedure for both the mother and her born baby. Place of delivery for most of the women of this Majhi community were home.

Table 6: Distribution of respondents by place of delivery

Palace of Delivery	Number	Percent
In health facility	6	4.3
Home	130	94.2
Cowshed	2	1.5
Total	138	100.0

SOURCE : Field survey, 2020

Data from table 6 Show that 94.2 percent of the women had given birth to her child at home, followed by 4.3 percent in the health facility and 1.5 percent in the cowshed. So that place of delivery Majhi community is also traditional.

Assistance During Delivery

The assistance during the delivery of a child plays an important role on the survival of the new born child and the mother. The delivery assistance is categorized into 5 types i.e. Baidhya, Midwife, TBA doctor/nurse, neighbors.

Table 7: Distribution of respondents by assistance during delivery

Persons who assisted	No of women	Percent
Baidhya	2	1.4
Doctor / Nurse	5	3.6
Midwife	37	26.5
TBA(sudeni)	72	52.3
Neighbours	22	15.9
Total	**138**	**100.0**

SOURCE : Field survey, 2020

Data from table no 7 shows the highest (52.3%) proportion of mothers were assisted by TBA. The proportion of delivery arrested by Baidhya was found only 1.4 percent. About 3.6 percent mothers were assisted by Doctor / Nurse, 26.8 percent of mothers were delivered by midwife and 15.9 percent of mothers were delivered by TBA in Majhi community.

Safe Delivery Kits

A safe delivery kits is a small medical box used at the time of delivery. This is a small prepared kit and contains a razer, a blade, a cutting surface, a plastic sheet, a piece of soap, a string and pictorial instruction, assembled by maternal and child for safe delivery practices.

Table 8: Distribution of respondents by use of safe delivery kit

Use of safe deliver kit	No. of respondents	Percent
Yes	3	2.2
No	135	97.8
Name of equipment	**Number of Respondent**	**%**
Blade string	85	61.6
Blade , string , oil	50	36.2
Sutkeri samagri	3	2.2
Total	**138**	**100.0**

SOURCE : Field survey, 2020

The above table shows that a safe delivery kit was used only for 2.2 percent of delivery. About 98 percent mothers did not use safe delivery kit. Among those who did not use safe delivery kits, they used different kits. Table shows that the highest proportion of mothers (61.6%) used blade and string. Similarly, 36.2 percent mothers were found used blade, string and oil during their delivery. The lowest use of safe delivery kit us due to the lack of education and knowledge about safe delivery kits. From the survey it is found that the message of using safe delivery kit during delivery has not reached adequately to Majhi women.

Post Natal care practice

Health care service the Raner received after the delivery of a child is defined as postnatal care. sharma (1985:31) has mentioned that the major cause of death in children in Nepal are meningitis, Measles, malnutrition diarrhea and respiratory disease. Programs to combat these include immunization. Primary healthcare, improvement in nutrition the mother and child health in Majhi society acceptance of postnatal care is very low.

Table 9: Distribution of respondents by postnatal care

post-natal care	No. of women	Percent
No	135	97.8
Yes	3	2.2
total	138	100.0

SOURCE : Field survey, 2020

Table 9 shows that out of total 138 respondent only 3 women (2.2 Percent) responded that they had received postnatal care. The percent of women who did not received was 97.8 percent.

Breast Feeding

Breast feeding is the best form of nutrition for children up to six months, and which provides immunological protection against common childhood diseases such as diarrhea and acute respiratory infections (ARI).

Maternal nutritional status has important implications for health of the mother as well as of her children. A women who is in poor nutritional health has a greater risk of having an adverse pregnancy out come and is more likely to birth to under weight baby (NFHS,1996).

Table 10: Distribution of respondent who breastfed their child by duration

Period of	No. of Respondent	%
Below 12 month	18	13.0
12-24 month	93	67.4
25-36 month	25	18.1
None	2	1.5
Total	**138**	**100.0**

Source : Field survey 2020

Data form table 10 shows that 67.4 percent of mothers breastfed their children for 12 to 24 months. Similarly, 18.1 percent of mother breastfed their children for 25 to 36 months. Nearby 13.0 percent of mother their children for below 12 month and 1.5 percent mothers were not breast feeding their children. Finally, it can be said that breast feeding is better experiencing among Majhi mothers.

Use of Herbs to Treat Child Disease

In the survey, it is found that the Majhi women always use many herbs to treat child disease. They use different types of herbs like Turmeric, Garlic, Ginger, Guava's skin , Neem , Bhringaraj, Nutmeg , Titepati , Caraway , basil asafetida etc.

Table 11: Distribution of respondents who use herbs to treat child Disease.

Using the herbs	No. of women	Percent
Yes	136	98.6
No	2	1.4
Total	138	100.0

Source, Field survey,2020

Table 11 show that more than 98 percent women used the herbs to treat child diseases. Only 1 percent did not use any herbs for their children. The table 11 show that highest proportion of women used any herbs to treat diseases.

Child Immunization Practices

Immunization is the most important component which helps to reduce high child mortality. The world health organization (WHO) has set the following programs for the child vaccinations. In ordered to be considered fully vaccinated, a child should receive the following vaccines: one does of BCGM these doses each of DPT and polio, and one dose of measles vaccine. BCG, which should be given at birth to protect against tuberculosis. DPT protects against diphtheria, pertussis and tetanus and polio against the lame. All of the vaccinations are necessary before twelve month age.

Table12: Distribution of the birth who received specific vaccines

Vaccines	Yes		No	
	Number	%	Number	%
BCG	94	68.2	44	31.8
DPT	73	52.9	65	47.1
Polio	54	39.2	84	60.8
Measles	28	20.3	110	79.7

Source : Field survey, 2020

Table 12 shows that the highest proportion of mothers reported that then child was immunization by BCG by (68.2%) followed by 53 percent mother gave the vaccines of DPT. The polio and Measles are found to be learning that were used by Majhi women. Among the total respondents only 39.2 percent mother gave polio to their child it is followed by those who gave Measles (20.3%) to their child.

Diarrhea

Dehydration caused by severe diarrhea is a major cause of morbidity and mortality among children in Nepal. A simple and effective response to child's dehydration is a prompt increase in fluid intake. That is oral dehydration therapy dehydration therapy may include the use of solution prepared from packets of oral dehydration salts or recommended home fluids such as sugar-salt –water solution.

Use of herbs to treat diarrhea

Table 13: Distribution of respondents who used herbs to treat diarrhea

Name of herbs	Number of Respondents	Percent
Neem , Bhangariya , asafetida	70	51.5
Basil, Gauva's skin , Caraway	60	48.5
Total	136	100.0

Source: Field survey, 2020

Table 13 show that 51.5 percent women used Neem, Bhanagariya and asafetida during the diarrhea. Only 48.5 percent women used basil, Gauva's skin and caraway women treat diarrhea. The Majhi women other child diseases use any herbs to treat.

Jeevan Jal

Oral rehydration therapy can be used successfully in treating acute diarrhea in all age groups, in all country not only for children, once the infant is rehydrated breast. Feeding is continued along with oral rehydration solutions given after each liquid stool. Not only breast milk helps the infant to recover from an attack of diarrhea both in terms of the nutrients it supplies and its rehydrating effect.

Table 14: Distribution of respondents by who feed Jeevan Jal for diarrhea

Fed Jeevan Jal	Number of Respondents	Percent
Yes	123	89.1
No	15	10.9
Total	138	100.0

Source: Field survey, 2020

Table show that more than 89.1 percent fed the Jeevan Jal for diarrhea. Similarly, only 10.9 percent respondents had never fed Jeevan Jal for diarrhea

Place for Jeevan Jal

Packets of "Oral rehydration mixture" are how freely available at all primary health centers and hospitals. The contents of the packets are to be dissolved in one liter of drinking water. The solution should not be boiled.

Table 15: Distribution of places visited by respondents for Jeevan Jal services

Place for Jeevan Jal services	No. of Respondents	Percent
Hospital	28	22.8
Medical	40	32.5
Shop	55	44.7
Total	123	100.0

Source : Field survey, 2020

Table 15 show that more than 44 percent respondent had visited shop for the Jeevan Jal services. After shop, medical was place 2nd position Jeevan Jal services by 32.5 percent. About 22.8 respondents have taken Jeevan Jal from hospital. So it is concluded that majority of the respondents take Jeevan Jal from the shop.

Family Planning

Family planning means not only reducing but mainly planning a family. A mothers of family planning methods helps maintain derive family size then, desire family size help the maternal and child health care with directly or indirectly.

WHO defined family planning as "a way of thinking and living that is adopted voluntarily upon the basic of knowledge attitudes and responsible decisions by individuals and couples, in order to promote the health and welfare of the family group and thus contribute effectively to the social development of a country."

Table 16: Distribution of respondents who used the contraceptives method

Family planning method	No. of women	Percent
Yes	89	64.5
No	49	35.5
Total	138	100.0

Sources : Field survey, 2020

Table 16 show that there are 35.5 percent women who had never used the contraceptive as against women 64.9 percent who have used the contraceptives method. The contraceptives method used by Majhi community are Dipo-provera (Three month injects)

Sources of Family Planning Method

The government sector is the major sources of contraceptive method in Nepal. The most non-government supplier of contraceptives is the Family Planning Association of Nepal (FPAN). One in four user obtains nor method from government hospitals / clinics, sub-health post, most of them obtained clinics, sub-health post, most of them obtained their methods from medical.

Table 17: Distribution of respondents by sources of contraceptives methods

Sources of contraceptive	No. of Respondents	Percent
SHP	80	89.9
Hospitals	9	10.1
Total	89	100.0

Sources : Field survey, 2020

Table 17 show that more than 90 percent respondent obtained their method from the SHP and 10 percentage respondents were visited hospitals for the contraceptive methods.

Conclusion

Pattharkot VDC in Sarlahi district was chosen as the study region, and 150 homes from this VDC were sampled. A total of 138 people were questioned from these households. Those who responded were between the ages of 15 and 49. In the Majhi community, the practice of marrying at a young age is the most common. According to the findings, the majority of the respondents worked in the agricultural sector, and their education levels were significantly lower than those of their husbands. The study population had inadequate antenatal care practices. Only 60.14 percent of pregnant women used prenatal services. Younger women were more likely to seek antenatal services than older women, according to this study. During the antenatal time, doctors, midwives, Baidyan Guruwa, and TBA provide services. During their pregnancy, Majhi women did not have access to supplemental food for optimal health. Only 0.72 percent of moms consumed additional food while giving birth. The majority of the children are delivered at home with the help of TBAS or community members. During delivery, the younger ladies were attended by medical personnel as well as other facilities such as TBA, Midwife, and family. Safe delivery kits were not used by more than 97 percent of women. They employed traditional tools like a knife, a blade, string oil, and so on. The poor utilization of these specialized safe delivery kits could be related to the fact that they are not readily available and that Majhi women are unaware of their existence. In general, Majhi women treat diarrhea with a variety of herbs. The herbs were utilized by more than 98 percent of the women to treat diarrhea. Immunization techniques were discovered to be more effective. Polio is used by the greatest number of people. DPT and BCG both have high coverage. The prevalence of ARI appears to be improving. Jeevanjal has the greatest urethane content of any method. ORS is well-known among moms, who are aware of specific drinking regimens for sick children. The understanding of family planning is found to be quite limited among Majhi mothers. More than 35% of respondents said they don’t use contraception because they don’t know enough about it. More than 64% of mothers support the use of contraception in the future.

References

Adhikari, B 1994. *A study of Child Health and Problems and their Treatment practice at Besishahar village Development Committee, Language.* A Thesis Submitted to the Institute of Education (Kathmandu: TU)

Backer, Stan et, al,1993, *"The Determinants of Use of Maternal and Child Health Services in Metro, Cob Philippines"*. Health Transittion Review, Vol. No.3, pp. 77-87.

Bhusal C, Bhattarai S, Bhaskar RK. *Maternal Health in Nepal Progress, Challenges and Opportunities*. International Journal of Medical and Health Research. 2015; 1(3): 68-73.

CBS, 2001, Statistical Pocket Book (Kathmandu: Central Bureau of Statistics, HMG).

Chaudhary, R.H 2000, *"Health and Nutrition Status of Children and Women is South Asia"* in Bal Kumari K.C. (ed), Population and Development in Nepal, Vol. 7 (Kathmandu-CDPS), PP.201-208.

Deckota, B, 1994, *A Study of Knowledge Attitude and Practice of the Mother and Maternal and Child Health Care at Pandrung Village,* An Unpublished Dissertation Submitted to the Institute of Education (Kathmandu: IOE, TU Nepal).

Jones G, Steketee R, Black RE, *The Bellagio Child Survival Study Group. How Many Child Deaths Can We Prevent This Year?* Lancet 2003; 362:65–71.

Karki, K. and C.L. Thapa, 1985, *"Common Diseases in Nepalese Children",* Nepal Pediatrics Society Journal (Kathmandu: NPSNepal), pp. 46-58.

Khoj – Bin, 1997, Journal of the Nepal Health Research Council, Vol.1, No.1,pp.1-10.

Lawn JE, Cousens S, Zupan J, *For the Lancet Neonatal Survival Steering Team. Neonatal Survival. 1.4 Million Neonatal Deaths: When? Where? Why?* Lancet 2005; 365:891–900.

Ministry of Health, New ERA, & ICF (2017). Nepal Demographic and Health Survey 2016. 2017 Nov. Kathmandu, Ministry of Health, Nepal.

MOH, 1996, "Maternal and Child Health" Nepal Family Health Survey, (Kathmandu MOH), pp. 111-138

MOH, 1996, Nepal Family Health Survey Reports 1996, Kathmandu, Nepal FP/ MCH project.

MOH, 1998, Nepal Reproductive Health Strategy (Kathmandu: MOH).

MOH, 2002, Annual Report 2002/01 (Kathmandu: MOH).

MOH, 1997 "Expanding Programmer an Immunization", Annual Report, (Kathmandu: Ministry of Health).

NDHS, 2001, Nepal Demographic and Health Survey (Kathmandu: New ERA).

Nepal Family Health Survey(NFHS), 1996, Family Health Survey, 1996 (Kathmandu: MOH).

NFHS, 1996 "Maternal and Child Health", Family Health Survey, 1996, (Kathmandu: Nepal Family Health Division, Department of Health Services), pp 111-153.

Population Reports,1997, *"Care for Post Abortion: Saving Women's Lives"*, Population Reports, Vol. XXN.

Pudasini, Som P, 1994, *"Safe Motherhood Challenges: The Global and Nepalese Perspective"*, Nepal Population Journal, Vol. 2-3, (2), pp. 1-13.

Shrestha, Indira, 2002, *"Nursing Role of Safe Motherhood to Reduce Maternal Mortality"*, Journal of Nursing Education of Nepal, vol.4, No.1,p.57

UN 1998, "Reproductive Behaviour". World Population Monitoring (New York: UN), pp. 41-77.

UNDP,2001, Nepal Human Development Report 2001, (Kathmandu: UNDP).

UNFPA, 1997 "Rights for sexual and Reproductive Health", The State of World Population (Kathmandu: UNFPA, Nepal), pp. 18-28.

UNICEF, 1993, The state of the world's Children (New York: Oxford University press).

USAID, 2002, Population Reference Bureau 2002 (Washington DC: USAID).

World Health Organization in the South – East Asian Region, 1994-1997, Regional office for South east Asia (New Delhi:WHO), pp. 41-46.

Yeman Central Statistic Organization, 1995, Yemen Demographic and Maternal and Child Health Survey, 1991/1992. ■

Cost to Foreign Employment : A Case Study in Tamang Community in Lalbandi Municipality

✍ **Dharmendra Adhikari**

Lecturer of Economics, Janajyoti Multiple Campus

adhikaridharmendra566@gmail.com

Abstract

This study is concerned in Tamang community of Lalbandi municipality in Sarlahi district on the multiple impacts of remittance in their life. Remittance is fund transferred from migrants to their home country. Large number of Nepalese people is going to abroad for work and there is meaningful contribution in foreign exchange reserve. People going abroad for work due to various causes were level of employment opportunity, expectation of high wage demonstration effect, economic hardship and loan payment. The price for remittance was very high in Nepal. The manpower company and their agents fix the amount high and loan taken from the unorganized sources are in high rate of interest. The objective of this study was to examine the direct and indirect cost for remittance and measure determinants of income of the remitting households of Tamang community in Lalbandi with questionnaires and qualitative and quantitative cross sectional data on the basis of structured questionnaires. The study results showed that though remittance has improved socio-economic condition of the people, the rate of interest on other indirect problems remittance makes cost high even in importance the life style of Tamang community. So, directly and indirectly remittance has high degree burden of cost.

Keywords: Economy, Exploitation, Manpower, Migrants, Remittance

Background

Remittance is an important factor of economic development Nepal. It has proven to be an important international financial flow in recent years. It has proved as a backbone of Nepal's economy in the last three decades. The remittance sent by migrants to developing countries has witnessed dramatic surges recently. This happened precisely after 1990's when the migration from developed countries in the north accepted many migrant workers from the poor in the south (Massey, 1999). The remittance has been observed as a means to affect well being and capacities of not only the households getting the remittance but also the sending community as a whole.(De Hass 2007)

Nepal has also long tradition of overseas employment which started particularly after the people started migrating to neighboring Indian cities. The trend now however has shifted and the overseas employment has become as attractive option for many leaving country the country to work abroad. Nepal received remittance us$ 8.1 billion in 2016 and it is ranked 23rd among the remittance receiving countries in the world. Nepal earned remittance income of NRs 875 billion in FY 2019/2020 (NRB 2019/2020), which amounts to be 23.23 percent of its gross domestic products and 724 billion on the nine months of the fiscal year 2021/2022 (NRB)

Nepal received remittance of us$ 9.61 billion a growth of 10% compared to last fiscal year which is a phenomenal growth than rest of countries. (NRB 2020/2021). A number of rural people in Nepal have been deserted by young working age individuals, turning the Nepalese economy from rural agro-based economy into the remittance economy.

While the positive aspects of migration can lead significant contribution to the economic development of the country and raised the living standard of people, but there is over shadowing tragedies associated with it. Nepalese migrant labors are falling high risk and have become victims to forced labor trafficking, sexual abuse and physical harassment, debt bondage, non-paying of wage and discriminating laws and policies in destination countries.

Remittance has become a major contributing factor to increasing households' income as well as country's GDP. About 30% of Nepal's GDP comes in the form of remittance money which is sent by Nepalese working abroad and it helps to reduce country's poverty rate. poverty reduced from 25.2 percent in 2010 to 16.6 percent in 2019 (CBS, 2011; MoF, 2020).

Remittance constitutes an integral part of households' livelihood strategies. It helps to increase the household income. It brings the change, especially in particular ethnic group like Tamang with cost of remittance on them, who have own common socio- economic and cultural characteristics and it paves new ways to formulate remittance policies changing socio economic structure of the country.

Study Area

Lalbandi is one of the municipalities in Sarlahi district of Madhesh Province, with its headquarter Malangwa in Terai, Nepal. It is situated between Lakhandehi River in west, and a beautiful area of Chure hill in north side. Mahendra highway crosses this municipality and nearly divides it into two parts. It is located in between the latitude 27^0 0' 4" N to 27^0 11' 44" N. It has the multicultural, multilingual, diverse community. However, the Tamangs belong to ethnic community having distinctive cultural and lifestyle. Large number of Tamang community has been attracted for foreign employment.

Cost to Foreign Employment

The passport, visa, medical checkup, travelling and settling, trainings, manpower company's fees etc. are in costs of remittance. The amount of cost depends on the choice of migrant country, wages and so on. This migrant cost is very important issue of this study. Cost of migration differs among the countries. If the service given by manpower is fair then the there is no risk. If there was a fraud, exploitation from agent and broker, the cost would be higher. Lack of information, voiceless poor and middle class honest people may bear more costs. Tamang community is out of capital and migrants have to stay in hotel by paying high price and it would also increase price of remittance.

Objectives

The objective of this study was to examine the direct and indirect cost for remittance and measure determinants of income of the remitting households of Tamang community in Lalbandi.

Methodology

Questionnaires and qualitative and quantitative cross sectional data on the basis of structured questionnaires were the methods used for data collection and received data from municipality profile book and field survey were analysed.

Population and Sample

Population for the study includes sample number selected from the population of Tamang community. There is no database available on the number of people of Tamang community migrants in Lalbandi municipality. The data has been taken from Lalbandi municipality profile that was collected by municipality. The sample size population ward wise is clearly presented in table below:

Table 1: Distribution of Samples of Tamang Community by Wards

Municipality wards	Total number of remitter households	Selected number of Remitter households
1	9	3
2	39	6
3	4	1
4	7	3
5	5	2
6	3	1
7	8	2
8	19	7
9	7	2
10	15	6
11	115	16
12	18	3
13	93	12
14	197	20
15	288	51
16	43	6
17	68	9
Total	**938**	**149**

Source: Field study and calculation, 2021

There were 938 household of Tamang ethnic group as remitters within the Labandi municipality in its all 17(Municipality profile Pp 23) wards and it was the universe or population size out of which samples are drawn. Out of the universe, 149 remitter households were selected applying proportional random sampling method on the basis of Raosoft sample size determination calculator. The number of households is fixed according to Raosoft sample size calculator and its results were parallel to sample determination formula. Therefore there is no contradiction on sample size determination.

Distribution of Households by Total monetary cost of foreign employment

The cost for international migration is different from country to go because the visa fees and travel expenses were also similar to countries and nature of job. The monetary cost depends on the quality of job .There is positive relationship between wage rate and the cost for foreign employment. Education, training and experience of migrants may reduce the cost.

Table 2: Distribution of households by total monetary cost of Foreign Employment

Expenditure	Sample household	Sample percent
90000	23	15.4
100000	3	2.01
105000	8	5.4
110000	12	3.01
120000	15	10.01
130000	11	7.4
140000	16	10.7
150000	19	12
160000	25	16.8
180000	7	4.7
200000	10	6.7
Total	**149**	**100**

Source: Field study and calculation, 2021

The above table shows that migration cost ranged from Rs 90000 to Rs 200000 for 149 Tamang migrants. The low cost bearing households were 34 (22.9 percent taking norm that up to Rs 105000). The cost coverage was normal for all visa needed countries. The cost coverage by migrants of Nepalese bearing above the Rs 105000 was 87.01 percent. Thus, the cost of migrants showed that Nepalese migrants paid at least their nine months income to fly to abroad. Therefore if cost of migration were not checked up well, such day would not too far that costs overweigh revenue for Nepalese migrants.

Distribution of Households by money paid to manpower companies

The amount for migration varied from country to go because of high wage job and low wage rate in foreign employment. The different amounts paid by migrants are presented in the table.

Table 3: distribution of Households by money paid to manpower companies

Expenditure	Sample HHs	Sample percent
80000	18	12.08
90000	3	2.01
95000	11	7.4
100000	11	7.4
115000	20	13.4
120000	21	14.09
125000	13	8.72
135000	8	5.37
140000	22	14.77
165000	17	11.4
180000	5	3.4
Total	**149**	**100**

Source: Field study and calculation, 2021

The amount of money paid to manpower companies ranged from Rs 80000 to Rs 180000. Out of 149 households, 32 households (21.49 percent) paid amount to manpower companies below the amount Rs 100000, 73 households (48.98 percent) paid to manpower companies below Rs 140000 and remaining 44 households (29.53 percent) paid the amount up to Rs 135000. The cost of manpower companies covered nearly 90 percent of overall cost of study area and the cost was out of reality. So the manpower companies they need to rethink about the service charge.

Distribution of households by sources of monetary cost

The monetary cost of international migration was high and there was need to manage them. The cost of migration was fulfilled from saving of family, selling their own land, gold, cattle etc. People were not going to borrow money from organized banking institution due to lengthy process. if there was insufficient for international migration then they took money from village lender in high rate of interest.

Table: 4 Distribution of households by sources of monetary cost

Sources	Sample Households	Sample percent
Saving of family	25	16.28
Selling of tangible asset	10	6.71
Borrowing on local lender	102	68.45
Mortgaging	12	8.05
Total	**149**	**100**

Source: Field study and calculation, 2021

The above result showed that sources of monetary cost saving of filmily, selling of tangible asset, borrowing on local lender and mortgaging had 16.26 percent, 6.71 percent, 68.45 percent and 8.05 share to supply monetary supply to fly for foreign employment. The above result showed that most of the Tamang community took loan from local lender in high rate of interest.

Table: 5 Distribution of Households by Amount of loan for foreign employment.

Expenditure(Rs)	Sample Households out of 149	Sample percent
60000	13	11.40
70000	17	14.91
90000	16	14.03
100000	12	10.52
110000	9	7.90
120000	25	21.93
150000	12	10.52
200000	10	8.77
Total	114	100

Source: Field study and calculation, 2021

Most of the migrants took loan to migrant for foreign employment. As laready stated, migrants took loan to cover cost of flying overseas. Thus, it needed to know that the amount of loan the remitter had to pay in the future. The above result showed that the amount of loan from loan ranged to Rs 60000 to Rs 200000 for 114 households that took loan, whereas 35 families did not take loan for foreign employment. The highest point was 25 households had Rs 120000 amount of loan to repay. The loan patterns showed that migrants were in debt burden.

Table 6: Average amount of loan and interest rate of migrations

Categories	Minimum	Maximum	Range	Average
Loan amount(Nrs)	50000	200000	150000	
Interest rate (in percent)	18%	24%	6%	

Average group loan amount negatively correlates to figure of economic activities of migrants. If loan amount is high, it creates future burden of repayment and reduces economic activities of households that would be run from such remitted income. Similarly interest rate would create burden on the income of remitter families.

Income Sources to Repay remittance Driven loan

Most of the households took loan to migrant for foreign country for employment. They needed sources of income to refund the loan from different sources. The sources to repay remittance are as follow

Table 7: Distribution of Households by income sources of payment of Remittance Driven Loan

Sources	Sample Households	Sample percent
Employment in own country	19	16.67
Remittances	90	78.95
Salary	5	4.39
Total	114	100

Source: Field study and calculation, 2021

The result showed that most of the loan was paid from the remittances. The share of remittances to cover the loan refunding was 78.95 percent, and the remaining shares went to employment in own country and salary. The pressure goes to remitter. 35 families did not take loan for foreign employment.

Table 8: Distribution of Households by the problems faced in the working Country

Problems	Households	Households percentage
Financial frauds	30	20.13
False information on job	51	34.12
False information on wages	55	36.91
Physical torture at work place	65	43.62
Residential problem at working place	23	15.44
Tension to reply loan	94	63.08
Feeling of insecure	38	25.50
Loneliness	80	53.70
Frustration	54	36.24
Legal tension	33	22.14
Cheating from own country friends	32	21.47
Cheating from room partner	20	13.42
Cheating from goods carrier to loan	58	38.95

Source: Field study and calculation, 2021

The above table shows that there are many problem faced by Tamang community which are painful. The migrants were cheated by own country friend, room partner and friends that deliver goods to home, manpower etc. There were financial frauds as well as they give wrong information about job and wages. This was the serious problem faced by the community in our study. The maximum remitter always had problem to repay the loan. Other serious problem were they were facing verbal abuses from company men, frustration, risky working place and physical tortures

Table 9: Distribution of Households by Migrants Family Members in Country facing major Problems.

Problem	HHs	Percent
Feeling loneliness	75	50.33
Domestic problem management	90	60.40
Risk of sexual abuse	46	30.87
Domestic violence	35	23.49
Drug abuses	49	32.88

Criminal behaviour	24	16.10
Loss of old income sources	30	20.13
Tension from other family members	51	34.22
Divorce	42	28.18

Source: Field study and calculation, 2021

This result showed the serious problem faced by family of migrants. They were facing loneliness and difficulties in domestic problem management, sexual abuses to spouse of migrants tension to pay loan. The major problems were the children of migrants unknowingly involved in drug abuse, criminal activities due to lack of proper guidance. The problem can't be shifted to others while returning home. This is the indirect impacts harmed all age members of family.

Table 10: Respondents Suggestions to Foreign Employment Agencies on foreign employment related issues

Categories	Rank	HHs out of 149	HHs percent
Double Free Insurance services	1	91	61.07
Free skill training on job related work	2	86	57.71
Working country on spot passport services	3	78	52.35
Reduce cost	4	65	43.62
Provide reliable security	5	62	41.61
Free legal services	6	50	33.55
Language skill	7	48	32.21
Full compensations against fraud	8	43	28.85
Free health examination services	9	39	26.17

Source: Field study and calculation, 2021

The result of above table obtained by requesting households to rank shows the list of different problems faced by them. The households rank double insurance services first. Other suggestion were free skill job related training, passport services to working country, reduction cost, security free legal services and health check up services before going to abroad for employment. These free services were to reduce the cost of remittance.

Conclusion

Many of migrants of developing country are receiving remittance for their fulfillment of basic needs. Remittance is earning expenditure in home consumption, health and education on children. They are facing various problems and it has measured indirectly in term of cost of remittance. Nepalese migrants exploit by manpower companies and high burden of loan in high rate of interest. This finding shows that the Tamang community of Lalbandi municipality of Sarlahi district was not benefited as much as they could have. Lack of employment opportunity, expectation of high wage in foreign, lured by friends, expensive education and health, demonstration effect, payment of loan, poverty etc. are the caused to go abroad for foreign employment. The direct and indirect costs of foreign employment were too high due to exploitation of manpower companies and their agents and high rate of interest the loan taken from informal sectors. Despite their improvement in socio economic condition due to high remittance cost, they seemed to have no access to free visa system in foreign employment mediated by government of Nepal. The remittance cost can be reduced if internal mechanism of state is supervised and monitored periodically through strict implementation of prevalent rules in the country. The government should provide nominal rate of interest to avoid the burden of loan. As we know that remittance is the backbone of national income, the government can mobilize remittance from unproductive sector to productive sector.

References:

Acosta, P. (2006). *Labor supply, school attendance and remittance from international migration: the case of El Salvador*. World Bank Policy Research Paper, No. 3903.

Central Bureau of Statistics (2011). Nepal Living Standard Survey. Central Bureau of Statistics, Thapathali, Kathmandu, Nepal.

De Hass (2007). Global migration trends. IMF Working Paper, WP/07/129.

Department of Foreign Employment (2015). Annual Report.Ministry of Labor and Transportation, Government of Nepal.

Lalbandi Municipality (2013). Municipality Socio-economic Profile. Lalbandi Municipality, Sarlahi.

Ministry of Finance (2014/15).Economic survey.Ministry of Finance, Government of Nepal, Kathmandu.

Ministry of Finance (2015/16).Economic survey.Ministry of Finance, Government of Nepal, Kathmandu.

Massey, D. (1999). *Why deos Immigration Occur? A Theoretical Synthesis.* The handbook international migration: the Americal Experience. New yourk, Russel sage Foundation.

Nepal Rastra Bank (2012). Impact evaluation of remittances: a case study of Dhanusha district. Banking Development and Research Unit, Janakpur.

Nepal Rastra Bank (2015). Quarterly Economic Bulletin. Nepal Rastra Bank, Kathmandu.

Pant, B. (2005). *Remittances Inflow to Nepal: Economic Impact and Policy Option.* Economic Review, 18, pp. 20-26.

Regmi, K. (2007). *Role of Remittance in Rural Poverty Reduction: a case study of KhilungDeurali VDC of Syangja District Nepal*. An unpublished Master's Thesis, Tribhuvan University.

Sapkota, C. (2013). *Remittances in Nepal: boon or bane?* The Journal of Development Studies, No. 49, PP. 1316-1331.

Tuladhar, R., Sapkota, C. & Adhikari, N. (2014). *Effect of Migration and Remittance Income on Nepal's Agriculture Yield.* ADB South Asia Working Paper Series, 27, Asian Development Bank.

Nepal Rastra Bank (2016). Quarterly Economic Bulletin. Nepal Rastra Bank, Kathmandu.

Nepal Rastra Bank (2020/2021). Quarterly Economic Bulletin. Nepal Rastra Bank, Kathmandu. ■

Gender and Social Exclusion in Nepal

✍ **Ram Babu Sah**

Central Department of Rural Development (RD), TU

Abstract

Social exclusion is entrenched in the political, economic, and social fabric of Nepal. Certain groups of Nepal have been systematically disadvantaged because of discrimination based on gender, caste, ethnicity, religion, regional identity, and geographic location. Exclusion has been a cause and result of unequal development in Nepal. The incidence of poverty in the country has decreased, but poverty rates among excluded groups continue to be higher than the national average. Development outcomes show that gender, caste, ethnicity, geographical location, regional identity, and economic status are strong determinants of access to services, resources, and political representation. The inclusion agenda is now firmly placed in the development discourse and several efforts have been initiated at the policy, legal, institutional, and programming levels. Important legal amendments have been made to strengthen women's rights in key areas. There has also been progress in health and education outcomes for women. More recently, the political representation and participation of excluded groups has been ensured in all governance structures. It is now understood that social exclusion is both a structural and a social problem. While the government has made strong efforts in legal reform and institutional changes, achieving gender equality and transforming Nepal into a more inclusive democracy will also require changes in public attitudes. Policy and program approaches that can contribute to removing these barriers include attention to identifying the excluded, the causes of their exclusion, and appropriate context-specific responses.

Key Words: *Equality, Exclusion, Gender, Inclusion, Social*

Background

Social exclusion is entrenched in the political, economic, and social fabric of Nepal and has been a defining feature of its historical development. In the context of Nepal, the Hindu caste system traditionally categorized people into four groups: Brahmin (scholars and priests) at the top, Chhetri (warriors) just below, then the Vaishya (merchants and traders), and lastly, Sudra (peasants/laborers). Below everyone were the occupational groups considered impure—the "untouchables," who now refer to themselves as Dalits. The Muluki Ain (Civil Code) of 1854 legally formalized the highly rigid and hierarchical caste system and brought the Adivasi Janajatis (non- Hindu indigenous nationalities) into the system with middle-rank status. Despite the abolition of caste-based discrimination in 1963, the social hierarchies and divisions remained, vesting more power and privilege in the Brahman, Chhetri, and Newar caste groups in the hills region. The consolidation of economic and political power of these groups led to further marginalization of the non-Hindus (i.e. Adivasi Janajatis and Muslims) and the Madhesis, the southern plain dwellers of the Tarai belt (the plains region of Nepal), who was not even included in the Muluki Ain. The patriarchal system also assigns women a subordinate status and position in society, which was reflected in the state-based discrimination. The new Constitution formulated after the establishment of multiparty democracy in 1990 described Nepal as a multi-ethnic, multi-lingual, and democratic state and declared all citizens equal.

Democracy provided space for diverse groups and civil society organizations, especially those based on ethnicity and caste, to assert their identities and rights. However, the political parties, who were dominated by the Brahmans, Chhetris, and Newars, did not address their disproportionate representation in governance structures, but rather maintained the status quo. The inability of government to effectively ensure more equitable political representation and inclusive development of the marginalized groups allowed the Maoist insurgents to exploit social disparities to their advantage in their People's War. The Maoist ideology of gender and class equality was able to attract a large number of women and Janajatis to their movement, despite the fact that their leadership comprised primarily of elite groups. The armed conflict established the space for a more inclusive democracy and provided an opportunity to address issues of social exclusion. The government has amended several discriminatory laws and provisions. It has shown its commitment to gender equality and social inclusion by signing a number of international conventions. Moreover, it has recognized that the barriers to inclusion are due to not only gender, caste, and ethnicity, but also to language, religion, disability, geography, and regional identity. However, unless sociocultural norms and attitudes toward gender equality and inclusion change, there will be limited real change in discriminatory practices.

Gender Equality and Social Inclusion Key Issues

In addition to the poverty that is prevalent among all social groups in Nepal, certain groups have been systematically disadvantaged because of discrimination based on gender, caste, ethnicity, religion, regional identity, and geographic location. In the country partnership strategy (CPS), socially excluded groups refer to women, Dalits, Adivasi Janajatis, Madhesis, Muslims, and groups living in remote geographical areas. Social exclusion is a cause and effect of poverty as it prevents equitable access and opportunities to services, resources, and political representation for certain groups and perpetuates unequal development outcomes. In Nepal, exclusion has also been a major factor in the decade-long armed conflict. Despite significant improvements in poverty reduction and economic and social conditions in the last decade, disparities persist. The reduction in poverty was unevenly distributed across regions, caste, and ethnic and minority groups. Poverty is still high in the midwestern and far western regions, and rural–urban disparities continue to exist with rural poverty at 35% compared to 10% in urban areas. It is among advantaged groups like the Brahmans, Chhetris, and Newars where poverty reduction has been most notable, compared to groups like Dalits, Adivasi Janajatis, and Muslims. Dalits have a high poverty incidence (46%), as do Muslims (41%), hill Janajati (44%), and Tarai Janajati (35%). By comparison, there is a lower poverty incidence among the Newars (14%) and Brahman Chhetri (18%).

Other social development indicators also uncover the unequal progress achieved for women and across certain groups. The Gender related Development Index6 shows that while gender disparity is still high in Nepal, it is highest in the rural areas, the mountains, and the midwestern region. Although there has been an increase in the proportion of economically active women, their earned income is about one third that of men and they continue to have low access to property ownership, financial credit, and political power. Female participation in political processes has been low in the past, but due to the 33% quota for women candidates in the 2008 Constituent Assembly elections and in all state and decision-making levels, female participation has increased significantly. The challenge lies in ensuring that women elected to the various political bodies are able to voice their agenda and that woman from socially excluded groups and regions are effectively represented in the political processes. Gender parity in enrollment has improved at all levels in education, but enrollment disparities across caste and ethnic groups increase with the level of education. A Dalit woman from the Tarai (plains or flatlands region of Nepal) has the lowest literacy rate at 17% compared to the national female average of 55% and male average of 81%.9 Gender gaps in literacy levels are highest among the Madhesi other caste groups, with men three times as likely to be literate as women (72% compared to 24%).

The exclusion of various groups due to their caste, ethnic, and regional identity is a major obstacle for development and poverty reduction in Nepal. Due to the exclusion of groups such as the Dalits, Adivasi Janajatis, Madhesis, and Muslims, these groups have remained poorer than other groups, have made slower progress in education and health outcomes, participate less in political and economic life, and have less access to services and resources. Brahmans and Newars generally also do better than the Dalits, Adivasi Janajatis, Madhesi other castes, and Muslims on health outcomes, including indicators such as receiving antenatal care, total fertility rate and early childhood mortality rate.

National Gender Equality and Social Inclusion Mandates

Nepal's laws, Constitution, and Civil Code contain a number of provisions that discriminate on the basis of gender, caste, ethnicity, and religion, including the provisions that formalize the caste system. Some changes were made in 1963 and 1990 to address these issues, but the Constitution continued to include discriminatory provisions, particularly in relation to citizenship and nationality, inheritance, ownership, marriage and family, employment, and education. Significant changes have been made in recent years as a result of the changed political environment and extensive policy dialogue between government, civil society organizations, and development partners. The Interim Constitution of Nepal (2007) includes provisions that support gender equality and social inclusion. It has a separate article for women's fundamental rights (Article 20) and is more inclusive toward Janajatis, Dalits, and Madhesis (the last was not even mentioned in the previous Constitution). It sets forth the right to equality and to the rights against untouchability, racial discrimination, and exploitation (e.g., forced labor). It refers to the need for all groups to be proportionately represented in the state structure (Article 21) and the right to education in one's mother tongue (Article 17). It also authorizes the State to implement measures for the "protection, empowerment and advancement of women, Dalits, indigenous nationalities, and Madhesis" (Article 13). In 2007, the government took several policy actions to increase the representation of women and excluded groups in political institutions and the civil service. The Constituent Assembly Member Election Act allocates seats to women, Dalits, ethnic groups, Madhesis, and the differently abled among others, for the 240 electoral seats under the proportional electoral system. Similarly, the 2007 amendment to the Civil Service Act reserves 45% of vacant posts for excluded groups, allocated as follows: women (33%), ethnic groups (27%), Madhesis (22%), Dalits (9%), differently abled (5%), and backward regions (4%) to increase the effectiveness and responsiveness of the civil service. In addition, an action plan has been prepared to strengthen the registration of birth, death, marriage, divorce, and migration to promote more inclusive planning and to facilitate the acquisition of legal identity by all citizens.

International Gender Equality and Social Inclusion Commitments

Nepal has undertaken a number of international commitments to nondiscrimination, gender equality, and social justice. The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, which was ratified by Nepal in 1991, includes articles on the elimination of discrimination in public life, civil status, education, employment, health care, and other aspects of social and economic life. Parties to the convention must report every 4 years to a United Nations (UN) committee on the measures they have taken to give effect to the convention. The UN committee that reviewed Nepal's progress in 2004 recommended expedited action to amend discriminatory laws. Nepal's progress will be reviewed again in 2011 and the report laready submitted reviews steps taken and remaining challenges.

The 1995 Beijing Platform for Action has also provided impetus to address gender inequality. The Government of Nepal formulated a national plan of action to implement the 12 critical areas of concern, including women's poverty, access to education, health services, participation in decision making, and violence against women. Progress in these areas continues to be monitored through periodic international discussions and by nongovernment organizations (NGOs), most recently for the 2010 Beijing+15 meetings. Other important international agreements related to gender equality include the outcome of the 1994 International Conference on Population and Development (ICPD) and ICPD+10, which set out commitments to ensuring women's reproductive health and rights as well as other health services. The 2000 Millennium Development Goals (MDGs) set out targets for poverty reduction, universal primary education, gender equality and women's empowerment, and maternal health. The United Nations Security Council Resolution (UNSCR) 1325 establishes legal standards to ensure the meaningful participation of women in the peace process.

Nepal has also undertaken commitments to address other grounds for disadvantage. The International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, 1971, obliges Nepal to secure the human rights of Dalits, who have faced caste-based discrimination for centuries and continue to do so despite its legal prohibition. Nepal's 2007 ratification of the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous People and International Labor Organization (ILO) Convention 169 (Indigenous and Tribal Peoples Convention) shows its commitment to the rights of indigenous nationalities. Article 3 of the Declaration, in particular, states that indigenous peoples have the right to self-determination, and by virtue of that right they can freely determine their political status and freely pursue their economic, social, and cultural development. A task force that includes representatives of relevant ministries as well as organizations representing indigenous nationalities7 has been formed to support implementation of ILO Convention 169. The government plans to review current laws and policies that contradict the provisions of this convention and to amend them as required. However, mainstreaming the rights of Adivasi Janajatis as affirmed in Convention 169 will pose challenges as contentious issues related to land reform, the territorial aspects of self-determination, and management of natural resources will need to be addressed.

Development Planning

The Government of Nepal has been committed to addressing gender discrimination since its first Five-Year Plan in 1956. This plan pursued a welfare approach focused on women's reproductive role. This was continued in subsequent plans until the Sixth Five-Year Plan (1980–1985) introduced an approach with an efficiency and equity orientation (often referred to as women in development approach). However, a paradigm shift from women in development in gender and development was evident in the Ninth Five-Year Plan (1997–2002), the subsequent Tenth Five-Year Plan (2002–2007), and the current Three-Year Interim Plan (2008–2011). These periodic plans have pursued gender equality and women's empowerment through a gender mainstreaming strategy.

Issues of social exclusion and discrimination against Dalits, Adivasi Janajatis, Muslims, and Madhesis have come to the forefront more recently, once the post-1990 democratic movement opened the space for public debate on Nepal's ethnic groups. These are groups that are not integrated into the Hindu caste system, but had ties to specific locations and distinct languages and cultures. The government began to address the concerns of the Adivasi Janajatis in the Ninth Five-Year Plan (1997–2002). The Tenth Five-Year Plan (2002–2006), which was also Nepal's Poverty Reduction Strategy Paper, was the first and most comprehensive statement about inclusion. It identified social exclusion as a fundamental development challenge and acknowledged that exclusion and the lack of voice and political representation were major reasons for the deprivation experienced by women and certain caste and ethnic groups and one of the factors fueling the conflict. The strategy paper included separate chapters on Dalits and Adivasi Janajatis and identified specific programs to be implemented. However, it failed to specify targets to be achieved, particularly in important sectors such as education and health, and it failed to reach or benefit highly marginalized Janajati groups and Dalits.

The government's Three-Year Interim Plan (2007–2010) and the National Development Strategy (2009/10–2011/12) aim to redress these implementation gaps. Improved access to services for the excluded groups may be achievable within the time frame, but the institutional and attitudinal changes that are needed will require more time. The UN Special Rapporteur on the situation of human rights and fundamental freedoms of indigenous people also found that government ministries (other than the Ministry of Local Development) have yet to make significant progress in developing and implementing policies, programs, and action plans to address the needs of Adivasi Janajatis.

Institutional Framework

The Ministry of Women, Children and Social Welfare (MWCSW) is the key ministry for the promotion of gender equality and women's empowerment. It also coordinates initiatives related to children and social welfare (which includes the elderly and people with disabilities). The Department of Women Development under the MWCSW looks after women's and children's programs and implements them through its Women Development Offices, which are the key gender focal points in the districts. At all levels—ministry, department, and district—effectiveness is constrained by inadequate resources and weak capacity. The main issue is that the key agencies are not adequately equipped to operate in three different areas (gender equality, children, and social welfare). Another shortcoming is that the women-targeted programs of the Department of Women Development and the Women Development Offices do not adequately address issues of diversity among women, although there is increasing awareness of the need to do so. However, there have also been some successes: the MWCSW's Mainstreaming Gender Equity Program, funded by the United Nations Development Program (UNDP), contributed to a more gender-aware approach to the 2001 national census and in the Tenth Five-Year Plan.

Gender Equality and Social Inclusion Units have been formed in the ministries of health and population, and agriculture and cooperatives, education and, more recently, the Ministry of Local Development. Central agencies have also taken initiatives to guide the government in its approach to gender mainstreaming. The Ministry of Finance established the inter-ministerial Gender-Responsive Budget Committee with the mandate to design a methodology to monitor sectoral budget allocations and public expenditures from a gender perspective and to assess the impact of development policies on women and men. The National Planning Commission formulated a "gender management system" and a classification system of programs and projects using the gender code in 2005–2006. The Ministry of Local Development developed a Gender Budget Audit Guideline (2008)13 to guide local bodies in mainstreaming gender into the planning and program cycles. With the support of the Asian Development Bank (ADB) (under RETA 6143: Technical Assistance for Promoting Gender Equality and Women's Empowerment), the Ministry of Agriculture and Cooperatives, the Ministry of General Administration, and the Ministry of Education and Sports have prepared gender strategies that focus on alleviating constraints and creating new opportunities in their sectors for women. However, all these initiatives focus on gender and omit the other dimensions of exclusion. There are also continuing institutional gaps in key sectoral ministries such as those working with infrastructure development (including the ministries of physical planning and works, energy, labor, irrigation, and water resources).

Another potential key actor in promoting and protecting women's rights is the National Women's

The commission, which was established by statute in 2007. Although the commission is in principle an autonomous body, it has been highly politicized since its formulation. Other problems include an unclear mandate, overlapping of responsibilities with the ministry, and limited resources. The National Foundation for Development of Indigenous Nationalities is an autonomous body that works for the betterment of the Adivasi Janajatis. The National Dalit Commission represents the political interests of Dalits but is under the authority of the Ministry of Local Development rather than an autonomous body, which diminishes its ability to defend Dalit rights. It also lacks a clear mandate and resources and remains highly politicized. The National Committee for Development of Dalit Community receives funds from the Ministry of Local Development to implement programs targeted at Dalits.

Role of Development Partners in Gender Equality and Social Inclusion

Most development partners have adopted gender equality and social inclusion as cross cutting issues in their programs. More recently, development partners have formed a Social Inclusion Action Group to share knowledge and experience and to influence policy development at the national level. A general view among development partners is that a common framework or mapping of social inclusion and social excluded groups are needed to improve and harmonize targeting and outcome monitoring. The World Bank, Department for International Development of the United Kingdom, and SNV (the Netherlands development organization) have led research and knowledge generation on social-exclusion issues. The United Nations Development Fund for Women (UNIFEM) has been providing assistance to the Ministry of Finance on gender budgeting.

Organizational commitment to diversity and inclusiveness has yet to be reflected in the staff composition of many organizations. A recent survey of selected organizations (including international and other nongovernment, bilateral, and multilateral organizations) found an overrepresentation of Brahman and Chhetri and an underrepresentation of Dalits and Janajatis. Dalits were only 3.8% of employees, but 17.7% of the overall population and Janajatis were 18.3% of employees but 34.2% of the population. On the other hand, Brahman and Chhetri were 54.2% of employees, but only 31.7% of the population, and Newars were 23.7% of employees but 5.7% of the population. UN agencies and the Swiss Agency for Development Cooperation are among the agencies that have developed workforce diversity policies to promote inclusiveness in their organizations.

Gender and Social Exclusion in Nepal and Its Development Outcomes

Improvements in social and economic conditions in recent years include greater access to roads, irrigation, safe drinking water, schooling, and health care. The government has also made notable efforts with regard to gender equality and women's empowerment. However, discriminatory institutions and structures, ideology, and social norms continue to limit women's progress. The United Nations Development Program (UNDP) Gender Empowerment Measure, which considers whether women are active in public and economic life, indicates that women's participation and representation remain lower than that of men in the political, economic, and professional domains. Although there has been an increase in the proportion of economically active women, their earned income is about one-third that of men and women continue to have low access to property ownership, financial credit, and political power.

Caste, ethnicity, and regional identity and geographical location are also strong determinants of poverty and unequal development outcomes. While Nepal succeeded in reducing poverty rates from 42% in 1996 to 31% in 2004, some groups benefited more than others. Poverty monitoring by the Central Bureau of Statistics shows that poverty remains high in the Midwestern and far-western regions, and that poverty rates are higher in rural areas (35%) than in urban areas (10%). The advantaged groups experienced greater declines in poverty (with current rates among Newars of 14% and Brahman and Chhetri of 18%) than socially excluded groups (with current rates among Dalits of 46%, Muslims 41%, hill Janajati 44%, and Tarai Janajati 35%).

Other social development indicators also reveal unequal outcomes for women in different groups and regions. The Gender-related Development Index, which adjusts the Human Development Index (HDI) to reflect the extent of gender disparity, shows that gender disparity is high overall, but highest in rural areas, the mountains, and the midwestern development region. The interaction between gender and other factors of exclusion is also evident in literacy rates. Dalit women from the Tarai belt have the lowest literacy rate at 17%, compared to the national female average of 55% and male average of 81%. The gender gap in literacy is highest among the Madhesi other caste groups, with men three times as likely to be literate as women (72% versus 24%). The Social Exclusion Index, developed by the National Planning Commission found that the most excluded caste and ethnic groups have higher gender differentials as well, with the highest gender differentials among the Dalits, followed by Muslims and Tarai Janajatis.

Differences among groups are also evident in that the HDI is higher in urban than rural areas (0.630 versus 0.482), in the central region compared to the mid-west (0.531 versus 0.452), and among Brahman and Chhetri (0.552) compared to Dalits (0.424) and Muslims (0.401).21 Other human development indicators show that Brahmans and Newars generally also do better than the Dalits, Adivasi Janajatis, Madhesi other castes, and Muslims on health indicators, including antenatal care, total fertility rates, and early childhood mortality. Due to legal and socio-cultural norms in Nepal, women and socially excluded groups experience poverty and inequality to a greater degree. The government, development partners, international and national NGOs, and civil society have undertaken policy and institutional reforms in various sectors to promote increased and more equitable development outcomes.

Conclusion

Exclusion has been a cause and result of unequal development in Nepal. The incidence of poverty in the country has decreased, but poverty rates among excluded groups continue to be higher than the national average. Development outcomes across all sectors show that gender, caste, ethnicity, geographical location, regional identity, and economic status are strong determinants of access to services, resources, and political representation. The inclusion agenda is now firmly placed in the development discourse and several efforts have been initiated at the policy, legal, institutional, and programming levels. Nepal has taken progressive steps toward greater gender equality throughout the past 5 decades of planned development. Important legal amendments have been made to strengthen women's rights in key areas such as citizenship, inheritance, and anti-trafficking. There has also been progress in health and education outcomes for women. More recently, the political representation and participation of excluded groups has been ensured in all governance structures. It is now understood that social exclusion is both a structural and a social problem. While the government has made strong efforts in legal reform and institutional changes, achieving gender equality and transforming Nepal into a more inclusive democracy will also require changes in public attitudes. Policy and program approaches that can contribute to removing these barriers include attention to identifying the excluded, the causes of their exclusion, and appropriate context-specific responses. Also required are “coalitions of change” that bring together excluded groups and allies among the elite who are in a position to influence change.

References

Action Aid Nepal. 2003. Existing Practices of Caste- Based Untouchability in Nepal and Strategy for a Campaign for its Elimination. Kathmandu: ActionAid.

ADB. 2008. Nepal: Institutional Audit of the Department of Women Development and its Women

Anaya, James. 2009. *Report by the Special Rapporteur on the Situation of Human Rights and Fundamental Freedoms of Indigenous People: Report on the Situation of Indigenous Peoples in Nepal.* United Nations Human Rights Council A/HRC/12/34/Add.3. http://www2.ohchr.org/ English/bodies/ hrcouncil/docs/12session/AHRC-12-34-Add3_E. Pdf

Bennett, Lynn, Dilli Ram Dahal, and Pav Govindasamy. 2008. *Caste, Ethnic and Regional Identity in Nepal*: Further Analysis of the 2006 Nepal Demographic and Health Survey.

Bhadra, Chandra and Mani Thapa Shah. 2007. *Nepal: Gender Country Profile.* Report prepared for JICA, Kathmandu. www.jica.go.jp/ activities/issues/ gender/pdf/e06nep.pdf

Bhadra, Chandra. 2008. *Report on the Midterm Review of ADB Country Strategy and Program and ADB Assisted Projects in Nepal: Gender Assessment*. Report submitted to ADB Nepal.

Calverton, Maryland, USA: Macro International. www.measuredhs.com/pubs/pdf/FA58/FA58.pdf

Center for Rural Technology Nepal. 2005. National Energy Survey Report Nepal – Focus on Renewable Energy & Poverty Reduction. Submitted to International Network for Sustainable Energy. www.inforse.org/asia/ word_docs/Nepal-sust-energy-poverty.doc

Country Partnership Strategy (2010–2012). ADB Nepal Resident Mission, Kathmandu.

Decentralized Rural Infrastructure and Livelihood Project: Rural Infrastructural Sub-sector Policy on Gender (Draft) (2009).

Development Offices. TA 4767-NEP. ADB Nepal Resident Mission, Kathmandu. Resident Mission, Kathmandu.

Island, Aadne and Marit Haug. 2008. *Social Exclusion in Nepal – Stronger or Weaker? NIBR*

Review of Rural Energy Strategy (2006) in the Alternative Energy Promotion Centre (AEPC) /Energy Sector Assistance Program. Strategy on Gender and Social Inclusion.

Working Paper 115. Norwegian Institute for Urban and Regional Research, Oslo. http:// en. nibr. no/publications/notes/989. ■

'चुनारगढकी बन्दिनी' कथाको समाजशास्त्रीय अध्ययन

✍ सुष्मा तिमल्सिना

सार

प्रस्तुत शोधलेख शिवकुमार राईद्वारा लेखिएको चुनारगढकी बन्दिनी कथामा चित्रित समुदायको पिँढीगत अवस्था र तिनले गरेको अनुभूतिको अध्ययनसँग सम्बद्ध छ । यसमा कथाले समेटेको खास कालखण्डको पन्जाब र अङ्ग्रेजका बिचको द्वन्द्वको समयमा विद्यमान पिँढीहरू, तिनका सांस्कृतिक सन्दर्भहरू र उक्त पिँढीगत प्रभुत्वका परिप्रेक्ष्यमा ती पिँढीहरूले गरेका विशिष्ट अनुभूतिको संरचना पहिल्याउने काम गरिएको छ । यसका लागि बेलायती समाजशास्त्री रेमन्ड विलियम्स (सन् १९२१-१९८८) को साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यता 'अनुभूतिको संरचना' सम्बन्धी मान्यतालाई कृति विश्लेषणको मुख्य आधार बनाइएको छ । अध्ययनको अन्त्यमा समाजमा विद्यमान प्रभुत्वशाली पिँढीले आफ्नो सम्पूर्ण शक्तिको चौतर्फी प्रयोगबाट अर्को पिँढीलाई ज्ञान, शक्ति, आर्थिक हैसियतलगायत जीवनका सबै क्षेत्रमा प्रभुत्व जमाउँछ र अघिल्लो पिँढीले पछिल्लो पिँढीमाथि प्रभुत्व कायम गरेको स्थितिले दबाव र तनावको अनुभूतिहरू कथामा सशक्त रूपमा आएका छन् भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : अधीनस्थ पिँढी, अनुभूति, प्रभुत्वशाली, समाज व्यवस्था, संरचना आदि ।

विषय परिचय

'चुनारगढकी बन्दिनी' कथामा अनुभूतिको संरचना निरूपण गर्नु नै प्रस्तुत लेखको मुख्य विषय हो । शिवकुमार राई (वि.सं. १९७६-२०५२) द्वारा लिखित 'चुनारगढकी बन्दिनी' कथा सामाजिक यथार्थवादी कथा हो । 'चुनारगढकी बन्दिनी' कथा पन्जाब केशरी रणजित सिंहकी रानी चन्द्रकुँवारीसँग सम्बन्धित रहेको छ । पन्जाब केशरी महाराज रणजित सिंह एक कुशल राजनीतिज्ञ, प्रशासकका साथै पराक्रमी र साहसी राजा हुन्छन् । उनको यसै गुणले गर्दा पन्जाबको छिमेकी राष्ट्र बेलायत सतर्क भएको हुन्छ । महाराज रणजित सिंहको असामयिक निधन भएपछि पन्जाब क्रमशः कमजोर र विखण्डित हुँदै जान्छ ।

पन्जाब कमजोर भएको मौका छोपी अङ्ग्रेजहरूले पन्जाबमाथि आफ्नो कब्जा जमाउन पुग्दछन् । नाबालक युवराज दिलीप सिंहलाई बेलायत नै लगेर रानी चन्द्रकुँवारीलाई चुनार दुर्गमा नजरबन्द गरेर राख्दछन् । रानी चन्द्रकुँवारी चुनारको दुर्गबाट छद्मवेशमा भागेर बनारस पुगेपछि नेपालका तत्कालीन प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले भेटी स-सम्मान नेपाल ल्याएर आश्रय दिन्छन् । यसरी यस कथाले समेटेको मूल विषयको सामाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्नु औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

अनुभूतिको संरचना बेलायती चिन्तक रेमन्ड विलियम्स (१९२१-१९८८) को समग्र चिन्तनमा पाइने केन्द्रीय मान्यता हो । चिन्तक रेमन्ड विलियम्सले भित्र्याएको यो अवधारणालाई सन् १९५४ मा प्रकाशित लेख 'प्रिफेस टु फिल्म एन्ड ड्रामाटिक ट्रेडिसन' मार्फत पहिलो पटक प्रयोग गरेका हुन् । समाज र संस्कृतिबिचको सम्बन्धका केन्द्रीय व्याख्याता रेमन्ड विलियम्सको अध्ययन संस्कृति केन्द्रित रहेको छ । उनका अनुसार समाजमा संस्कृति पनि आर्थिक, राजनीतिक व्यवहार जस्तै आधारभूत व्यवहार हो । यो समग्र जीवन पद्धति हो । यसको स्वरूप अनुभूतिपरक हुन्छ । उनले अनुभूतिको संरचनालाई एक कालखण्डको संस्कृति भनेका छन् । विलियम्सले विचारभन्दा पनि अनुभूतिलाई, वर्गभन्दा पनि समुदायलाई र सामाजिक संरचनाभन्दा पनि पिँढीलाई महत्त्व दिएका छन् । अनुभूतिको संरचना कुनै एक कालखण्डको अनुभूति भए तापनि यो सर्वत्र समान भने हुँदैन । अनुभूतिको संरचनालाई पिँढीगत परिप्रेक्ष्यमा हेर्न सकिने र त्यस क्रममा प्रभुत्वशाली पिँढी र अधीनस्थ वा वैकल्पिक पिँढी शासकतुल्य वा प्रभुत्वशाली हैसियतमा हुन्छ । दोस्रो पिँढीले अघिल्लो पिँढीको प्रभुत्वका विकल्पमा आफ्नो अनुभूतिको संरचना निर्माण गर्दछ । यस क्रममा दबाब र तनावको अवस्था सिर्जना हुन्छ । त्यसैको समाधान स्वरूप दोस्रो पिँढी अथवा समुदायले वैकल्पिक बाटो लिन्छ र त्यसैले नयाँ अनुभूतिको संरचनालाई जन्म दिन्छ (पाण्डेय, २०७३, पृ.३१-३५) । यस कथालाई साहित्यको समाजशास्त्रको विभिन्न सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गर्न सकिने भए तापनि यस लेखमा साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तअन्तर्गत एउटा महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तका रूपमा रहेको अनुभूतिको संरचनाभित्रका समुदाय र पिँढीका साथै दबाब र तनावका आधारमा मात्र अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत शोधलेखमा शिवकुमार राईद्वारा लेखिएको चुनारगढकी बन्दिनी कथाको अनुभूतिको संरचनाका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । तसर्थ यहाँ चनारगढकी बन्दिनी कथालाई प्राथमिक सामग्रीको रूपमा उपयोग गरिएको छ । कथा विश्लेषणको अवधारणा

निर्माणका लागि अनुभूतिको संरचना सम्बन्धी सैद्धान्तिक पुस्तकहरू र लेखहरूको उपयोग गरिएको छ। फ्रन्टियर कथाका बारेमा विभिन्न विद्वान्, विज्ञ तथा शोधार्थीहरूबाट गरिएका अनुसन्धानमूलक लेख-रचना तथा स्वतन्त्र अध्ययनलाई सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। यो साहित्यिक शोध भएकाले यसमा गुणात्मक शोधढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । त्यसमा पनि मुख्यतः पाठविश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको छ । चुनारगढकी बन्दिनी कथाको सूक्ष्म पठन गरेर यसमा अनुभूतिको संरचनाका सूचकको पहिचान गर्दै शोध्य प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने काम गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

अनुभूतिको संरचना अङ्ग्रेजीको 'स्ट्रक्चर अफ फिलिङ' को नेपाली रूपान्तरण हो । यस पदावलीमा 'अनुभूतिको' र 'संरचना' गरी दुईओटा पदहरूको प्रयोग भएको छ । यी दुवै पदहरूको अन्वय गर्दा बनेको अनुभूतिको संरचनाबाट अनुभवको बनोट पूर्ण ज्ञानको बनावट वा ढाँचा भन्ने अर्थ निष्पत्ति हुने देखिन्छ (पौडेल, २०६८, पृ. १९) । बेलायती साहित्यिक समाजशास्त्री रेमन्ड विलियम्सद्वारा प्रतिपादित अनुभूतिको संरचना साहित्यलाई समाज र संस्कृतिसँग जोडेर समीक्षा गर्ने महत्त्वपूर्ण मान्यता हो । रेमन्ड विलियम्सले बेलायतको अभिजात वर्गसँग सङ्घर्ष गर्दै संस्कृति, साहित्य र समाजसम्बन्धी आफ्ना मान्यता प्रस्तुत गरेका छन्। विलियम्स समाजलाई सांस्कृतिक गतिविधिका रूपमा लिन्छन् । प्रत्येक पुस्तामा नयाँ संस्कृति निर्माण भइरहेको हुन्छ तर पूरानो संस्कृतिको पुस्ताले परिवर्तित सांस्कृतिक पक्षलाई स्वीकार्न चाहँदैन । नयाँ संस्कृतिमा नवीन अर्थ, मान्यता र अभ्यास हुन्छन्। नयाँ मान्यता बढ्दै जान्छन् तर तिनको आधार भने पुरानै प्रभुत्वशाली संस्कृति नै भएकाले यी दुईबिच टड्कारो भिन्नताचाहिँ देखिँदैन तथापि नयाँ संस्कृति पूरानो संस्कृतिको विकल्प र विरोधीका रूपमा नै उत्पन्न हुन्छ (विलियम्स, इ.२०१६, पृ.१२९-१३०)। विलियम्सका विभिन्न पुस्तकमा छरिएर रहेका संस्कृति सम्बन्धी अध्ययनको केन्द्रीय धारणा मानिने 'अनुभूतिको संरचना' को समष्टि सार के हो भने मानव समुदायको हरेक पुस्ता एक किसिमको अनुभूतिलाई समाजमा सञ्चरण गर्दछ र त्यही त्यस पुस्ताको संस्कृति हो । यस किसिमको सांस्कृतिक सह-सम्बन्धमा समाज जीवन्त बन्दछ तर नयाँ पुस्ता सधैँ त्यो दबावबाट मुक्त हुन खोज्दछ। यही दबाब र मुक्तिको द्वन्द्वात्मक रूपको प्रस्तुति साहित्यिक कृतिमा पाइन्छ। त्यसैले समाजमा विद्यमान संस्कृति र त्यसको पनि सारभूत तत्त्व अनुभूतिको संरचनाका आधारमा साहित्यिक कृतिको सामाजिक पक्ष उद्घाटन हुन्छ भन्ने मान्यता नै यसको मुख्य पक्ष हो (गड्तौला, २०७४, पृ. ४३-४४) । विलियम्सले अनुभूतिको संरचनाको व्याख्याका क्रममा विश्लेषणका लागि

मूलतः दुई आधार प्रस्तुत गरेका छन् । कृतिमा अभिव्यक्त पिँढीगत समुदाय तिनको र तिनीहरूबिचको अन्तरसम्बन्धको खोजी तथा अर्को दबाब र तनावको परिप्रेक्ष्यमा एकै कालखण्डमा पिँढीगत अनुभूतिको अवस्था समावेश हुन्छ । यिनै दुई तत्त्वलाई नै रेमन्ड विलियम्सको समाजशास्त्रीय अध्ययनको मुख्य आधार मान्न सकिन्छ ।

वर्ग, समुदाय/पिँढी

रेमन्ड विलियम्सले अनुभूतिको संरचनाको व्याख्या गर्ने क्रममा विचारभन्दा अनुभूतिलाई र वर्गभन्दा समुदाय/पिँढीलाई जोड दिएका छन् । विलियम्सले वर्गभन्दा पिँढीलाई किन जोड दिए र पूर्व मानकभन्दा उनले अघि सारेको समुदाय/पिँढीगत मान्यता कुन अर्थमा भिन्न हो भन्नेबारे स्पष्ट हुन यहाँ वर्गसम्बन्धी धारणा र समुदाय/पिँढीगत मान्यताको विवेचना गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । विलियम्सले साहित्यको समाजशास्त्रीय विश्लेषणका वर्गभन्दा पिँढी वा समुदायलाई जोड दिँदै यसबारे आफ्ना मान्यताहरू अघि सारेका छन् । कतिपय विद्वान्हरूले उनको यस मान्यतालाई अमूर्त र जटिल धारणाका रूपमा व्याख्या गरे पनि उनले प्रस्तुत गरेको समुदाय वा पिँढीगत अवधारणा अनुभूतिको संरचनाका सन्दर्भमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण पक्षका रूपमा रहेको छ (पौडेल, २०७२, पृ. २०) । विलियम्सको अवधारणा समुदाय वा पिँढीसँग सम्बन्धित छ । उनी कम्तीमा तीन पिँढीको कुरा गर्छन् । उनका विचारमा समाजमा प्रायः पहिलो पिँढी शासकतुल्य र प्रभुत्वशाली हैसियतमा रहेको हुन्छ र दोस्रो (अझ तेस्रो) पिँढीले अघिल्लो पिँढीको प्रभुत्वमा आफ्नो अनुभूतिको संरचना निर्माण गर्छ । यस क्रममा दबाब र तनावको सिर्जना हुन्छ र त्यसको समाधान स्वरूप (तेस्रो) पिँढी अथवा समुदायले वैकल्पिक बाटो लिन्छ र त्यसले नयाँ अनुभूतिको संरचना जन्माउँछ । यसैकारण विलियम्स यस पिँढी वा समुदायलाई प्रभुत्वशाली संस्कृतिको उत्पादक समूहको संज्ञा दिन्छन् । यसरी प्रत्येक कालखण्डका समाजमा यी पिँढी वा समुदायका आफ्नो अनुभूति हुन्छन् र हरेक कलाकृति यही अनुभूतिको संरचनाकै उपज हुन्छ भन्ने धारणा विलियम्स व्यक्त गर्दछन् (पाण्डेय, २०७३, पृ.३५) । यसरी विलियम्सले समाजमा तीन पिँढी हुने र ती पिँढीले समाजमा गरेका क्रिया-प्रतिक्रियाको क्रममा गरेको अनुभूति नै साहित्यिक रचनामा व्यक्त हुन्छ भन्नु नै विलियम्सको मान्यता हो ।

दबाब र तनाव

समाजमा रहने सांस्कृतिक स्वरूप र स्तरको चर्चा गरिसकेपछि विलियम्सले दबाब र तनावका सन्दर्भबाट देखा पर्ने भिन्न-भिन्न अनुभूतिको संरचनाको स्वरूपलाई पुष्टि गर्ने काम गरेका छन् । सामाजिक आदर्श वा नैतिकताबाट जन्मिने अनुभूतिले उच्चरण नगरी

वा प्रत्यक्ष नभई कुनै स्पष्ट र मूर्त किसिमको दबाब जन्माउन सक्छ । समाधानका रूपमा यसमा प्रभुत्वशाली संस्कृतिलाई पछाडि छाड्ने र नयाँ संस्कृति विकसित गर्ने तथ्य हुन्छ । यसै आधारमा विलियम्सले समाधानतर्फ उन्मुख सामाजिक अनुभूतिको संज्ञा दिएका छन् । विलियम्सले समाजमा तीन पिँढी हुने र ती पिँढीले समाजमा गरेका क्रिया-प्रतिक्रियाबाट दबाब र तनावको अवस्था सिर्जना हुने अनि त्यसै अवस्थाबाट प्राप्त अनुभूतिले सांस्कृतिक संरचनात्मक स्वरूप प्राप्त गर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । विलियम्सले दबाब र तनावको सन्दर्भमा जुन सन्दर्भको व्याख्या गरेका छन् त्यसमा प्रभुत्वशाली पिँढीले अधीनस्थ पिँढीलाई गर्ने दमनबाट सिर्जित अनुभूतिमा मात्र सीमित राख्दैन । वैकल्पिक पिँढी समाधानतर्फ रहँदा प्रभुत्वशाली रहेको पिँढीको प्रभुत्वविरुद्ध गर्ने प्रतिरोध र त्यसै प्रतिरोधको चाप-प्रतिचापबाट प्रभुत्वशाली पिँढी वा समुदायमाथि पर्ने तनावको अनुभूति पनि यसमा पर्दछ । यसर्थ यो प्रतिचापबाट सिर्जित हुने अनुभूतिको भिन्न-भिन्न स्तरको संरचनाका रूपमा रहेको हुन्छ । जसका कारण एउटै कालखण्डमा पनि सांस्कृतिक समुदाय अनुरूप अनुभूतिको स्तर पनि फरक-फरक हुन्छ (भण्डारी, २०७०, पृ.२९) । अनुभूतिको संरचनाका माध्यमबाट कुनै कालखण्डको समाजभित्रका समुदायबिचको अन्तरसम्बन्ध, त्यस अन्तरसम्बन्धका क्रममा सिर्जना हुने दबाब र तनाव अनि त्यसले जन्माउने विशिष्ट अनुभूतिसँगै त्यस दबाब र तनावको समाधान स्वरूप देखा पर्ने प्रयासले निर्माण गर्ने अर्को अनुभूति आदिको समग्रताको अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

'चुनारगढकी बन्दिनी' कथामा पिँढी र प्रभुत्व

'चुनारगढकी बन्दिनी' कथा पन्जाब केशरी रणजित सिंहकी रानी चन्द्रकुँवारीसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस कथाले तत्कालीन नेपालका महाराजधिराज श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम र तत्कालीन नेपालका प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाका प्रसङ्गहरू उल्लेख गरी नेपाली जातीयताको गौरवमय परम्परामाथि प्रकाश पारेको छ। रानी चन्द्रकुँवारी अङ्ग्रेजहरूले थुनेर राखेको चुनारगढ किल्लाबाट छद्मवेशमा भाग्छिन् । बनारस पुगेपछि उनलाई नेपालका राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाको सहायताले अयोध्या हुँदै सुरक्षाका साथ काठमाडौँ पुऱ्याई स-सम्मान आश्रय दिएर तत्कालीन प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले नेपालको सर्वभौमसत्ताको अत्यन्त गर्विलो परिचय दिएका छन् । पन्जाब केशरी महाराज रणजित सिंह एक कुशल राजनीतिज्ञ, प्रशासकका साथै पराक्रमी र साहसी राजा हुन्छन् । उनको यसै गुणले गर्दा पन्जाबको छिमेकी राष्ट्र बेलायत सतर्क भएको हुन्छ । महाराज रणजित सिंहको असामयिक निधन भएपछि पन्जाब क्रमशः कमजोर र विखण्डित हुँदै जान्छ । पन्जाब कमजोर भएको मौका छोपी अङ्ग्रेजहरूले पन्जाबमाथि आफ्नो कब्जा जमाउन

पुग्दछन् । नाबालक युवराज दिलीप सिंहलाई बेलायत नै लगेर रानी चन्द्रकुँवारीलाई चुनार दुर्गमा नजरबन्द गरेर राख्दछन् । रानी चन्द्रकुँवारी चुनारको दुर्गबाट छद्मवेशमा भागेर बनारस पुगेपछि नेपालका तत्कालीन प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले भेटी स-सम्मान नेपाल ल्याएर आश्रय दिन्छन् । यसरी यस कथामा घटेका मुख्य घटनाहरूलाई हेर्दा शक्तिका आधारमा समुदाय/पिँढीको अध्ययन गर्न सकिने देखिन्छ ।

यस कथामा पन्जाबका महाराज रणजित सिंहको पराक्रम र साहसदेखि सतर्क भएको बेलायतले रणजित सिंहको मृत्युपश्चात् पन्जाब कमजोर भएको मौका छोपी पन्जाबमाथि आफ्नो आधिपत्य जमाउन खोजेको छ । युवराज दिलीप सिंहलाई अङ्ग्रेजी शिक्षा दिने बहानामा बेलायत लगेर रानी चन्द्रकुँवारीलाई चुनारगढ दुर्गमा नजरबन्द गरी शक्तिका आडमा पन्जाबमाथि आफ्नो आधिपत्य जमाई प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको कुरालाई कथावाचकद्वारा अभिव्यक्त तलको साक्ष्यले पुष्टि गर्दछ :

> १८४९-४९ को दोस्रो अङ्ग्रेज-सिख युद्धपछि अङ्ग्रेजहरूले पन्जाबलाई आफ्नो राज्यमा मिलाए औ दस-बाह्र वर्षका राजकुमार दिलीप सिंहलाई अङ्ग्रेजहरूले बेलायत लिएर गए । रानी चन्द्रकुँवारी एक्लै चुनार दुर्गमा रहन लागिन् । अङ्ग्रेजहरूले तिनका निमित्त भत्ता, नोकर-चाकर, प्रहरीको व्यवस्था गरिदिएका थिए तापनि तिनी राज्यच्यूता रानी, छोरो, अङ्ग्रेजहरूको हात बन्धक रहेकी आमा थिइन् । अङ्ग्रेजहरूले तिनलाई रानीकै सम्मान दिएर चुनारको गढमा राखेका थिए तापनि रानीलाई राम्ररी थाहा थियो कि तिनी अङ्ग्रेजहरूको हात एक बन्दिनी मात्र थिइन्, चुनारको दुर्गमा तिनी नजरबन्द गरिएकी थिइन् । (पृ.३६०)

यस साक्ष्यमा पन्जाब महाराज रणजित सिंहको मृत्युपश्चात् पन्जाबमाथि युद्ध गरी बेलायतले पन्जाबलाई आफ्नो बनाएको स्पष्ट हुन्छ । पन्जाब कमजोर र विखण्डित हुने अवस्थामा पुगेको चाल पाएपछि अङ्ग्रेजहरूले पन्जाबसँग युद्ध गरेर विजय हासिल गरेका छन् । पन्जाबमाथि विजय हासिल गरेपछि नाबालक युवराज दिलीप सिंहलाई अङ्ग्रेजी शिक्षा दिने प्रलोभनमा बेलायत नै लगेर राखेका छन् । रानी चन्द्रकुँवारीलाई नजरबन्द गरेर चुनारको दुर्गमा राखेका छन् । रानी चन्द्रकुँवारीलाई अङ्ग्रेजहरूले सम्पूर्ण सुख-सुविधा र सम्मान दिए पनि उनलाई नजरबन्द गरिएको हुन्छ । यसरी यस कथामा अङ्ग्रेजहरूले आफू पन्जाबभन्दा शक्तिशाली भएका कारण पन्जाबलाई युद्धमा हराएर र युवराजमा समेत आफ्नो कब्जा जमाएर शक्तिका आडमा प्रभुत्वशाली बन्न पुगेका छन् । शक्तिशालीले कमजोरमाथि आधिपत्य जमाउने तत्कालीन सामाजिक संस्कृति रहेकै कारण आफूभन्दा कमजोर भएको मौकामा पन्जाबमाथि कब्जा जमाउन सफल अङ्ग्रेजहरूको व्यवहारले यस

कथामा प्रभुत्वशाली संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गरेको छ । महाराज रणजित सिंहको मृत्यु र युवराज नाबालक भएका कारण कमजोर भएको पन्जाब अङ्ग्रेजसँग युद्धमा पराजित भएर अङ्ग्रेजको प्रभुत्व सहन बाध्य रानी चन्द्रकुँवारीलगायत सम्पूर्ण पन्जाबीहरूले अधीनस्थ वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

शक्तिका आडमा प्रभुत्वशाली ठहरिएका अङ्ग्रेजहरूले रानीलाई नजरबन्द गरी युवराजमा अङ्ग्रेजी शिक्षा मात्र नभएर अङ्ग्रेजी सभ्यता, धर्म र संस्कृतिमा अभ्यस्त बनाएर पन्जाबमाथिको प्रभुत्वलाई सुनिश्चित गर्न खोजेको कुरालाई कथावाचकद्वारा अभिव्यक्त तलको साक्ष्यले पुष्टि गर्दछ :

> चतुर अङ्ग्रेजहरू तिनलाई अङ्ग्रेजी शिक्षाको तालिम मात्र होइन, वीर सिख जातिको त्यो अन्तिम वंशधरलाई अङ्ग्रेजी सभ्यता, संस्कृति, रहन-सहनको साँचोमा ढालेर, तिनको मन र भावनामाथि पनि विजय हासिल गरी भावी सम्भावित अनिश्चिततालाई दूर गरी पन्जाबमा आफ्नो शासन सुदृढ गर्न चाहन्थे । (पृ.३६१)

यस साक्ष्यले अङ्ग्रेजहरूले चतुरताका साथ पन्जाबमाथि आफ्नो प्रभुत्व सुनिश्चित गरेको स्पष्ट हुन्छ । पन्जाबका युवराज दिलीप सिंहलाई अङ्ग्रेजी शिक्षा सँगसँगै अङ्ग्रेजी सभ्यता, संस्कृति र रहनसहनमा पनि अभ्यस्त बनाएर दिलीप सिंहको मन र भावनामाथि पनि प्रभुत्व जमाउन सफल भएका छन् । दिलीप सिंहको मन र भावनालाई नै अङ्ग्रेजी सभ्यतामा ढालेर उनमा रहेको पन्जाबी भावना र रहनसहनलाई नष्ट गर्न चाहन्छन् ता कि पन्जाबमाथिको आफ्नो प्रभुत्व सुदृढ बनोस् । अङ्ग्रेजहरू दिलीप सिंहमा भएको सिख सभ्यता नै नष्ट गर्न चाहन्छन् । त्यसैले उनीहरू सिख जातिको अन्तिम वंशका रूपमा रहेका दिलीप सिंहको भावनामाथि प्रभुत्व जमाउन सफल भएका छन् भने युवराज दिलीप सिंहको भावनालाई नै अङ्ग्रेजी सभ्यता, संस्कृति र रहनसहनको साँचोमा ढालेर दिलीप संहले थाहै नपाई उनको भावनामाथि पनि प्रभुत्व जमाएर प्रभुत्वशाली ठहरिएका छन् भने सम्पूर्ण पन्जाबीसहित युवराज दिलीप सिंह थाहै नपाई अङ्ग्रेजहरूको प्रभुत्वलाई अनजानमै स्वीकार गरेर अधीनस्थ हुन पुगेका छन् ।

यस कथाकी प्रमुख पात्र पन्जाब महारानी चन्द्रकुँवारीलाई अङ्ग्रेजहरूले बन्दी बनाएर राखेको चुनार दुर्गबाट छद्मवेशमा भागेबाट महारानी चन्द्रकुँवारीको व्यवहारमा उदीयमान संस्कृतिको चेतना देख्न सकिन्छ । रानी चन्द्रकुँवारीलाई आफू अङ्ग्रेजहरूद्वारा बन्दी बनिएको थाहा छ । उनी यसरी बन्दी जीवन बिताउन चाहन्नन् । उनीभित्र रहेको उदीयमान चेतको झलकलाई रानीकै माध्यमबाट कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

> कहीँ ठूलो गर्जनसाथ उत्ताल छालले आफू अघिल्तिरका नाउ, डुङ्गा रुख-पातहरूलाई घस्यौटा सरी सोहोरेर लगिरहेछ । यसको अघि अडिन सक्ने क्षमता कसैमा छैन, यी कत्ति स्वतन्त्र र मुक्त छन् । तर, म लाहोरकी महारानी यसरी बन्दिनीको जीवन बिताइरहेछु, मैले केही गर्नैपर्छ, म यसै खण्डहरभित्र विलीन हुन चाहन्न । (पृ.३६२)

यस साक्ष्यमा महारानी चन्द्रकुँवारीभित्र रहेको उदयीमान सोच देख्न सकिन्छ । रानी चन्द्रकुँवारी चुनार दुर्गको छतमा निस्किई वरपरको वातावरणलाई नियालिरहेकी हुन्छिन् । जसरी नजिकै बहिरहेको गङ्गा नदीमा भएको शक्तिका कारण वरपरका रुख-पात र घस्यौटाहरू सोहोरेर आफ्नो प्रभुत्व कायम गरेको छ । त्यसरी नै अङ्ग्रेजहरूले पनि पन्जाबमाथि प्रभुत्व कायम गरेकाले आफू यसरी बन्दी जीवन बिताएर बस्नु उचित नभएको भन्दै उनले उदयीमान चेतना प्रकट गरेकी छिन् । उनी त्यस खण्डहरभित्र विलीन हुन चाहन्नन्, त्यसैले दुर्गबाट छद्मवेशमा भागेकीले उनमा उदयीमान संस्कृतिको झलक पाइन्छ तर त्यहाँबाट भागेर पन्जाबवासीहरूलाई एक बनाएर अङ्ग्रेजका विरुद्ध लड्न तयार बनाउनुपर्नेमा भिखारिणीका रूपमा बनारस पुगेकी छिन् । बनारसमै नेपालका तत्कालीन प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणासमक्ष आश्रय मागेर नेपालमा एक आश्रयिताका रूपमा रहेकीले कथाको अन्त्यमा रानी चन्द्रकुँवारीको व्यवहारले उदयीमान संस्कृतिको नभएर अधीनस्थ संस्कृतिकै प्रतिनिधित्व गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

'चुनारगढकी बन्दिनी' कथामा दबाब र तनावद्वारा निर्मित अनुभूतिको संरचना

'चुनारगढकी बन्दिनी' कथा अङ्ग्रेजले पन्जाबमाथि विजय हासिल गरेपछि बन्दी बनाइएकी पन्जाबकी महारानी चन्द्रकुँवारीको केन्द्रीयतामा रचित कथा हो । यस कथाकी प्रमुख पात्र पनि रानी चन्द्रकुँवारी नै हुन् । रानी चन्द्रकुँवारीका जीवनमा घटेका विविध प्रकारका घटनाहरूकै आधारमा कथानक अगाडि बढेको छ । अनुभूति भन्नासाथ त्यो व्यक्ति विशेषमा देखा पर्दछ । कथामा पात्रहरूमा देखा पर्ने विविध प्रकारका दबाब र तनावका आधारमा नै अनुभूतिको संरचनाको अध्ययन गरिन्छ । चुनारगढकी बन्दिनी कथा शक्तिका आधारमा प्रभुत्वशाली ठहरिएको समुदायको प्रभुत्वले थिचिएको समुदायले गरेको विशिष्ट प्रकारको अनुभूतिमा आधारित छ । यस कथामा अङ्ग्रेजले प्रभुत्वशाली समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ, भने रानी चन्द्रकुँवारी र समस्त पन्जाब समुदायले अधीनस्थ समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यस कथामा कथाकी प्रमुख पात्र रानी चन्द्रकुँवारीले अङ्ग्रेजहरूको प्रभुत्वका कारण भोग्नुपरेको दबाब र तनावका कारण गरेको विशिष्ट अनुभूतिमा आधारित छ ।

यस कथामा पन्जाबका पराक्रमी, साहसी र कुशल योद्धा महाराज रणजित सिंह हुन्छन् । सिंहको साहसका कारण सतर्क रहेको बेलायतले राजाको मृत्युपछि पन्जाबमाथि आक्रमण गरेर पन्जाबलाई आफ्नो अधीनमा पार्छ । अङ्ग्रेजले रानी चन्द्रकुँवारीलाई नजरबन्द गरेर युवराज दिलीप सिंहलाई बेलायत लगेर बेलायती रहनसहनमा ढाल्छन् । अङ्ग्रेजहरूको अधीनमा नजरबन्द रहेकी रानी चन्द्रकुँवारीले आफ्नो जीवनप्रति गरेको अनुभूतिलाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

> ती नदीका तरङ्ग, ज्वारभाटाका लहरहरू कति स्वतन्त्र छन्, कहीँ नदीको किनारलाई निलिरहेछ बाढीको पानीले त कहीँ गाउँघरहरूलाई आफ्नो पोल्टोमा समेटिरहेछ, कहीँ ठूलो गर्जनसाथ उत्ताल छालले आफू अघिल्तिरका नाउ, डुङ्गा रुख-पातहरूलाई घस्यौटासरि सोहोरेर लगिरहेछ, यसको अघि अडिन सक्ने क्षमता कसैमा छैन, यी कति स्वतन्त्र र मुक्त छन् । तर, म लाहोरकी महारानी यसरी एक बन्दिनीको जीवन बिताइरहिछु, मैले केही गर्नैपर्छ, म त्यसै यस खण्डहरभित्र विलीन हुन चाहन्न । (पृ.३६२)

यस साक्ष्यबाट रानी चन्द्रकुँवारीले आफ्नो जीवन एक कैदीको जस्तो भएको अनुभव गरेको स्पष्ट हुन्छ। अङ्ग्रेजको कब्जामा पन्जाब परेपछि नजरबन्द रहेकी रानी चन्द्रकुँवारीले नजिकै बहिरहेको गङ्गा नदीजस्तो स्वतन्त्र आफ्नो जीवन नरहेको अनुभव गरेकी छिन् । नदीका तरङ्ग र ज्वारभाटाहरू कति स्वतन्त्र रहेको, नदीका छालले वरपरका नाउ, डुङ्गा, रुख र पातहरूलाई घस्यौटासरि सोहोरेर लगिरहेको छ । नदीको छालका सामु यस्ता घस्यौटाहरूको अडिने क्षमता छैन । कति स्वतन्त्र छन् यी छाल तर आफ्नो जीवन भने यी नदीका छालभन्दा पनि मत्थर भएको अनुभव रानीले गर्छिन् । रानीले नदीका छालसँग आफ्नो जीवनको तुलना गरेर नदीजस्तो स्वतन्त्र जीवन आफ्नो नभएकाले आफू एक कैदी समान भएको अनुभव गरेकी छिन् भने आफू लाहोरकी महारानी भएर अङ्ग्रेजहरूको कब्जामा यसरी बन्दी बनेर बस्नु उचित नभएको विचार पनि व्यक्त गर्दछन् । लाहोरलाई कब्जा गरेर आफूलाई बन्दी बनाएर चुनारगढमा राखेपछि त्यस चुनार दुर्गमा आफू विलीन हुन नहुने, आफू एक सामान्य मानिस नभएर लाहोरकी महारानी भएकाले त्यस दुर्गबाट निस्केर लाहोरका लागि केही न केही गर्नुपर्ने हिम्मतिलो अनुभूति गरेको स्पष्ट हुन्छ। रानी चन्द्रकुँवारीले आफू चुपचाप त्यस दुर्गमा बसे आफ्नो त्यहीँ अन्त्य हुने भएकाले त्यहाँबाट बाहिर निस्किनका लागि कुनै न कुनै उपाय सोच्नुपर्ने र बाहिर निस्किएर आममानिस जस्तै स्वतन्त्र जीवन जिउने चाहनाको अनुभूति गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

रानी चन्द्रकुँवारीले बन्दी जीवनबाट मुक्ति पाउन छद्मवेशमा दुई सुसारे सहेलीका साथमा निस्कन सफल हुन्छिन् । अङ्ग्रेजले दिएको दबाबको कारण तनावमा आएकी रानी चन्द्रकुँवारीले त्यस चुनार दुर्गबाट निस्किएपछि उनले गरेको अनुभूतिलाई कक्षामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

> 'हेर तिमी दुईलाई म साथै लिएर जान सकिनँ, त्यसो भएर म सोझै अङ्ग्रेजका माफियाहरूको नजरमा पर्नेछु । त्यसैले अब तिमी दुईलाई मुक्ति गर्दछु, जहाँ इच्छा लाग्छ जाऊ तर होसियारी साथ... मेरो निम्ति चिन्ता...नगर्नु...अब भग्यले...जहाँ...' रानीको कण्ठ भारी भयो त्यसपछि कुनै आवाज निस्किएन, सारीको फेरले आँसु पुछ्दै नाउमा गएर बसिन् । (पृ.३६४)

यस साक्ष्यमा रानी चन्द्रकुँवारीले निराशा र निसहायको बोध गरेको स्पष्ट हुन्छ । रानी चन्द्रकुँवारी चुनार दुर्गबाट दुई सुसारेको सहायताले भाग्न सफल भएकी छिन् । चुनारगढको बन्दी जीवनबाट दिक्क भएकी रानीलाई आफ्नो बाँकी जीवन स्वतन्त्र जिउने चाहना हुन्छ र उनी त्यस दुर्गबाट भाग्नका लागि सहयोग गर्ने दुई सुसारे सहेलीलाई केही धन दिएर मुक्त गर्दछिन् र आफू गन्तव्यविहीन यात्रामा लाग्छिन् । आफ्नो पतिको मृत्यु र नाबालक छोरोलाई पनि अङ्ग्रेजहरूले बेलायत नै लगेपछि दुर्गको अन्धकार खोपीबाट बाहिर निस्किने साहस गरेकी छिन् । पति र छोरा दुवै गुमाएर राज्यच्यूत भएकी रानीले आफू निसहाय भएको अनुभूति गरेकी छिन् । रानीले 'भाग्यले जहाँ लैजान्छ त्यही....' भन्नुले रानीको कुनै गन्तव्य स्थल छैन भन्ने प्रस्ट हुन्छ । उनी केवल स्वन्त्र जीवन जिउने चाहनामा गन्तव्य विहीन यात्रामा निस्किएको स्पष्ट हुन्छ र यस्तो अवस्थामा रानीले दुःखका साथै निस्सहाय भएको अनुभूति गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

रानी चन्द्रकुँवारीले त्यस चुनारगढलाई त्याग्नुको उद्देश्य कुनै सत्ता र अहोदाको लालच थिएन । उनी त केवल आफ्नो बाँकी जीवन शान्त स्थलमा स्वतन्त्रताका साथ बिताउन चाहन्थिन् । त्यसैका लागि भागेर बनारस पुगेकी रानीको भेट नेपालका तत्कालीन प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणासँग हुन्छ । अङ्ग्रेजहरूले बन्दी बनाएकी रानी चन्द्रकुँवारीलाई राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले नेपालमा स-सम्मान आश्रय दिएपछि रानी चन्द्रकुँवारीले गरेको अनुभूतिलाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

> शाही पोसाकमा परिचित स्वर सुनी महारानीले राणाजीको अनुहार पुलुक्क हेरिन् र आश्चर्यचकित भइन् । स्वागत जुलुसका यी अगुवा उनका उही परिचित मित्र बुढा सिपाही थिए । महारानी आनन्दले गद्गद् भइन्, तिनका आँखामा कृतज्ञताको आँसु

छचल्की निस्कियो । दुपट्टाको फेरले आँसु पुछ्दै भनिन् 'दुःख-सुखका मेरा बुढा.....' कुरा काटेर राणाजीले भने, 'सेवक भनिबक्सियोस् ।' (पृ.३७६)

यस साक्ष्यले रानी चन्द्रकुँवारीले नेपालप्रति कृतज्ञताको अनुभूति गरेको स्पष्ट हुन्छ । आफ्नो बाँकी जीवन स्वतन्त्र र शान्त रूपमा बिताउने चाहनाले नेपाल पुगेकी छिन् । नेपाल पुगेकी रानीलाई तत्कालीन प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले राजकीय सम्मान दिँदा रानी चन्द्रकुँवारी आश्चर्यचकित भएकी छिन् । शाही जुलुसका साथ महारानीको स्वागतका लागि प्रधानमन्त्री राणा स्वयम् नै पुगेको देखेर रानीले खुसीको अनुभूति गरेकी छिन् । चुनारगढको चार पर्खालभित्र दिन बिताइरहेकी रानी चन्द्रकुँवारीलाई नेपालका राजाले आश्रय दिनुका साथै राजकीय सम्मान दिएकोमा रानीले खुसीका आँसु झार्दै मनैदेखि नेपालप्रतिको कृतज्ञताको अनुभूति गरेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । यसरी यो कथाकी प्रमुख पात्र लाहोरकी महारानी चन्द्रकुँवारी सत्ताच्यूत भएर नजरबन्द रहनुपरेको अवस्थादेखि छद्मवेशमा भागेर नेपाल पुगेकी र नेपालका राजले राजकीय सम्मानका साथ आश्रय दिएका घटनामा रानीले गरेको विशिष्ट अनुभूतिमा केन्द्रित रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

निष्कर्ष

चुनारगढकी बन्दिनी कथा ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई आधार बनाई लेखिएको कथा हो । यस कथामा अङ्ग्रेजहरूले विभिन्न षड्यन्त्र रची लाहोरकी महारानी, युवराज र लाहोर राज्यमाथि नै आफ्नो प्रभुत्व कायम राख्न सफल भएका छन् । महाराज रणजित सिंहको मृत्यु र युवराज नाबालक भएका कारण कमजोर भएको पन्जाब अङ्ग्रेजसँग युद्धमा पराजित भएर अङ्ग्रेजको प्रभुत्व सहन बाध्य रानी चन्द्रकुँवारीलगायत सम्पूर्ण पन्जाबीहरूले अधीनस्थ वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको स्पष्ट हुन्छ । पन्जाबका युवराज दिलीप सिंहलाई अङ्ग्रेजी शिक्षा सँगसँगै अङ्ग्रेजी सभ्यता, संस्कृति र रहनसहनमा पनि अभ्यस्त बनाएर दिलीप सिंहको मन र भावनामाथि पनि प्रभुत्व जमाउन सफल भएका छन् । अङ्ग्रेजहरूले पनि पन्जाबमाथि प्रभुत्व कायम गरेकाले आफू यसरी बन्दी जीवन बिताएर बस्नु उचित नभएको भन्दै महारानी चन्द्रकुँवारीले उदयीमान चेतना प्रकट गरेकी छिन् । उनी त्यस खण्डहरभित्र विलीन हुन चाहन्नन् । त्यसैले दुर्गबाट छद्मवेशमा भागेकीले उनमा उदयीमान संस्कृतिको झलक पाइन्छ तर त्यहाँबाट भागेर पन्जाबवासीहरूलाई एक बनाएर अङ्ग्रेजका विरुद्ध लड्न तयार बनाउनुपर्नेमा भिखारिणीका रूपमा बनारस पुग्नु, बनारसमै नेपालका तत्कालीन प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणासमक्ष आश्रय मागेर नेपालमा एक आश्रयिताका रूपमा रहेनुले कथाको अन्त्यमा रानी चन्द्रकुँवारीको व्यवहारले उदयीमान संस्कृतिको नभएर अधीनस्थ संस्कृतिकै प्रतिनिधित्व गरेको स्पष्ट हुन्छ । यसरी

प्रस्तुत चनारगढकी बन्दिनी कथा रेमन्ड विलियम्सद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त अनुभूतिको संरचनाअन्तर्गत पिँढी र प्रभुत्व र दबाव र तनावका दृष्टिले सफल कथा हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

आले, प्रेमकुमार (सन् २००१), *शिवकुमार राई : कृति अध्ययनहरू*, खरसाङ : अरूणी साहित्य संस्थान ।

कोइराला, नरेन्द्रप्रसाद (२०६९), 'लाहुरी भैँसी कथामा अनुभूतिको संरचना', प्राज्ञिक संसार, १/४, पृ ९०-९४ ।

क्षेत्री, उदय (२०६४), *समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रबहादुर राईका आख्यानको अध्ययन,* अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

गड्तौला, नारायणप्रसाद (२०७४), *समकालीन नेपाली कविताको समाजशास्त्र,* काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३), *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र,* ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

पौडेल, नवराज (२०७०), 'थैले खत्रीको इतिहास कथामा अनुभूतिको संरचना', *प्रज्ञिक संसार* २/४, फागुन, पृ. ४५-५४ ।

भण्डारी, चन्द्रावती (२०७०), *नासो कथा सङ्ग्रहमा अनुभूतिको संरचना,* अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रि. वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।

विलियम्स, रेमन्ड (सन् २०१६), *मार्क्सिज्म एन्ड लिटरेचर,* नोयडा : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी ।

शर्मा, तारानाथ (१९९८), *शिवकुमार राई स्मृतिग्रन्थ*, खरसाङ : शिवकुमार राई स्मृति अकादमी ।

शर्मा, चन्द्र र सुजातारानी राई (सन् २०१९), *शिवकुमार राई ग्रन्थावली* (सम्पा.), खरसाङ : शिवकुमार राई जन्म शतवार्षिक समारोह समिति

विलियम्स, रेमन्ड (सन् २०१६), *मार्क्सिज्म एन्ड लिटरेचर,* नोयडा : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी । ■

Effect of ICT in Teaching Mathematics at Secondary Level

✍ **Shivahari Nepal**

Asst. Professor, HoD of Education and Focal Person of BICTE Program,
Janajyoti Multiple Campus, Lalbandi, Sarlahi
E-mail:nepalshivahari99@gmail.com

Abstract

Examining the effect of ICT in teaching mathematics at secondary level was the main goal of this study. A pre-test and post-test were used in the study's experimental research design, which involved two groups. One public secondary school in the Sarlahi district of Lalbandi Municipality made up the sample Schools. 58 grade nine students from a single school were among the participants. Additionally, 29 students from that school were selected for an interview as samples. The data was analyzed using statistical programs like Microsoft Excel and the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS). The findings indicated that the group using ICT had significantly higher achievement than the group not using ICT.

Keywords: ICT, Mathematics, MS excel, Secondary level, SPSS, Teaching

Introduction

ICT is an acronym for Information and Communications Technology that emphasizes the importance of unified communications and the integration of telecommunications (phone lines and wireless signals) and computers as well as the business software, middleware, backup, and multimedia requirements that are required to enable users to access, store, transfer, understand, and manipulate information in a digital form. ICT also allows for the creation of digital resources like digital libraries where students, teachers and professionals can access research material and course material from any place at any time (Bhattacharya and Sharma, 2007).

ICT can also refer to the integration of computer networks, telephone networks, and video and audio networks through a single cabling or connection system. The use of a single unified system of cabling, signal delivery, and management would combine the telephone network with the computer network system under strong economic incentives. ICT is a broad word that covers all forms of communication technology, including cell phone, radio, Television, satellite systems, computers, and other hardware for networks, as well as the myriad services and tools that go along with them, such video conferencing and distant learning. Modern ICTs have created a "global village", where we can communicate across the world (Akkalwar, 2013). Analog technology, such as paper communication and any means of communication transmission, is also a part of ICT. One of many approaches for describing and managing competencies for ICT professionals in the twenty-first century is the Skills Framework for the Digital World.

Numerous studies on the opportunities and challenges of ICT in the teaching and learning process have been undertaken in the setting of Nepal. The studies were discovered to be restricted to various academic disciplines. The use of ICT in mathematics through a teaching process was not the focus of these research studies, nevertheless. Therefore, the researcher's focus in this study has been on how ICT tools affect secondary school students' learning and teaching of mathematics.

The major goals of this study were to examine the effect of ICT in the teaching of algebra and statics in mathematics and to determine Secondary level students' attitudes about ICT tools. The following research queries were addressed in this study:

i. What are the differences in the students' achievement taught by using ICT and traditional methods in mathematics?

ii. How do the students perceive towards using ICT tools in learning mathematics?

Information about the effectiveness of ICT in secondary level teaching Mathematics will be available from the study's findings. As management tools for managing teaching and learning in the classroom with secondary level students, they can also be utilized by teachers. This is crucial for preparing aspiring instructors to instruct students in this new technological era. As a result, the study will strive to present some student responses regarding the usage of ICT tools in teaching and learning.

Literature Review

Rendell (2001) was concerned with recognizing the "effectiveness of ICT assisted teaching for mathematics in algebra and geometry" topics (invest learning programs) for rural public schools' students. The study sample consisted of two groups: experimental and control groups with a total number of students amounted to 120. The 80 students of the control group studied over three semesters using traditional methods, while the experimental group comprised 40 students who studied using ICT assisted methods. The study indicated that ICT- assisted teaching was more effective in raising the arithmetical and logical skills in mathematics compared with traditional methods.

Keong, Horani & Daniel (2005) did research on "A study on the use of ICT in mathematics teaching" in Malaysia. The research deployed a survey method to investigate the use of ICT and barriers of integrating ICT into the teaching of mathematics. The survey was carried out during mathematics in services course conducted by state education department. The findings concluded that the use of ICT in teaching mathematics can make the teaching process more effective as well as enhance the student's capabilities in understanding basic concepts. Nevertheless, implementing its use in teaching is not without problems as numerous barriers may arise.

Moila (2006) did research on "The use of Educational technology in Mathematics teaching and learning: An investigation of a South African rural secondary school." The investigation followed a mixed method approach that was more evaluative and was a case study. The study consists 25 students and 5 mathematics teachers from Phusela Secondary School. The findings concluded that the computer technology was not used in mathematics teaching and learning; there were no plans on the use of educational technology tools in mathematics teaching and learning inadequate educators training on the use of educational technologies in teaching and learning and lack of relevant educational technology tools for rural schools.

Hudson & Porter (2010) did research on " ICT Use to Improve Mathematics Education in Secondary Schools" The results of a doctoral study on the use of computer technology in mathematics instruction by teachers in government high schools in New South Wales, Australia, are presented in this paper. 114 mathematics instructors from 26 public secondary schools in New South Wales, Australia made up the sample. The use of computers in the classroom was either encouraged or hindered, depending on the instructors' beliefs, attitudes, and knowledge, which was investigated using a statistical model called logistic regression analysis. The study's findings suggest that Excel training and the requirement for ongoing support for the incorporation of technology in mathematics instruction are the two biggest factors that are positively connected with computer use. The recommendations in this paper's conclusion are intended to help school administrators encourage mathematics teachers to fully integrate the use of computers in their classrooms.

Barve & Barve (2012) did research on" Role of Technology in Teaching-Learning Mathematics". This paper reports finding of the study that though teachers know the general advantages of ICT use, many mathematics teachers are unaware of the potential of specific software and tools. It is observed that very little use of appropriate ICT tools is made in mathematics teaching. Good teaching using ICT begins with clarity of purpose in its use. Most often this comes with experience, and through thoughtful planning and collaboration between teachers integrating ICT into a scheme of work. Less successful use of ICT in core subject teaching typically stems from weak links between the computer task and the lesson objectives. If we deliver training with clarity of purpose and proper ICT support considering the requirements of teachers, they are able to start the use of ICT in their teaching

Martin (2016) did research on "Information Communication Technology Pedagogical Integration in Mathematics Instruction among Teachers in Secondary Schools in Kenya". This paper reports finding of the study that sought to ascertain the extent of ICT-pedagogical integration in mathematics instruction among secondary school teachers in Kenya. Information was sought on professional development experiences and needs in computer technology use in mathematics instruction, the type of computer software used in mathematics curriculum content delivery, the influence of accessibility to ICT infrastructure and technical support, teachers' competence and confidence on ICT integration in mathematics teaching and learning. That is the more the teacher feels at ease, liking and confident, the easier he or she feels the need to use ICT tools as an instructional tool.

Musa, D. C., & Garba, A. (2019) did research on "Effect of Using ICT on Learning Mathematics in Selected Secondary Schools in Makurdi Metropolis in Nigeria". This study used a survey research design. The population of the study is two secondary schools in Makurdi Metropolis purposively chosen from both private and public secondary schools. They are made up of both junior and senior secondary level students with a population of one hundred and fifteen students purposively chosen due to large sample size. This paper reports finding of the study that the use of ICT in teaching and learning mathematics can make the teaching process more efficient as well as enhance the students' capabilities in understanding basic concepts.

Theoretical Review

This study is based on Vygotsky's social constructivist viewpoint because students actively generate knowledge while building and evaluating figures rather than passively receiving and accepting it. The more capable students were able to fill in knowledge gaps or explanations that their classmates had missed, and the greater the ZPD, the more students were able to help their peers with information and methods of drawing diagrams. The peers then develop a fresh perspective and method of comprehending mathematical ideas. Additionally, because each student has a different ZPD, they could have different opinions when working in groups (Vygotsky, 1998). Therefore, learners can develop shared understanding through engagement with others. The thoughts and ideas given by each group member in such a setting must, however, be balanced. To achieve mutual understanding, it is crucial to have diverse viewpoints and arguments for those viewpoints. Due to the fact that one's cognitive development is obvious when new viewpoints and ideas are incorporated into the present cognitive state, this enables all students to participate in critical thinking skills.

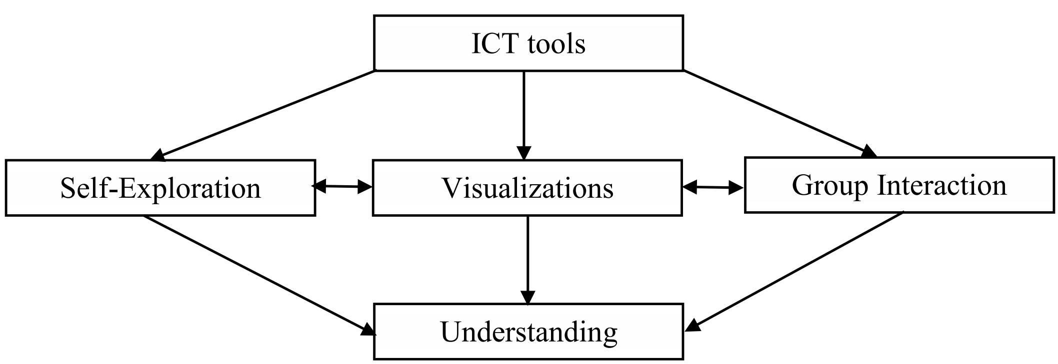

Figure 1: The theoretical framework

The use of ICT tools for effective teaching process could be defined from three ways for classroom teaching for the teachers and learning for the students. The students can learn themselves after seeing ICT tools presentation from the teachers if the teachers ask to find main theme to know from them how much they have understood. Next, segregating groups to make group discussions about ICT tools presentation to make them understanding from their own efforts what is there. Likewise, as a facilitator, teachers will make presentation of visuals and they will explain the major parts of subject matter. After applying these three ways by the teachers for making understand to the students, certainly, they will understand the inner theme and facts of what they are learning. Hopefully, the way of method somehow could make students little successful to understand.

Methodology

An experimental research design with a pre-test and post-test was used for this study. Students studying mathematics in grade 9 in a public secondary school in Sarlahi district, Lalbandi municipality, were the study's target group. There were 58 students in the total sample. 29 students did up the control group, which did not get any therapy, while the same number of students made up the experimental group, which did. Additionally, 29 students from that school who were chosen at random served as samples for an interview session.

As a method for primary data collecting, one set of accomplishment test items consisting of 50 objective-type questions related to the chosen areas of algebra and statistics were used. There were four distracters in each multiple-choice question, and there was only one right answer, among the test items. A university professor, lecturer, and high school teacher from a local school all established and accepted the test questions' content validity. A pilot study with 20 grade students from a non-sample school of study area was conducted to determine the test item's reliability and difficulty level.

This attitude scale contains ten items using a Liker scale of '1-Strongly Disagree (SD), 2-Disagree (D), 3-Undecided (UD), 4-Agree (A) and 5-Strongly Agree (SA)'. This study used a modified questionnaire based on Shadaan and Leong (2013) study. The attitude scale contains statements which reflect the student's perception of the use of ICT tool in mathematics. First, the researcher visited the sample school and built a rapport with the school community in order to gather data. In order to conduct an achievement test on grade nine students (a sample class) for two weeks, the researcher requested permission and explained the purpose of the study. With the help of a coin toss, two groups of grade nine students were selected.

Both the control and experimental groups of a sample school were conducted pre-test at the beginning. With the assistance of the school administration, the achievement test (post-test) was given to both groups of sample students at the end of instructional periods. The outcomes of the pre-tests and post-tests for both groups were then tabulated and contrasted. The auxiliary variables were managed as much as possible during the pre-test and post-test.

Finding and Discussion

Per-test results were taken by both the control and experimental groups.

The following information includes specifics on the per-test mean scores for each test, as well as the standard deviation, variance, and t-value for the results attained by students in the control and experimental groups.

Table 1. Per-test results were taken by both the control and experimental groups

Group	Sample size	Mean	S D	Variance	T-value	Remarks
Control	29	6.91	5.63	31.69	0.79	0.79<2.00
Experimental	29	7.84	5.69	32.38		

Table 1 above shows the details of the students in the control group and experimental group and obtained mean pre-test scores of 6.91 and 7.81, respectively. For the control group, the computed variance and standard deviation were shown to be 5.63 and 31.69, respectively. While the experimental groups computed standard deviation and variance were determined to be 5.69 and 32.38, respectively. In comparison to the tabulated t-value at 0.05 for a two-tailed test, which is 1.96, the computed t-value was determined to be 0.79. This value shows that 0.79<1.96. So, null hypothesis was accepted. Hence, it could be concluded that there was no significant difference between experimental and control group in the pre-test of achievement. Both the group had nearly same ability in pre-test.

Post-test results were taken by both control and experimental group.

The following information includes specifics on the post-test mean scores for each test, as well as the standard deviation, variance, and t-value for the results attained by students in the control and experimental groups.

Table 2. Post-test results were taken by both the control and experimental groups.

Group	Sample size	Mean	S D	Variance	T-value	Remarks
Control	29	20.35	8.74	76.39	2.611	2.611>2.00
Experimental	29	15.63	8.53	72.76		

Table 2 above shows the details of the students in the control group and experimental group and obtained mean post-test scores of 20.35 and 15.63, respectively. For the control group, the computed variance and standard deviation were shown to be 8,74 and 76.39, respectively. While the experimental groups, computed standard deviation and variance were determined to be 8.53 and 72.76, respectively. In comparison to the tabulated t-value at 0.05 for a two-tailed test, which is 1.96, the computed t-value was determined to be 2.611. This value shows that 2.611>1.96. So, null hypothesis was rejected. Hence, it could be concluded that there was significant difference between experimental and control group in the post-test of achievement.

Result of student's perceptions towards ICT tools in the learning mathematic.

The following table shows the students' perceptions about the use of ICT in teaching mathematics as well as the chi-square values for each statement:

Table 3. Results of student's perceptions towards ICT tools in the learning mathematic.

Statements	Response					χ^2	Present	Result
	SA	A	UD	D	SD			
It is vital that I use ICT tools in my learning.	14	10	3	2	0	39.34	82.75	Positive
ICT tools helps to learn Mathematics concepts.	19	10	0	0	0	85.45	100	Positive
I feel confident when the activities do by using ICT tools.	19	6	3	1	0	79.84	86.20	Positive
When I use ICT tools, they make learning more interesting.	20	7	1	1	0	85.06	93.30	Positive

Statements	Response					χ^2	Present	Result
	SA	A	UD	D	SD			
I am happy if the teacher uses the ICT tools in teaching mathematics.	14	11	3	1	0	69.42	86.20	Positive
I learnt a lot about Mathematics when using ICT tools.	16	8	3	2	0	72.69	82.75	Positive
I can think creatively and critically when using ICT tools.	9	14	6	3	0	57.23	79.31	Positive
ICT tools can help to increase my achievement in mathematics.	18	7	2	2	0	78.42	86.20	Positive
I am excited when asked to explore the ICT tools.	12	13	3	1	0	65.25	86.20	Positive
I think ICT tools are essential component for education.	18	9	2	0	0	80.23	93.10	Positive

According to the Table 3, all the assertions have $\chi2$ -value of 0.05, which indicates that they are all significant. From the total sampled students, all agreed that 'ICT tools help to learn mathematics concepts', 93% of sampled students are agreed with 'when I use ICT tools at they make learning more interesting' and 'I think ICT tools are essential component for education', 86% of the sampled students are agreed with ' I feel confident when the activities do by using ICT tools.', ' I am happy if the teacher uses the ICT tools in teaching mathematics', ' ICT tools can help to increase my achievement in mathematics ' and ' I am excited when asked to explore the ICT tools.', 80% of the sampled students are agreed with ' It is important that I use ICT tools in my learning', ' I learnt a lot about Mathematics when using ICT tools' and ' I can think creatively and critically when using ICT tools'. Hence, the majority of students have a positive attitude towards ICT tools as a method for learning mathematics. It shows the overall students agreed with positive statements about ICT tools. Students also found that ICT tools can also give a good impression of their learning in mathematics class. Form the results, it can be concluded that the using of ICT tools can increase students' interest, confidence and their motivation in learning Mathematics.

Conclusion

The main goal of this study was to examine the effect of ICT in teaching Mathematics at secondary level students. Pre-test results showed no measurable difference between the experimental group and control group students. As a result, prior to the treatment, both groups' mathematics performance was equal. The post-test results show a significant difference between the pre-test and post-test results after the analysis and interpretation of the data collected. Results from the post-test were discovered to be preferable to those from the pre-test. Thus, it can be said that using ICT tools to teach secondary mathematics is more effective than using conventional methods. According to the findings of the study, ICT in the classroom for teaching mathematics is well received by secondary-level students. This study also demonstrates how crucial educational materials may be created using ICT tools.

Acknowledgements

I am appreciative of the teachers and students who gave me the crucial data for this study. I owe a huge debt of gratitude to Assistant Professor Romkanta Pandey for his inspiring guidance and insightful criticism throughout the study. I also want to express my gratitude to Assistant Professors Babu Ram Dahal and Nawaraj Ghimire for their insightful remarks and recommendations that helped me to better my study report.

References

Akkalwar, S. S. (2013). Information & communication technology management: Alleviating poverty in India. I*nternational Journal on Information Technology Management (e Journal)*, 2.Retrieved from http://www.dmietrjournal.yolasite.com/resources/DMIETR% 20%20ITM%20JUNE%202013%20(2).pdf

Barve, D. M., & Barve, D. V. (2012). Role of Technology in Teaching -Learning Mathematices. *National Meet on Celebration of National Year of Mathematics*, 9.

Bhattacharya, I. & Sharma, K. (2007). India in the knowledge economy - an electronic paradigm*, International Journal of Educational Management* Vol. 21 No. 6, pp. 543–568.

Chong, C. K., Sharaf, H. & Jacob, D. (2005). A Study on the use of ICT in Mathematics Teaching. *Malaysian Online Journal of Instructional Technology (MOJIT*) Vol. 2, No. 3, pp 43-51.

Dahal, B. (2021). Effect of multimedia in teaching Science at secondary level. *Siddhajyoti Interdisciplinary Journal*. 2. 19-29. 10.3126/sij.v2i01.39235.

Dahal, B. K.. (2021). Effect of multimedia in teaching Science at secondary level. *Siddhajyoti Interdisciplinary Journal*, *2*(01), 19–29. https://doi.org/10.3126/sij.v2i01.39235

Dahal, B. & Dahal, N. (2015). Opportunities and Challenges to use ICT in Nepalese Mathematics Education. *Proceedings of Second National Conference on Mathematics Education*, 50-52, Pokhara, Nepal.

Gertner, R. T. (2011). The effects of multimedia technology on learning. *Abilene Christian University USA*,

Hudson, R., & Porter, A. (2010). ICT Use to Improve Mathematics Education in Secondary Schools. 11.

Joshi, D. R., Chitrakar, R., Belbase, S., & Khanal, B. (2021). ICT Competency of Mathematics Teachers at Secondary Schools of Nepal. *European Journal of Interactive Multimedia and Education*, 2(1), e02107. https://doi.org/10.30935/ejimed/10847

Joshi, D. R. (2017). Influence of ICT in Mathematics Teaching. *International Journal for Innovative Research In Multidisciplinary Field* 3(1),7-11 Error! Hyperlink reference not valid.

Keong, C. c., Horani, S., & Daniel, J.(2005). A study on the use of ICT in mathematics Teaching. 20.

Mishra, N. R. (2020). Use of ICT in Classroom: An Analysis of Teachers' and Students' Perception on ICT Tools. *Rupantaran: A Multidisciplinary Journal*, *4*(1), 121–132. https://doi.org/10.3126/rupantaran.v4i1.34207

Mishra, N. R. (2021). Perception and Practices of ICT Integration in Higher Education Classroom. *Rupantaran: A Multidisciplinary Journal*, *5*(01), 75–88. https:// doi.org/ 10.3126/rupantaran.v5i01.39848

Moila. (2006). The use of educational Technology in mathematics teaching and learning: An investigation of south Rural secondary schools.

Musa, D. C., & Garba, A. (2019). Effect of Using ICT on Learning Mathematics in Selected Secondary Schools in Makurdi Metropolis. *Journal of Advance Research in Mathematics and Statistics*, *6*(7), 12–22. https://doi.org/10.53555/nnms.v6i7.777

Musker, R. (2004). Using ICT in a secondary Science. Teaching Secondary Science with ICT, 7.

Rebecca, H. and Anne, P. (2010). ICT Use to Improve Mathematics Learning in Secondary Schools. *ACEC 2010: DIGITAL DIVERSITY CONFERENCE*

Rendell (2001) was concerned with recognizing the effectiveness of ICT assisted teaching for Mathematics in algebra and geometry topics for rural public schools' students.

Oldknow, A and Taylor R. (2012). Teaching Mathematics with ICT. *London: Continuum*. ■

A Study of Mathematical Achievement of Primary Level Students

✍ **Bhuban Kafle**

Asst. Professor, Department of Education
Janajyoti Multiple Campus, Lalbandi, Sarlahi

Abstract

Mathematical achievement in primary level is important for the betterment of the further study and daily life. Necessity of the mathematical knowledge in every field shows the significance of the mathematical achievement. This study is related to the students of grade V of Sarlahi District. A group of 217 students were randomly selected for a sample study. Me, myself developed the final questionnaire after piloting. This study is based on quantitative research method. To analyze the data, mean, standard deviation and t-test were used as statistical techniques. The research shows that there is a significant difference between the students as per their sex and social belongingness in the mathematical achievement of grade V students in Sarlahi district. However, it is found that the achievement of male students of rural and urban is similar. It may help to improve the level of achievement of mathematics in Sarlahi district.

Key words: Achievement, Mathematical, Primary, School, Student, Social belongingness, Rural, Urban.

Introduction

It is known that Mathematics is the father of all sciences. In this 21st century, mathematics can be taken as the basic needs of the knowledge of every field. Keeping mathematics aside, we can't think any types of scientific and technological studies. Every student has their own goals and objectives about the future life. The achievement of mathematical knowledge can be taken as the key to obtain the goals and objectives of the life.

Each and every level of the school education has its specific objectives. Primary level education provides the knowledge to face the society in different aspects and to make the base of secondary level study. If a student successfully gains the knowledge of mathematics in primary level, he or she can do better performance in secondary and higher level education.

Mathematical achievement is extremely important part of academic qualification in this age. It is the main key of success in different fields and professions. (Pandey, 2017)

Literature review

Nepal , B.(2016): There is no significance difference on the mathematical thinking and the mathematical achievement between male and female but there is significantly difference between the rural and urban students. Kathmandu , sindhupalchok and Mahottari are taken as the area of the study.

Pandey, B.D.(2017): Pandey found there is significant difference between mathematical achievement of classX students of Bageshwari district in Uttarakhand India on the basis of sex and social belongingness but there is no significance difference between rural male and urban male.

Statement of the problem

Nowadays the students are not interested to mathematics. The number of failures in mathematics is increasing day by day. So to examine the condition of the mathematical achievement of the primary level students of Sarlahi district, the study is conducted. It may help to reduce the problem in the achievement of mathematics in this particular area. Therefore, the statement of the problem is "A study of mathematical achievement of primary level grade V students of government and private schools in Sarlahi district."

Objective of the study

To study the mathematical achievement of primary level grade V students of government and private schools in Sarlahi district on the basis of their sex and social belongingness. Social belongingness is taken as the place of residence or locality.

Research Hypothesis:

1. There is no significant difference in mathematical achievement of grade V students on the basis of sex.

2. There is no significant difference in mathematical achievement of grade V students on the basis of social belongingness.

Method:

In this research, the quantitative research survey method is used. The data is collected by using multiple choice questionnaires after piloting. The researcher has visited the respective schools of Sarlahi district to collect the data.

Population:

The research field of this study is Sarlahi district and the population of this study is the students of class V from government and private schools of this district.

Sample and sampling:

Sample is a part of the whole population in which the research is going to be conducted. It can be taken in different ways. There are many methods to choose a sample. Among those the random sampling is one of the commonly used methods. In this study too, the same sampling method is followed. From the government and private schools of Sarlahi district, 217 class V students were selected randomly as the representative sample.

Research tools:

For this research, final questionnaire was made after pre –survey. It contains 25 multiple choice questions from the mathematical subject matter of class V. This questionnaire was given to the students individually to answer. With the help of this research tools, the study obtained the raw data for the result analysis.

Statistical tools:

There are many tools to analyze the data statistically. In this research, the researcher used mean, standard deviation and t-test as statistical tools according to objective of this study.

Analysis and interpretation of the data:

Table:- 1
Sex based comparison:

Sex	numbers	means	SD	t-ratio	D. f.	Level of signification
Male	103	39.12	6.37	2.74	215	0.01
Female	114	36.93	5.16			

From the above data the mean score of Male students is 39.12 and Female students is 36.93. Also, the standard deviation score of male and female are 6.37 and 5.16 respectively. The data presented in the above table shows that the difference between the mean scores and SD scores of male and female students of class V is significant. This means the students are better than the female.

Table:-2
Social belongingness based comparison:

Social belongingness	numbers	Means	SD	t-ratio	d. f.	Level of signification
Rural	143	40.16	5.72	2.99	215	0.05
Urban	74	42.03	7.34			

From the above data the mean score of students belonging to rural is 40.16 and students belonging to urban is 42.03. Also, the standard deviation score of the students belonging to rural and urban are 5.72 and 7.34 respectively. The data presented in the above table shows that the difference between the mean scores and SD scores of the students belonging to rural and urban of class V is significant. This means the students from urban are better than the students from rural.

Table :-3
Social belongingness based comparison of male:

Social belongingness for male	Numbers	Means	SD	t-ratio	D.f.	Level of signification
Rural male	81	37.23	4.35	1.88	101	Not significant
Urban male	22	39.37	5.92			

From the above data the mean score of Male students from rural is 37.23 and from urban is 39.37. Also, the standard deviation score of male students from rural and from urrban are 4.35 and 5.92 respectively. The data presented in the above table shows that the difference between the mean scores and SD scores of male students from rural and students from urban of class V is not significant. The urban male students and rural male students have more or less similar scores.

Table :- 4
Social belongingness comparison of female:

<table>
<tr><th>Social belongingness for female</th><th>Numbers</th><th>Means</th><th>SD</th><th>t- test</th><th>d. f.</th><th>Level of signification</th></tr>
<tr><td>Rural female</td><td>62</td><td>35.46</td><td>5.54</td><td rowspan="2">1.62</td><td rowspan="2">112</td><td rowspan="2">0.05</td></tr>
<tr><td>Urban female</td><td>52</td><td>40.13</td><td>7.28</td></tr>
</table>

From the above data the mean score of female students from rural is 35.46 and from urban is 40.13. Also, the standard deviation score of female students from rural and from urban are 5.54 and 7.28 respectively. The data presented in the above table shows that the difference between the mean scores and SD scores of female students from rural and students from urban of class V is significant. The urban female students have better achievement than rural female students.

Discussion:-

The study shows a conclusion that the female, rural and rural female students have low achievement in the mathematical knowledge as compare to male, urban and urban female respectively. There are many possibilities to uplift in mathematical achievement level of female students. For this, consciousness programme should be conducted to change the parents' and teachers' attitude towards female mathematical learner and to eliminate the gender discrimination at home and school. Rural guardians should give more or equal opportunities to their girl students as the boy. However, the mathematical achievement of male students in urban and rural is more or less similar. Hence, the study can not be conclude because of the small sample size.

Finding and conclusions:-

At last, some conclusions was drawn from this study as:

There exists a significant difference level of 0.01 between male and female in mathematical achievement of primary level class V students. Male students were found better than female in the mathematical knowledge. This finding is similar to Nepal, B.(2016), Pandey,B.D.(2017), Pattison and Grieve(1984), Thomas(1991), Wajiha(2000),Patel(2002) that male students are significantly better than in their mathematical achievement than female. But it contradicts to the finding of Roach(1979) that the girls scored significantly higher than boys in a mathematical test. More, Mehra(1979) found that the sex difference can't impact to the mathematical achievement. Hence no significant differences exist in the achievement of mathematical knowledge in the boys and girls.

There exists a significant difference levels of 0.05 between rural and urban students of class V in mathematical achievement. This result is similar to the finding of Mehra(2004), Baskaran(1991) who found that urban students were better than rural students in mathematical achievement. Also, this finding is not in the line with the finding of Patel(2012), Balasubramanian and Feroz(1966) who found that there was no significant difference in the achievement of boys and girls of localities, but there exists a noticeable significant difference of rural boys and girls.

There was no significant difference between rural and urban male in mathematical achievement.

There was significant difference of 0.05 between rural and urban females.

Recommendations :-

1. The study focuses on only class V students in sarlahi. It can be done in other districts too.

2. Similar types of study can be done in secondary level.

3. An experimental study can also be done in the same area.

References:-

Acharya, B.R., Kshetree, M.P., Khanal, B., Panthi, R.K. and Belbase,S.(2021): *Mathematical educators perspectives on cultural relevance of basic level mathematics in Nepal*. Journal on Mathematics Education, Vol. 12, No. 1.

Balasubramanian, T. and Feroz, M.(1996): '*A comparative study of the academic achievement in mathematics of urban and rural students of standard X in the High School of Coimbator*.' Jaurnal of Educationlaresearch and Extension, Vol. 3, No. 1.

Baskaran, K. (1991): "*Achievement motivation, attitude towards problem solving and achievement in mathematics of standard X students in Devekottai Educational District"*. In NCERT, Fifth Survey of Educational Research , New Delhi: NCERT.

Mangal, S.K.(2008): "*Educational Psychology*," New Delhi; Prentice Hall of Indian Pvt. Ltd.,Eds.(2008),

Mangal, S.K.(2008): '*Teaching of Mathematics*', Arya Book Depot: New Delhi; Eds.(2009).

Mathema, K.B. and Bista, M.B.(2006): *'A study on student performance in SLC'* Main report, The Government of Nepal, Ministry of Education, Vol. 12, No. 1.

Nepal, B.(2016): "*Impact of sex and location on mathematical thinking and mathematical achievement"* Journal of Advanced Academic Research, Vol. 3, No. III

Pandey, B.D.(2017): *"A study of Mathematical Achievement of secondary school students."* International journal of advanced research, Vol. 5, No. 12.

Panda, B.N.(2002): *"A study of factors affecting pupils achievement in primary schools of Orissa."* Research project. RIE, Bhubaneswar (NCERT, ERIC funded):Indian Education Abstracts:Vol. 2, No. 2, July 2002.

Pangeni, K.P.(2014):" *Factors influencing quality of education: A case study of eighth grade students' mathematical achievement in Nepal."* Japan, Graduate School of International Development , Nagoya University(Unpublished Ph. D. Dissertation).

Patel, B. C.(2012): *"A study of academic achievement of students in mathematics of standard IX in relation to some psycho-social factors(Unpublished doctoral dissertation)."* Ganpat University, Ganpat Vidyanagar (Kherva).

Pattison, P. and Grive, N.(1984): *"Do spatial skills contribute to sex differences in different types of mathematical problems."* British Journal of Educational Psychology.

Prakash, S.(2000): *"A study of mathematical creativity and achievement of elementary school students in relation to problem solving ability, anxiety and socio – demographic variables."* In NCERT, Sixth Survey of Research in Education. New Delhi: NCERT.

Roach, D.A.(1979): *"Effects of conceptual style performance, related cognitive variables and sex on achievement in mathematics"* British Journal of Educational Psychology, Vol. 49.

Sharma, P.K. and Chaudhary,Dr. A.K.(2075BS): *'Statistical Methods'* (2nd Revised edition 2019 AD), Khanal Publication Pvt. Ltd., New Baneshwor, Kathmandu.

Sood, S.(1999): *"A study of creativity, problem solving ability and personality characteristics as correlates of mathematical achievement of students of residential and non residential schools"* Ph.D. in Education, Punjab University; Chandigarh.

Suneel Sumar Singh, Shaheen Mali and Dr. A. K. Singh(2003): *"Achievement difference in class II students in mathematics, with regard to Area, Gender and social ground during B.A.S. and M.A.S. in Gonda District."* The Educational Review, March, Vol. 46, No. 3.

Thomas, K.J.(1991): *"A study of attitude towards and Achievement of secondary school students in mathematics in Town Aizawl."* North Eastern Hill State(Unpublished M.A. Dissertation).

Wajiha, A.H.(2002): *"Factor affecting academic achievement of IX standard students in mathematics."* Unpublished Ph.D. Thesis submitted to Karnatak University, Dharwad – 580 003. ■

दृष्टिविहीन बालबालिकाको सिकाइ व्यवस्थापन : एक अध्ययन

✍ **देवराज पौडेल**

उप-प्रध्यापक, जनज्योति बहुमुखी क्याम्पस

लालबन्दी, सर्लाही

सार

प्रस्तुत अध्ययनलाई दृष्टिविहीन बालबालिकाको सिकाइ व्यवस्थापनमा केन्द्रित गरिएको छ । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य स्रोतकक्षा सिकाइ व्यवस्थापनको अवस्था खोजी गर्नु रहेको छ। अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धानका लागि प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । सिकाइ व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित भौतिक र शैक्षिक पक्षको अध्ययन र विश्लेषण गर्दा दृष्टिविहीन स्रोतकक्षाका विद्यार्थीहरूलाई ब्रेल पुस्तक, कपि, कलम, खाने, बस्ने, ओढ्ने, ओछ्याउने, शैक्षिक सामग्री तथा खेल सामग्री निःशुल्क उपलब्ध गराएको, एकीकृत कक्षामा दृष्टिविहीनलाई अघिल्ला सिटमा राख्ने गरेको, स्रोतकक्षामा तालिम प्राप्त शिक्षकले ब्रेल लिपिमा सिकाइ गराउने गरेको, कक्षाकोठामा पर्याप्त प्रकाश र हावा आउने जस्ता पक्षले बालबालिकाको सिकाइमा सकारात्मक असर पारेको पाइयो । दृष्टिविहीन बालबालिकाको एकीकृत कक्षामा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूमा ब्रेललिपिको अज्ञानता, पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्रीको अभाव, प्रश्नपत्र ब्रेल लिपिमा नबन्नु, उत्तर पुस्तिकाको सही मूल्याङ्कन हुन नसक्नु, भौतिक साधन बालबालिकामैत्री नहुनु जस्ता पक्षले बालबालिकाको सिकाइमा नकारात्मक असर पारेको पाइयो । यस अध्ययनबाट पहिचान भएका समस्या समाधानका लागि नीतिगत तथा कार्यान्वयन तहमा सुधार गर्दै दृष्टिविहीनका स्रोतकक्षाहरू व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन सकेको अवस्थामा सिकाइ व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउन सकिने निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

मुख्य शब्दावली : एकीकृत कक्षा, ब्रेललिपि, साङ्ग, स्रोतकक्षा, स्नेलेन चार्ट ।

विषय परिचय

जो व्यक्ति दुवै नेत्रबाट पटक्कै देख्न सक्दैन, चस्मा प्रयोग, शल्यचिकित्सा, औषधी प्रयोगबाट पनि दुवै नेत्रले हेरेर दस फिट टाढा रहेका हातका औँलाहरू कतिओटा भनेर छुट्याउन सक्दैन वा स्नेलेन चार्टको प्रथम हरफका ठुला अक्षरहरू (३/६०) पनि पढ्न असमर्थ हुन्छ, जसलाई शिक्षण गर्दा ब्रेललिपिको प्रयोग गर्नुपर्छ, त्यस्ता व्यक्तिलाई दृष्टिविहीन भनिन्छ। एक वा दुवै नेत्रबाट कम देख्ने, चस्मा लगाउँदा अलि बढी देख्न सक्ने व्यक्ति, शल्यचिकित्सा, औषधी प्रयोगबाट दुवै नेत्रले हेरेर बिस फिट टाढा रहेका हातका औँलाहरू कतिओटा भनेर छुट्याउन सक्दैन वा स्नेलेन चार्टको चौथो हरफका साना अक्षरहरू (६/१८) पनि पढ्न असमर्थ हुन्छ भने त्यो व्यक्ति कम देख्ने व्यक्ति (लो-भिजन) मानिन्छ।

दृष्टिविहीनहरूलाई लेखपढ गर्न सहज तुल्याउने लिपिलाई ब्रेललिपि भनिन्छ । ब्रेललिपिका आविष्कारक फ्रान्स (पेरिस) का नागरिक लुइस ब्रेली हुन् । उनले आविष्कार गरेका सात सङ्केतहरू डिदेखि जेसम्म (D to J) थिए । उनले ब्रेललिपिको निर्माण गर्न छओटा विन्दुहरू चयन गरेका थिए । जसको सहायताबाट आवश्यक अक्षरहरू निर्माण गरेर लेख्न, अध्ययन गर्न सहज बनाए। ती छ विन्दुहरूले स्टेलस र विशेष प्रकारले लेख्ने फ्रेमको सहायताले अक्षर बनाउन सकिने भयो। पेरिसमै सन् १७९१ मा दृष्टिविहीनहरूका लागि पहिलो पटक विद्यालय स्थापना भएको थियो (कार्की, २०६६)।

नेपालमा दृष्टिविहीनहरूलाई शिक्षा दिने उद्देश्यले वि.सं.२०१८ सालमा रोटरी क्लबले कुमार नामक व्यक्तिलाई एक महिने ब्रेल तालिम लिन अमेरिका पठाएको थियो। कुमारले अमेरिकाबाट फर्केर जाउलाखेलमा दृष्टिविहीनहरूलाई पढाउने विद्यालय स्थापना गरे। उक्त विद्यालय धेरै दिन चलेन। वि. सं. २०२१ सालमा लेबोरेटरी स्कुलमा दृष्टिविहीनहरूलाई शिक्षा दिने कार्यक्रम अघि बढाइयो। लेबोरेटरी स्कुलमा आठ, नौ दृष्टिविहीनलाई पढाउने गरी एकीकृत शिक्षा सञ्चालन भयो । त्यति बेला नेपाली ब्रेलको विकास नभएकाले भारतीय तथा अङ्ग्रेजी ब्रेलको प्रयोग गर्नु पर्दथ्यो । जङ्गबहादुर बोगटी जो दृष्टिविहीन थिए, उनले भारतको देहरादुनमा ब्रेल अध्ययन गरेर आएपछि नेपाली ब्रेलको विकास गरेका थिए (विशेष शिक्षा, सु.मु.पु., २०६०)।

वि.सं. २०२८ सालमा नयाँ शिक्षा लागू भएपश्चात् वि.सं.२०३० सालमा विशेष शिक्षा परिषद्को गठन भयो । वि.सं.२०५३ सालमा विशेष शिक्षा नीति पारित भएपछि विशेष शिक्षा कार्यक्रम लागू भएको थियो । विशेष शिक्षाले दलित, अन्धा, अपाङ्ग, बालश्रमिक,

सडकबालक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपमा पिछडिएका विभिन्न धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जातका बालबालिकाहरूलाई पढ्ने अवसर उपलब्ध गराउँछ । नेपालमा विशेष शिक्षाअन्तर्गत दृष्टिविहीनहरूलाई शिक्षा दिने दुई प्रकारका विद्यालयहरू सञ्चालित छन् ।

दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूलाई मात्र एक स्थानमा राखी शिक्षा दिने विद्यालयलाई विशेष विद्यालय भनिन्छ । साधारण विद्यालयहरूमा अन्य साङ्ग बालबालिकाहरूसँगै राखेर दृष्टिविहीनहरूलाई चाहिने शैक्षिक सामग्री र ब्रेललिपिको प्रयोग गरी शिक्षण गराउने विद्यालयहरूलाई एकीकृत विद्यालय भनिन्छ ।

नेपालमा दृष्टिविहीन बालबालिकाहरू पढ्ने असी दृष्टिविहीन स्रोतकक्षाहरू छन् । उक्त स्रोतकक्षाहरूमा दृष्टिविहीन बालबालिकाहरू स्रोत शिक्षकसँग बिहान बेलुका चार घण्टा ब्रेललिपिको माध्यमबाट सिकाइ गर्दछन् र विद्यालय समय (१०-४) एकीकृत कक्षाहरूका साङ्ग बालबालिकाहरूसँगै बसेर ब्रेललिपिको तालिम पाएका, नपाएका विषयगत शिक्षकहरूसँग सिकाइ गर्दछन् ।

दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूलाई साङ्ग बालबालिका जसरी सहज तरिकाले सिकाइ गराउन कठिनाइ हुने भएकाले सरकारले दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूलाई स्रोतकक्षामा बस्ने, खाने, पढ्ने ब्रेल पुस्तक, शैक्षिक सामग्री, स्रोत शिक्षक, केयर टेकर आदिको प्रबन्ध गरी उनीहरूलाई सिकाइ गराउने प्रयास गरिरहेको पाइन्छ । एउटा स्रोतकक्षामा बाह्र जना दृष्टिविहीनका लागि एक स्रोत शिक्षकको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । स्रोतकक्षामा चौध वर्षमुनिका दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूलाई भर्ना गर्ने चलन छ । यस्ता स्रोतकक्षाहरू सरकारले उपलब्ध गराएको आर्थिक स्रोतबाट पूर्ण रूपमा व्यवस्थित हुन सकेको छैन । स्रोतकक्षाहरूको सिकाइ व्यवस्थापन प्रभावकारी नभएकाले दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूले अपेक्षा गरे जस्तो शिक्षा पाउन सकेका छैनन् । सरकारले स्रोतकक्षाहरूमा गरेको लगानी कम छ तर जति लगानी गरेको छ सो अनुपातमा सिकाइ प्रतिफल प्राप्त हुन नसकेको अवस्था छ ।

स्रोतकक्षा व्यवस्थापनका भौतिक र शैक्षिक पक्षलाई अध्ययन, विश्लेषण गरी स्रोतकक्षाको सिकाइ अवस्था पत्ता लगाउने र स्रोतकक्षाका समस्या पहिचान गरी ती समस्या समाधानका उपाय सुझाउने उद्देश्यले यो अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनले दृष्टिविहीनहरूका स्रोतकक्षाको सिकाइ अवस्था र समस्या पहिचान गरी सुधारका लागि शैक्षिक योजना बनाउन, शिक्षामा लगानी थप गर्न, दृष्टिविहीनहरूको जीवन सहज बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सहयोग गर्नेछ ।

अध्ययनको उद्देश्य

- दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूको सिकाइ व्यवस्थापनको अवस्था पहिचान गर्नु ।
- दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूको स्रोतकक्षा व्यवस्थापनका समस्याहरू विश्लेषण गर्नु ।

अध्ययन विधि

दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूको स्रोतकक्षा व्यवस्थापनको भौतिक र शैक्षिक पक्षको गुणात्मक अनुसन्धानका लागि उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि अवलम्बन गरिएको छ । श्री महावीर जनता माध्यमिक विद्यालय, हरिपुर सर्लाही र त्यहाँका दृष्टिविहीन विद्यार्थी, शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, प्रधानाध्यापक, लेखाजोखा केन्द्रका अध्यक्ष, फोकल पर्सनहरूलाई उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट नमुना छनोट गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न प्राथमिक र द्वितीय स्रोत प्रयोग गरिएको छ । अवलोकन, प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता, छलफल जस्ता साधन प्रयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । गुणात्मक तथ्याङ्कहरूलाई व्याख्यात्मक र विवरणात्मक प्रक्रिया अपनाई विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

प्राप्ति र छलफल

सिकाइ व्यवस्थापनको अवस्था

दृष्टिविहीन बालबालिकाको सिकाइ व्यवस्थापनको अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने कुरालाई हेर्न भौतिक सुविधाको व्यवस्थापन र शैक्षिक व्यवस्थापन अन्तर्गत विभिन्न उप-शीर्षकभित्र रहेर सङ्कलित तथ्याङ्क, सूचनाहरूको आधारमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

भौतिक सुविधाको व्यवस्थापन

- **कक्षाकोठाको व्यवस्थापन** : विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षसँग कक्षाकोठा व्यवस्थापन कस्तो छ भनी प्रश्न गर्दा एकीकृत कक्षा सञ्चालन गर्न पर्याप्त कक्षाकोठा छन् तर विद्यार्थी सङ्ख्याको अनुपातमा कक्षाकोठाको आकार उपयुक्त छैन भन्ने भनाइ पाइयो । प्रधानाध्यापकसँग प्रश्न गर्दा दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूको छात्रावासमा बस्ने, सुत्ने कोठामा नै स्रोतकक्षा सञ्चालन भएको, दृष्टिविहीनका लागि छुट्टै

कक्षाकोठाको व्यवस्था नभएको भन्ने भनाइ पाइयो । दृष्टिविहीन छात्राका अनुसार स्रोतकक्षामा सुत्ने पलङ्गमा बसेर पढ्नु पर्दा असजिलो हुने गरेको भन्ने भनाइ पाइयो । अध्ययनकर्ता स्वयम्ले स्रोतकक्षाको प्रत्यक्ष अवलोकन गर्दा स्रोतकक्षामा अलग्गै अध्ययन कोठाको व्यवस्था नभएको, एकीकृत कक्षाका कक्षाकोठा भने ठुला पर्याप्त प्रकाश र हावा आउने प्रकृतिका पाइयो । एकीकृत कक्षाहरूमा पङ्खा, बुक कर्नर, दृष्टिविहीनको लौरो राख्ने स्थान नभएको पाइयो ।

- **फर्निचर व्यवस्थापन :** स्रोत शिक्षकसँग छलफल स्रोतकक्षामा विद्यार्थीहरूलाई अध्ययन गर्न डेक्स, बेन्च उपलब्ध छैन, एकीकृत कक्षाहरूमा साङ्ग विद्यार्थीहरूले प्रयोग गर्ने फर्निचर नै दृष्टिविहीनहरूले प्रयोग गर्ने गरेको भन्ने भनाइ पाइयो । लेखाजोखा केन्द्रका अध्यक्षका अनुसार एकीकृत कक्षामा सामान्यतया १८, २० ओटा डेक्स-बेन्चको व्यवस्था भएको र सेतोपाटीको व्यवस्था भएको भन्ने भनाइ पाइयो । प्र.अ.का अनुसार कक्षाकोठा र विद्यार्थी सङ्ख्या आधारमा केही डेक्स-बेन्च अपुग रहेको भन्ने भनाइ पाइयो । फोकल पर्सनका अनुसार स्रोतकक्षामा दृष्टिविहीनमैत्री फर्निचर नभएको भन्ने भनाइ पाइयो । अनुसन्धानकर्ताले स्रोतकक्षाको अवलोकन गर्दा सेतोपाटी, कालोपाटी, डेक्स-बेन्च, कपडा राख्ने दराज, किताब राख्ने ऱ्याक नभएको पाइयो ।

- **पुस्तकालय व्यवस्थापन :** प्र.अ.सँग छलफल गर्दा दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूलाई ब्रेललिपिका कक्षागत पुस्तकहरू उपलब्ध गराएको तर सन्दर्भ पुस्तक, अन्य पाठ्य सामग्रीहरू, अडियो पुस्तकहरू पुस्तकालयमा उपलब्ध नभएको भन्ने भनाइ पाइयो । फोकल पर्सनसँग प्रश्न गर्दा लो-भिजनका बालबालिकाहरूलाई पुस्तकालयमा इन्कका अन्य पुस्तकहरू उपलब्ध गराउने भन्ने भनाइ पाइयो । अध्ययनकर्ताले पुस्तकालयको अवलोकन गर्दा विद्यार्थी बसेर अध्ययन गर्ने स्थानको अभाव, साना झ्याल भएकाले पर्याप्त प्रकाशको अभाव रहेको पाइयो । पुस्तकालयमा पाठ्यपुस्तकबाहेकका अन्य ब्रेललिपिका पुस्तक नभएको पाइयो ।

- **विज्ञान प्रयोगशालाको व्यवस्थापन** : विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षसँग प्रश्न गर्दा विज्ञान प्रयोगशालाको निम्ति छुट्टै दुईकोठे भवन भएको भन्ने भनाइ पाइयो । विज्ञान शिक्षकका अनुसार दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूलाई विज्ञान प्रयोगशालामा नलैजाने गरेको भन्ने भनाइ पाइयो । स्रोत शिक्षकबाट सम्भव हुनेसम्म विज्ञानका सामग्री ल्याएर स्रोतकक्षामा नै बुझाउने गरेको भन्ने भनाइ पाइयो । प्र. अ. र लेखाजोखा केन्द्रका अध्यक्षसँग छलफल गर्दा विद्यालयको विज्ञान प्रयोगशाला व्यवस्थित नभएको, भवन राम्रो भए पनि प्रयोगशाला दृष्टिविहीनमैत्री नभएको भन्ने भनाइ पाइयो ।

अनुसन्धानकर्ता स्वयम्ले विज्ञान प्रयोगशालाको अवलोकन गर्दा विज्ञान प्रयोगशालामा विज्ञान सम्बन्धी केमिकल्स, उपकरणहरू तथा विभिन्न सामग्रीहरू भएका तर पर्याप्त मात्रामा प्रयोग नभएकाले सिकाइ प्रभावित भएको पाइयो ।

- **खेल मैदान र खेलकुद सामग्रीको व्यवस्थापन** : विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षसँग छलफल गर्दा विद्यालयमा तीन बिगाह क्षेत्रफलको छुट्टै खेल मैदान भएको, विद्यालयबाट खेल मैदान टाढा भएकाले दृष्टिविहीन बालबालिकाको पहुँचमा नभएका भन्ने भनाइ पाइयो । प्र.अ.का अनुसार दृष्टिविहीन बालबालिकाको निम्ति बल, चेस, स्कीपिङ्ग (डोरी) जस्ता खेलकुदका सामग्री उपलब्ध गराइएको भन्ने भनाइ पाइयो । दृष्टिविहीन बालबालिकाका अनुसार उनीहरू कबड्डी, स्किपिङ्ग, गीत गाउने जस्ता खेल खेल्ने गरेको भन्ने भनाइ पाइयो ।

- **कम्प्युटर प्रयोगशाला व्यवस्थापन** : विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, प्र.अ., फोकल पर्सनसँग छलफल गर्दा दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूलाई कम्प्युटर सिकाउन दक्ष जनशक्ति र कम्प्युटरको व्यवस्था गर्न नसकेको भन्ने भनाइ पाइयो । कम्प्युटर शिक्षकका अनुसार विद्यालयमा आधुनिक कम्प्युटर प्रयोगशालाको प्रबन्ध भएको, प्रयोगशालामा दृष्टिविहीनमैत्री कम्प्युटरहरू उपलब्ध नभएकाले दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूले कम्प्युटर प्रयोग नगर्ने गरेको भन्ने भनाइ पाइयो ।

- **छात्रावास व्यवस्थापन** : लेखाजोखा केन्द्रका अध्यक्षसँग छलफल गर्दा दृष्टिविहीन बालबालिकाको निम्ति नयाँ छात्रावास भवनको व्यवस्था भएकाले भान्सा, डाइनिङ्ग रुम, बेड रुमको राम्रो प्रबन्ध भएको भन्ने भनाइ पाइयो । प्र.अ. र फोकल पर्सनसँग छात्रावास व्यवस्थापन कस्तो छ भनी प्रश्न गर्दा विद्यार्थीहरूलाई छात्रावासमा आवास, खाना, खाजा, ओढ्ने, ओछ्याउने, कपडा, साबुन, तेल, ब्रस, पेस्ट, चप्पल आदि निःशुल्क उपलब्ध गराउने गरेको भन्ने भनाइ पाइयो । अध्ययनकर्ता स्वयम्ले छात्रावासको अवलोकन गर्दा एउटा कोठामा तीन जना सुत्न, बस्न मिल्ने गरी बेडहरू राखिएको पाइयो तर छात्रावासमा छुट्टै अध्ययन कक्षको व्यवस्था नभएको पाइयो ।

- **चमेनागृह व्यवस्थापन** : विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षसँग प्रश्न गर्दा छुट्टै चमेना गृहको व्यवस्था नभएको भन्ने भनाइ पाइयो । फोकल पर्सनसँग छलफल गर्दा दृष्टिविहीन बालबालिकाको निम्ति छात्रावासमै खाजा, खानाको व्यवस्था मिलाइएको भन्ने भनाइ पाइयो । प्रधानाध्यापकका अनुसार सबै दृष्टिविहीन बालबालिकाहरू चार

बजे विद्यालय छुट्टी भएपछि छात्रावासमा गएर खाजा खाने गरेका छन् भन्ने भनाइ पाइयो ।

- **खानेपानी व्यवस्थापन :** प्र. अ.सँग प्रश्न गर्दा विद्यालयमा पाँचओटा चापाकल भएको र छात्रावासमा पनि छुट्टै चापाकल भएकाले पिउने पानीको राम्रै व्यवस्था भएको भन्ने भनाइ पाइयो । फोकल पर्सनका अनुसार साना दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूलाई भने चापाकल चलाएर पानी पिउन असजिलो हुने हुनाले केयर टेकरले सहयोग गर्ने गरेको भन्ने भनाइ पाइयो । विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षका अनुसार पानी स्रोत चापाकल भएकाले पानीमा आइरन, आर्सेनिक हुन सक्ने भन्ने भनाइ पाइयो । अनुसन्धानकर्ता स्वयम्ले अवलोकन गर्दा चापाकलको पानी पिउने, कपडा धुने, नुहाउने प्रयोजनका लागि सहज रूपमा उपलब्ध भएको पाइयो ।
- **शौचालय व्यवस्थापन :** स्रोतकक्षामा दृष्टिविहीन बालबालिकाका लागि अलग-अलग शौचालयको व्यवस्था भएको पाइयो । विद्यालयको एकीकृत कक्षामा भने दृष्टिविहीन बालबालिकाका निम्ति अलग शौचालय नभएको पाइयो । अनुसन्धानकर्ताले शौचालयको अवलोकन गर्दा पर्याप्त मात्रामा शौचालयको व्यवस्था भए पनि सरसफाइमा कमीकमजोरी रहेको पाइयो ।

शैक्षिक व्यवस्थापन

- **विद्यार्थी भर्ना नीति :** प्रधानाध्यापकका अनुसार पाँच वर्ष पूरा भएर चौध वर्ष ननाघेका, मानसिक सन्तुलन ठीक भएका, लो-भिजन वा पूरै दृष्टिविहीन भनी डाक्टरी जाँचबाट परिचय-पत्र पाएका बालबालिकाहरूलाई स्रोतकक्षामा भर्ना गर्ने नीति रहेको भन्ने भनाइ पाइयो । फोकल पर्सन, लेखाजोखा केन्द्रका अध्यक्षका अनुसार स्रोतकक्षामा निःशुल्क अध्ययन गर्न चाहने बालबालिकाको अभिभावकहरूले अभिभावकको नाम ठेगाना, परिवारको नाममा रहेको अचल सम्पत्ति र अनुमानित वार्षिक आम्दानी सम्बन्धी विवरण भरी भर्नाको लागि निवेदन दिनुपर्ने सरकारको नीति रहेकाले सोहीअनुसार विद्यालयले भर्ना लिने गरेको भन्ने भनाइ पाइयो ।
- **कक्षा सञ्चालन समय :** प्र. अ., फोकल पर्सन, शिक्षकहरूका अनुसार विद्यालय समय १० देखि ४ बजेसम्म भएको समयमा स्रोतकक्षा बिहान ७ देखि ९ बजेसम्म र साँझ ६ देखि ८ बजेसम्म सञ्चालन हुने, एकीकृत कक्षा बिहान सञ्चालन हुँदा स्रोतकक्षा दिउँसो सञ्चालन हुन्छ भन्ने भनाइ पाइयो । यसरी दृष्टिविहीनहरूले स्रोतकक्षा र एकीकृत कक्षामा सिकाइ गर्ने समय पर्याप्त व्यवस्था मिलाएको पाइयो ।

- **शैक्षणिक व्यवस्था र शिक्षण विधि :** लेखाजोखा केन्द्रका अध्यक्ष, प्र. अ.सँग प्रश्न गर्दा दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूलाई एकीकृत कक्षाहरूमा विषयगत प्रवचन विधि, छलफल विधि, प्रश्नोत्तर विधिहरू प्रयोग गरेर अध्ययन गराइन्छ भन्ने भनाइ पाइयो । एक दृष्टिविहीन छात्राका अनुसार स्रोतकक्षामा बिहान, साँझ बहुकक्षा शिक्षण गर्ने गरेको छ भन्ने भनाइ पाइयो । फोकल पर्सनका अनुसार दृष्टिविहीनहरूलाई शैक्षिक सामग्री, ब्रेल अक्षरहरू छुन लगाएर शिक्षण गर्छु भन्ने भनाइ पाइयो ।

- **शैक्षिक सामग्री प्रयोग :** प्र.अ., फोकल पर्सनका अनुसार दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूलाई दृष्टिविहीन सङ्घबाट उपलब्ध गराइएका शैक्षिक सामग्रीहरू ब्रेल पुस्तक, स्लेट, ए-बाकस, ट्रस (चित्र) मोडल, टेलर बोर्ड, कार्ट सिट, काँटी बोर्ड, कृत्रिम घडी, चामल, तोरीका गेडा, ढुङगा आदि प्रयोग गरेर शिक्षण गराइन्छ भन्ने भनाइ पाइयो । अनुसन्धानकर्ताले एकीकृत कक्षाको अवलोकन गर्दा सेतोपाटी, मार्कर, चार्ट, नक्सा, ग्राफ जस्ता शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरेको पाइयो ।

- **परीक्षा सञ्चालन विधि :** विद्यालय व्यवस्थापनका अध्यक्ष र शिक्षकसँग छलफल गर्दा वर्षको तीन पटक परीक्षा सञ्चालन गरी बालबालिकाहरूको मूल्याङ्कन गर्ने गरेको छ । साङ्ग र दृष्टिविहीन दुवै विद्यार्थीहरूलाई एउटै इन्कको प्रश्नपत्र र एउटै समयमा परीक्षा सञ्चालन गर्ने गरेको छ भन्ने भनाइ पाइयो । प्रधानाध्यापकका अनुसार दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूका लागि एक कक्षामुनिको सहयोगी राखेर परीक्षा लिने गरेको भन्ने भनाइ पाइयो । लो-भिजनका विद्यार्थीका अनुसार इन्कको प्रश्नपत्र सानो अक्षरको हुने हुँदा बुझ्न कठिनाइ हुने गरेको भन्ने भनाइ पाइयो । फोकल पर्सनका अनुसार कक्षा एकदेखि तीनसम्म निरन्तर मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी रहेको भन्ने भनाइ पाइयो ।

- **शिक्षक तालिम :** लेखाजोखा केन्द्रका अध्यक्ष, प्र.अ.सँग कति शिक्षकले तालिम प्राप्त गर्नुभएको छ भन्ने प्रश्न गर्दा स्रोतकक्षामा पढाउने स्रोत शिक्षकले ब्रेललिपिको तालिम पाएको, एकीकृत कक्षामा पढाउने शिक्षकहरूले ब्रेललिपिको तालिम नपाएको भन्ने भनाइ पाइयो । विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षसँग छलफल गर्दा प्रायः शिक्षकहरू शिक्षाशास्त्र सङ्कायको अध्ययन गरेका र तालिम केन्द्र कलैया र जनकपुरबाट तालिम लिएका भन्ने भनाइ पाइयो । एक दृष्टिविहीन छात्राका अनुसार ब्रेललिपि जानेका गुरुहरूले पढाएको बढी बुझिने, तालिम नपाएका गुरुहरूले गणित, विज्ञान, अङ्ग्रेजी जस्ता विषय पढाएको बुझ्न कठिनाइ हुने भन्ने भनाइ पाइयो ।

यसरी दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूलाई स्रोत छात्रावासमा निःशुल्क खाने, बस्ने, सुत्ने, पढ्न व्यवस्था मिलाएको, शैक्षिक सामग्री, खेलकुदका सामग्री उपलब्ध गराएको, साँझ-बिहान स्रोतकक्षामा तालिम प्राप्त शिक्षकबाट शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्दै बहुकक्षा शिक्षण सञ्चालन हुने गरेको, ब्रेल पुस्तकहरू, शौचालय, खानेपानीको उचित प्रबन्ध भएकाले सिकाइमा सकारात्मक प्रभाव परेको पाइयो । पुस्तकालय, विज्ञान प्रयोगशाला, कम्प्युटर प्रयोगशाला, खेल मैदान दृष्टिविहीन बालबालिकामैत्री हुन नसकेको, एकीकृत कक्षामा विद्यार्थी सङ्ख्याको अनुपातमा कक्षाकोठाको क्षेत्रफल सानो हुनु, तालिम नपाएका शिक्षक, शिक्षक केन्द्रित शिक्षण विधि, इन्कको प्रश्नपत्र, स्रोतकक्षामा अलग अध्ययन कक्षको अभाव, बेडमा बसेर अध्ययन गर्नुपर्ने बाध्यता जस्ता कमजोर प्रबन्धका कारण दृष्टिविहीन बालबालिकाको सिकाइमा नकारात्मक प्रभाव परेको पाइयो ।

स्रोतकक्षा व्यवस्थापनका समस्याहरू

भौतिक समस्याहरू

- **कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्या :** दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा सञ्चालन गर्न छुट्टै कक्षाकोठा नभएको, एकीकृत कक्षामा विद्यार्थीको अनुपातमा कक्षाकोठाको क्षेत्रफल सानो भएको, स्रोतकक्षामा सुत्ने कोठामा बसेर अध्ययन गर्नुपर्ने बाध्यता, एकीकृत कक्षामा दृष्टिविहीनको लौरो राख्ने छुट्टै स्थान नभएको जस्ता समस्या भएको पाइयो ।

- **फर्निचर सम्बन्धी समस्या :** स्रोतकक्षामा डेक्स-बेन्च, कालोपाटी नभएको, खाट, पलङ्गमा बसेर पढ्दा असजिलो हुने गरेको, बुक कर्नर नभएको, एकीकृत कक्षामा विद्यार्थीको अनुपातमा डेक्स-बेन्चको सङ्ख्या कम भएकाले बालबालिकाहरू कोचिएर बस्नु परेको जस्ता समस्या भएको पाइयो ।

- **पुस्तकालय सम्बन्धी समस्या :** स्रोतकक्षाका पुस्तकालयमा दृष्टिविहीनहरूका लागि ब्रेललिपिका पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्री पर्याप्त उपलब्ध हुन नसकेको, अन्य पाठ्यसामग्री, सन्दर्भ पुस्तकहरू उपलब्ध नभएको, पुस्तकालयको सरसफाइमा ध्यान नपुगेको पाइयो । अडियो पुस्तकहरू उपलब्ध नहुनु, ब्रेललिपिका पुस्तकहरू ठुला र वजनदार भएकाले साना बालबालिकाहरूलाई पुस्तक बोकाइ बोझ हुने गरेको पाइयो ।

- **विज्ञान प्रयोगशाला सम्बन्धी समस्या :** विज्ञान प्रयोगशाला दृष्टिविहीन बालबालिकामैत्री हुन नसकेको, प्रयोगशालामा प्रयोगात्मक कक्षा देख्न नसक्दा विषयवस्तु प्रस्ट हुन नसक्ने कारण विज्ञान विषय बुझ्न बालबालिकाहरूलाई कठिनाइ हुने गरेको पाइयो ।

- **कम्प्युटर प्रयोगशाला सम्बन्धी समस्या** : कम्प्युटर प्रयोगशालामा दृष्टिविहीनमैत्री कम्प्युटरको व्यवस्था नभएको पाइयो ।

- **खेल मैदान र खेलकुद सामग्री सम्बन्धी समस्या :** विद्यालयबाट खेल मैदान टाढा रहेकाले दृष्टिविहीन बालबालिकाहरू खेलमैदानसम्म जान असमर्थ हुने, दृष्टिविहीनहरूको लागि खेलकुद सामग्रीको व्यवस्था नभएको, खेल प्रतियोगिताहरू नगन्य हुने गरेको, साङ्ग साथीहरूले दृष्टिविहीनहरूलाई खेलकुदमा सहभागी नगराउने जस्ता समस्या रहेको पाइयो ।

- **छात्रावास व्यवस्थापनमा समस्या** : छात्रावासमा बस्ने, सुत्ने, पढ्ने काम एउटै कोठामा गर्नुपर्ने, एउटा कोठामा धेरै विद्यार्थी बस्नुपर्ने, एउटै तलामा केटाकेटी बस्नुपर्ने, स्रोत शिक्षक र केयर टेकरको सुविधा न्यून भएकाले दृष्टिविहीन बालबालिकाको रेखदेख प्रभावकारी हुन नसकेको पाइयो ।

- **खानेपानीको समस्या** : स्रोतकक्षामा बस्ने दृष्टिविहीन साना बालबालिकाहरूलाई चापाकल चलाएर पानी पिउन अप्ठेरो महसुस भएको पाइयो ।

शैक्षिक समस्या

- **भर्ना नीतिमा समस्या** : चौध वर्ष नागेका दृष्टिविहीनहरूले भर्ना हुन नपाउने र स्रोतकक्षामा सीमित कोटा पूरा भएपछि भर्ना गर्न आएका बालबालिकाले भर्ना नपाउने समस्या पाइयो ।

- **शैक्षणिक व्यवस्था र शिक्षण विधि सम्बन्धी समस्या** : एकीकृत कक्षाहरूमा शिक्षक केन्द्रित विधिबाट शिक्षण गराइने भएकाले दृष्टिविहीनहरूलाई बुझ्न समस्या हुने गरेको, लो-भिजनका विद्यार्थीहरूले बोर्डमा लेखेको अक्षर देख्न नसक्ने, विज्ञान, गणित, अङ्ग्रेजी जस्ता विषय पढाउँदा शिक्षकहरूले नबोली बोर्डमा लेखिदिँदा दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूलाई बुझ्न समस्या हुने गरेको पाइयो ।

- **शैक्षिक सामग्रीको समस्या** : दृष्टिविहीन बालबालिकामैत्री शिक्षण सामग्रीको अभाव रहेको, लो-भिजनका विद्यार्थीहरूले इन्क पुस्तकको अक्षर साना भएकाले नदेख्ने समस्या रहेको, अडियो पुस्तकहरू उपलब्ध नभएको जस्ता समस्या पाइयो ।

- **प्रश्नपत्र र मूल्याङ्कन सम्बन्धी समस्या :** परीक्षामा ब्रेललिपिमा प्रश्नपत्र उपलब्ध नहुने कारण बालबालिकाहरूलाई प्रश्नपत्र बुझ्न कठिनाइ हुने, लो-भिजनका विद्यार्थीहरूले इन्कका साना अक्षर भएका प्रश्नपत्रहरू देख्न र बुझ्न नसक्ने, साङ्ग र दृष्टिविहीनहरूलाई बराबरी परीक्षा समय हुने हुँदा दृष्टिविहीनहरूलाई समय अपुग हुने, ब्रेललिपिमा लेखिएका उत्तरपुस्तिका अध्ययन गर्न तालिम नपाएका शिक्षकहरू असमर्थ हुँदा हचुवाको भरमा अङ्क प्रदान गर्ने परिपाटीले मूल्याङ्कन प्रणाली विश्वसनीय र प्रमाणित हुन नसकेको जस्ता समस्या पाइयो ।

- **शिक्षक तालिम सम्बन्धी समस्या :** एकीकृत कक्षामा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले ब्रेललिपिको तालिम नपाएका कारण गणित, अङ्ग्रेजी, विज्ञान जस्ता विषयहरू बुझाउन समस्या भएको पाइयो ।

  यसरी कक्षाकोठा, फर्निचर, ब्रेल पुस्तक, खेल सामग्रीहरूको अपर्याप्तता, विज्ञान प्रयोगशाला, कम्प्युटर प्रयोगशाला दृष्टिविहीनमैत्री हुन नसकेको जस्ता भौतिक समस्या, सीमित भर्ना सिट, शिक्षक केन्द्रित शिक्षण विधि, तालिम नपाएका शिक्षक, अपर्याप्त शैक्षिक सामग्री, इन्कका प्रश्नपत्र, हचुवाको मूल्याङ्कन प्रणाली जस्ता शैक्षिक समस्याहरूले सिकाइ व्यवस्थापन प्रभावित भएको पाइयो ।

निष्कर्ष र सुझाव

स्थानीय समुदाय, स्थानीय सरकार, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, विद्यालय परिवार, शिक्षा मन्त्रालय, सरकार, अन्य सरोकारवालाको आपसी समन्वयमा स्रोतकक्षामा देखिएका समस्याका निम्ति उचित कार्यनीति, कार्यक्रम बनाउँदै कार्यान्वयन पक्षलाई अझै अब्बल बनाउनुपर्ने जरुरी देखिन्छ। दृष्टिविहीनहरू पनि साङ्ग जस्तै सक्षम र योग्य बन्न सक्छन्। उनीहरूमा पनि अथाह क्षमता लुकेको हुन्छ। त्यो क्षमतालाई उजागर गर्ने एउटा माध्यम शिक्षा नै हो। शिक्षा लिनबाट वञ्चित दृष्टिविहीन बालबालिकालाई शिक्षाको मूलधारमा ल्याउन नागरिक, अभिभावकहरूमा चेतना अभिवृद्धि गर्न नितान्त आवश्यक छ । उनीहरूलाई हेयको भावनाले हेर्ने दृष्टिलाई बदल्न समाजमा सकारात्मक सन्देश जाने चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु जरुरी देखिन्छ। दृष्टिविहीनहरूको स्रोतकक्षा, एकीकृत कक्षा सञ्चालनमा देखिएका समस्याहरू समाधान गर्न तपसिलअनुसारका उपायहरू अवलम्बन गर्न सकेमा केही हदसम्म सिकाइ व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या समाधान गर्न सकिन्छ :

- दृष्टिविहीन स्रोतकक्षामा ब्रेललिपिका पाठ्यपुस्तक, पाठ्यसामग्री, सन्दर्भसामग्रीहरू सरकारले समयमा नै आवश्यक मात्रामा उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
- हरेक स्रोतकक्षा, एकीकृत कक्षाहरूमा तालिम प्राप्त दक्ष शिक्षकहरू उपलब्ध गराउन विद्यालय व्यवस्थापन समिति र विद्यालय प्रशासनले तालिमको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।
- सबै परीक्षाहरूमा दृष्टिविहीनहरूका लागि ब्रेललिपिमा प्रश्नपत्र तयार गर्ने संयन्त्रको विकास गर्ने काम परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय र विद्यालयले गर्नु पर्दछ ।
- एकीकृत कक्षाका कक्षाकोठा, फर्निचर, विज्ञान प्रयोगशाला, कम्प्युटर ल्याब, शौचालय, खेलकुद सामग्री, अन्य भौतिक संरचना दृष्टिविहीनमैत्री बनाउन सङ्घीय सरकार र स्थानीय सरकारको सहयोग लिएर विद्यालय व्यवस्थापन समितिले कार्य गर्नु पर्दछ ।
- शिक्षा मन्त्रालयले दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा सुधारका लागि सुझाव प्रदान गर्ने सरोकारवाला समूह र विशेषज्ञहरूको अधिकार सम्पन्न सुझाव समूह गठन गर्नुपर्ने र प्राप्त सुझावलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ ।

निचोडमा भन्नुपर्दा दृष्टिविहीन बालबालिकाको स्रोतकक्षा, एकीकृत कक्षाहरू दृष्टिविहीनमैत्री हुन सकेका छैनन् । दृष्टिविहीनहरूलाई अध्ययन, खेलकुद, अतिरिक्त क्रियाकलापमा रुचि भए पनि उपयुक्त शिक्षण विधि, शैक्षिक, भौतिक सामग्रीको अभाव हुनुमा सम्बन्धित निकाय र व्यक्तिहरूमा दायित्व र कर्तव्यबोध नभएको पाइयो । अव्यवस्थित रूपमा स्रोतकक्षा सञ्चालन भएको हुँदा सुपरिवेक्षण र अनुगमन गर्ने निकाय मौन र निष्क्रिय बसेको पाइयो । मौजुदा व्यवस्थापनले सरकारको स्रोत-साधनको दुरुपयोग भएको पाइन्छ । सिकाइ व्यवस्थापन उपलब्धिमूलक बनाउन सरोकारवाला समूह समन्वयात्मक ढङ्गले समस्या निदान गर्न लागी पर्नु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री :

अनाथ अपाङ्ग उद्धार समाज नेपाल (२०६७, आषाढ), *समदृष्टि,* ललितपुर ।

कार्की, डोरबहादुर (२०६६), *दृष्टिविहीनहरूले अध्ययन गर्ने विद्यालयको शैक्षणिक अवस्था अध्ययन,* अप्रकाशित शोधपत्र, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।

काफ्ले वासुदेव, ढकाल हेमराज, अधिकारी किसनप्रसाद (२०६५), *शिक्षामा सामाजिक न्याय,* सनसाइट पब्लिकेसन : काठमाडौँ ।

पौडेल, देवराज (२०६९) *दृष्टिविहीन बालबालिकाका लागि स्रोतकक्षा व्यवस्थापन, अप्रकाशित शोधपत्र,* शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, ठाकुरराम बहुमुखी क्याम्पस, वीरगन्ज ।

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ नेपाल (२०६४), *रूपान्तरण,* काठमाडौँ ।

शिक्षा विभाग (२०६०), *विशेष शिक्षा : सूचनामूलक पुस्तिका,* भक्तपुर ।

शिक्षा विभाग (२०६३/२०६४), *समाहित शिक्षामा शिक्षक व्यवस्थापन अध्ययन प्रतिवेदन,* भक्तपुर ।

सेरिड (२००४), *शिक्षामा सुविधाविहीन बालबालिकाको पहुँच,* अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूको सारसङ्क्षेप, काठमाडौँ । ■

'तृषा' उपन्यासको विधातात्त्विक विश्लेषण

✍ **सुमनप्रसाद घिमिरे**

उप-प्राध्यापक

जनज्योति बहुमुखी क्याम्पस, लालबन्दी

सार

प्रस्तुत लेखमा उपन्यासकार सुशीला पौडेलको तृषा उपन्यासको विधातात्त्विक विश्लेषण गरिएको छ। यसमा उपन्यासका तत्त्व नै तृषा उपन्यासको विश्लेषणको मुख्य सैद्धान्तिक आधार रहेका छन्। यस उपन्यासलाई कृतिगत सन्दर्भ, कथानक, चरित्रचित्रण, पर्यावरण, दृष्टिविन्दु, सारवस्तु, भाषा, प्रतीक र बिम्ब, गति र लयका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धान विधिको उपयोग भएको छ । यसरी विश्लेषण गर्दा तृषा यौनमनोविश्लेषण गरिएको महत्त्वपूर्ण उपन्यास हो भन्ने निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

मुख्य शब्दावली : कथानक, दृष्टिविन्दु, पर्यावरण, प्रतीक, बिम्ब, सारवस्तु ।

विषय परिचय

प्रस्तुत लेख सुशीला पौडेलद्वारा रचित *तृषा* उपन्यासको विधातात्त्विक विश्लेषणसँग सम्बन्धित छ । पौडेलले नेपाली साहित्यका कविता, गीत, मुक्तक र उपन्यास विधाको रचना गरेकी छिन् । यी विधाहरूमा यिनको उत्कृष्ट सिर्जनात्मक कौशल प्रकट भएको पाइन्छ । उनी काव्य विधाका अतिरिक्त आख्यान क्षेत्रको उपन्यास विधामा प्रतिभाशाली बनेर देखा परेकी छिन् । पौडेलले उपन्यासको रचना गरेर नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा निजत्व कायम गर्दै आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्परालाई उच्च स्थान प्रदान गर्न एक इँटा थप्ने प्रयास गरेकी छिन् । तत्त्वगत आधारमा *तृषा* उपन्यास कस्तो छ भन्ने प्राज्ञिक अपेक्षासहित यस उपन्यासलाई उपन्यासका विधागत तत्त्वका आधारमा विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्य लिइएको छ। उपन्यासको विश्लेषण गर्ने एउटा आधार दिने र तृषा उपन्यासको मूल्याङ्कन पनि हुने भएकाले यस अध्ययनको औचित्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनका निम्ति प्राथमिक र द्वितीय दुवै प्रकारका सामग्रीहरू प्रयोग गरिएका छन् । यसमा पौडेलको *तृषा* उपन्यासमा प्रयुक्त घटना, पात्र, परिवेश, दृष्टिविन्दु आदि पहिचान गर्ने तथ्य र तथ्याङ्क प्राथमिक सामग्री हुन् भने उपन्यासको सिद्धान्त तथा समालोचनासित सम्बद्ध पुस्तक, लेख आदि समीक्षाहरू द्वितीयक सामग्री हुन् । यस अध्ययनमा यी दुवै किसिमका सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । यसर्थ यस अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धान विधिको उपयोग गरिएको छ । यसलाई सम्पन्न गर्न वर्णनात्मक शैलीलाई अपनाइएको छ ।

उपन्यास विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

तृषा उपन्यासको विश्लेषणको मुख्य सैद्धान्तिक आधार उपन्यासको विधागत सिद्धान्त रहेको छ। उपन्यासलाई आख्यान विधाअन्तर्गत राखिन्छ र यो विभिन्न तत्त्वहरूको संयोगबाट रचना भएको हुन्छ । उपन्यासका तत्त्वहरूका बारेमा विद्वान्हरूका आ-आफ्नै किसिमका मतमतान्तरहरू रहेका देखिन्छन् (भण्डारी र अन्य, २०६७, पृ.१७८) । कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार* (प्रधान, २०४३, पृ.१०-१३) मा कथानक, चरित्र, कथोपकथन, शैली, भाषा, वातावरण र उद्देश्य उपन्यासका तत्त्व रहेको बताएका छन् । राजेन्द्र सुवेदीले वस्तु, चरित्र, कथोपकथन, द्वन्द्व, परिवेश, कौतुहलता, उद्देश्य आदिलाई उपन्यासका तत्त्व मानेका छन् (सुवेदी, २०५३, पृ.१३) । मोहनराज शर्माले कथानक, चरित्र, परिवेश, विषयसूत्र, भाषा, शैली, उद्देश्य र दृष्टिविन्दुलाई उपन्यासका प्रमुख तत्त्व मानेका छन् (शर्मा, २०५५, पृ.३०४) । उपर्युक्त तत्त्वहरूलगायत अन्य आवश्यक तत्त्वहरूलाई समायोजन गर्दा उपन्यासका आठओटा तत्त्वहरू रहेका देखिन्छन्: कथानक, चरित्र र चरित्र चित्रण, पर्यावरण, दृष्टिविन्दु, सारवस्तु, भाषा, प्रतीक र बिम्ब, गति र लय (बराल र एटम, २०५८, पृ. २२) । उपन्यासका तत्त्वहरूका सम्बन्धमा विभिन्न दृष्टकोणलाई हेर्दा तिनीहरूका धारणामा एकरूपता पाउन सकिँदैन तापनि प्रस्तुत लेखमा कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले अघि सारेका उपन्यास तत्त्वहरूका आधारमा *तृषा* उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत लेखका सामग्रीहरूलाई अध्ययन र विश्लेषण गर्न वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासका तत्त्वहरूलाई आधार बनाई विश्लेषण गरिएको छ । यसले लेखको निष्कर्षलाई प्रमाणिक, वस्तुगत र विश्वसनीय बनाउन सैद्धान्तिक आधारले सहयोग पुगेको छ । यस लेख लेखनको उद्देश्य महिला र पुरुषमा निहित सुषुप्त यौन चाहनाको उद्घाटन गर्नु रहेको छ ।

परिणाम र विमर्श

'तृषा' उपन्यासकार सुशीला पौडेलले रचना गरेको उपन्यास हो । उनले प्रस्तुत उपन्यासको प्रकाशन वि.सं. २०७६ सालमा गरेकी हुन् । यो मनोवैज्ञानिक र सामाजिक उपन्यासका रूपमा देखापर्छ । नेपाली समाजमा महिलामाथि गरिएको दमन, महिलाले उन्मुक्तिका लागि गरेका प्रयास र त्यसले ल्याएका विसङ्गतिको उद्‌घाटन गर्न यिनले प्रस्तुत उपन्यासको रचना गरेकी हुन् । पौडेलले काठमाडौँको सहरिया जीवनको विसङ्गतिभित्र अस्तित्वको खोजी गर्ने कार्य प्रस्तुत उपन्यास गरेकी छिन् । उपन्यासकार सुशीला पौडेल विसङ्गतिवादी चेतसँगै अस्तित्ववादी चिन्तनको माध्यमद्वारा प्रेम र यौन कुण्ठा हेर्नुपर्ने सन्देशका साथ नारी स्वतन्त्रता सहज-प्राकृतकृत्य हुन् भन्ने कुराका पक्षपाती देखिन्छिन् । यौनक्षुधा जीवनको सहजात प्रवृत्ति हो र स्वस्थ जीवनका लागि यसको सम्यक परितृप्ति आवश्यक छ भन्ने स्वतन्त्र विचारको समर्थनमा रहेको देखाइएको छ । मानवीय यौनभावना ज्यादा बलवान् भयो भने विकृति सिर्जना हुने कुराको सङ्केत उपन्यासमा पाइन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यास बढी यौनमनोविज्ञानसँग सम्बन्धित भएर अघि बढेको पाइन्छ । प्रमिलालाई जीवन भोगको पक्षमा रहेको देखाइनु यसको कथ्य हो । यस उपन्यासमा प्रमिलाको आत्मिक स्वतन्त्रताको खोजी र परतन्त्रताका विरुद्ध सूक्ष्म विद्रोह पाइन्छ । प्रमिलाको निर्णय बाह्य र अन्तर्यात्राको मिलन विन्दुका रूपमा आएको छ । मानिस जतिजति गहिरोमा पस्छ उसले उतिउति साङ्घातिक आक्रमण सहनुपर्दछ भन्ने मूल कथ्य अभिव्यक्त भएको छ (भण्डारी र अन्य, २०६७, पृ.२२६) । स्वतन्त्रता र प्राकृतिक प्रेमको भोकले आतुर नारीलाई पारिवारिक गञ्जकमा बस्नु स्वेच्छिक निर्णयको विपरीत हो भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । मान्छेका मनभित्र दबिएर रहेका अनेकौँ इच्छा र आकाङ्क्षाहरूमध्येको कामेच्छाले उपयुक्त तृप्तिको बाटो नपाएपछि कामकुण्ठाको परितृप्ति जसरी पनि हुन्छ भन्ने भाव व्यक्त भएको छ ।

सामाजिक आचारसंहिताका दृष्टिले प्रमिला र जीवनका बिचको यौनव्यवहार अनैतिक, अबौद्धिक, अचेतन, कामुक, अमर्यादित र पतीत तुल्य हुन्छ । यसको अर्को पक्ष भनेको पुरुष शासित समाजबाट मुक्तिको चाहना रहेको देखिन्छ । प्रमिलाका क्रियाकलाप हेर्दा प्रमिलामा उच्चता र हीनताग्रन्थिबिचको सङ्घर्ष पनि देख्न सकिन्छ । यहाँ प्रमिलाले जीवनसँग यौन सम्बन्ध कायम गर्नु नारी विद्रोहको अन्तिम रूप मान्न सकिन्छ । हरेक कुरामा सम्झौताको विफलता पनि यसको कथ्य बनेर आएको छ । अर्को दृष्टिले विश्लेषण गर्दा मान्छे स्वतन्त्र

जन्मने, स्वतन्त्र मर्ने र स्वतन्त्र रूपमा हरेक कार्य गर्नेतर्फ अभिमुख भएको मानिन्छ (सुवेदी, २०५३, पृ.२६१) । उपन्यासमा जीवनको विसङ्गत पक्ष स्पष्ट देखिएको छ । मान्छेभित्रको आदिम इच्छासँग फ्रायडको मनोविज्ञानका बिचमा सामञ्जस्य देखाउनेतिर उन्मुख रहनु पनि यसको कथ्यसँग सम्बन्धित पक्ष रहेको मानिन्छ । नारी अस्मिता तथा नारी अहम्मा केन्द्रित यस उपन्यासमा नारी जीवनका विसङ्गतिहरू देखिएका छन् । पूर्णतामा बाँच्न चाहने प्रमिला मातृत्व, पत्नीत्व र प्रेमिकामा खण्डित भएर जीवन भोग्न बाध्य रहेकी छे ।

प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तु उपन्यासकी नायिका प्रमिलासँग सन्दर्भित छ । प्रमिला र प्रमोदको दाम्पत्य जीवनमा जीवनको आगमनबाट कथावस्तु अघि बढेको छ । प्रमोदको अफिसमा कार्यरत जीवनलाई प्रमोदको घरमा आवश्यक कागजात लिन पठाउनु र जीवनको भेट प्रमिलासँग हुनुबाट उपन्यासको कथावस्तु अगाडि बढेको पाइन्छ । उपन्यासभित्र घटित मूलभूत कार्यव्यापारलाई उपन्यासको प्रक्षेपमा नै सङ्केत गरिएको छ । प्रमिलाको विवाह धनी केटा प्रमोदसँग भएको छ । उसलाई भौतिक विलासिताका वस्तुहरू प्रमोदले घरमै उपलब्ध गराइदिएको छ । प्रमिला सामाजिक गतिविधिमा संलग्न हुन चाहन्छे तर ऊ सामाजिक गतिविधिहरूमा संलग्न हुने अवसरहरूबाट वञ्चित छे । उसलाई यसबाट पीडाबोध भइरहेको हुन्छ तापनि प्रस्ट ढङ्गमा उसले प्रमोदलाई यी कुराहरू राख्न असमर्थ हुन्छे । श्रीमान्ले सन्तान र घरको रेखदेख गर बाहिर जान आवश्यक छैन भन्ने जस्ता अभिव्यक्ति दिइरहनाले पनि ऊ विक्षिप्तझैँ भइरहेकी हुन्छे । ऊ खुलेर विद्रोह गर्न पनि सक्तिन तथा श्रीमान्का ती बोली र व्यवहारलाई सहजै लिइरहन पनि सक्तिन । यस अवस्थामा ऊ पुरुषशाषित समाजबाट टाढिन चाहेकी छे । ऊ बेलाबेलामा प्रमोदसँग रिसाइरहेकी पनि हुन्छे । यस्तै घटनाक्रमहरू अगाडि बढिरहेका वेला जीवनको आगमन प्रमिलाको घरमा हुन्छ । प्रमिला जीवनले गरेका विभिन्न गतिविधिहरूमा चाहेर होस् वा नचाहेर होस् संलग्न हुँदै जान्छे । उसले आफ्ना दुई सन्तान र प्रमोदको प्रेममाभन्दा पनि जीवनको प्रेममा असली प्रेम देख्न थाल्छे । यस अवस्थामा प्रमिलाको पत्नी तत्त्वभन्दा प्रेमिका तत्त्व प्रबल भएर आएको छ । उसले आफ्नो शरीर जीवनलाई सुम्पन थाल्छे । जीवन बसेको कोठामा समेत पुगेर उसले आत्मिक र तृप्त शारीरिक प्रेमको अपेक्षा गर्न पुग्छे । यहाँ प्रमिला र जीवनका बिच अनेकन प्रेमिल संवादहरू हुन पुग्छन् । तर, जीवनले प्रमिलालाई केवल मांसल प्रेम गरेको हुन्छ । यी गतिविधि प्रमोद र प्रमोदका बालबच्चालाई थाहा हुँदैन । प्रमिला प्रेमी जीवनका आवश्यकताहरू पूरा गर्दै गइरहेकी हुन्छे । तर, जीवनले उपन्यासको उत्तरार्द्धमा प्रमिलालाई धोका दिन पुग्छ । घरमा आगलागी भएको, धनसम्पत्ति

नष्ट भएको, बुबा आगोमा परी नराम्ररी डढ्नु भएको भनेर बुबाको उपचारका लागि भनेर जीवनले प्रमिलाबाट केही नगद रकम हात पार्छ । त्यसपछि प्रमिला र जीवनको फोन संवाद हुन सक्दैन । उपन्यासको अन्त्यमा जीवन विदेश गइसकेको कुरा थाहा पाएपछि प्रमिला छ्याङ्ग हुन्छे । लोकले देखाउने माया र आफूले पूर्ण ठानेको तृषा र तृप्ति... यसरी उपन्यासको अन्त्य भएको छ । यस प्रकारले संरचित *तृषा* उपन्यासलाई यहाँ उपन्यासका आठओटा तत्त्वहरूका आधारमा विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

क) कथानक

तृषा उपन्यास नायिका प्रमिलाको केन्द्रीयतामा अघि बढेको छ । तृषाको मूल कथानक प्रमिला, प्रमोद र जीवनसँग सम्बन्धित छ । उपन्यासमा जीवन भोग गर्ने यी पात्रहरूकै केन्द्रीयतामा कथानक अघि बढेको पाइन्छ । सामाजिक संरचनाअनुसार नै पतिपरायण नारीका रूपमा प्रमिलाले आफूलाई स्थापित गराउन चाहेर पनि जीवनसँग यौन सम्बन्ध कायम गर्न पुग्नु यौन स्वतन्त्रताका हिसाबले उसले सही गरेकी छ भने सामाजिक मर्यादाका हकमा उसले प्रमोदप्रति अन्याय गरेकी छ ।

व्यवसायी/उद्योगी आफ्नो पति प्रमोदलाई ढाँटेर जीवनसँग शारीरिक सम्बन्ध राखेर प्रमिलाले प्रमोदलाई धोका दिएकी छ । परिवर्तित सन्दर्भ र युग सुहाउँदो प्रेमिक क्रियाकलापको अपेक्षा प्रमिलाले प्रमोदबाट गरेकी छे तर सो अनुरूप नहुँदा ऊ विक्षिप्तझैँ देखिन्छे ।

यस उपन्यासको कथानकको स्रोत सामाजिक र मनोवैज्ञानिक यथार्थ हो । मानिस सामाजिक प्राणी भए पनि उसको मानस संसार अझै प्रबल र विशाल हुन्छ । मानसिक रूपमा विकसित हुने ग्रन्थि र जीवनका पीडाहरूले मानिसलाई कस्तो अवस्थामा पुऱ्याउँछन् भन्ने कुरालाई यसमा प्रकट गरिएको छ । मान्छेको अस्मिताबोध र त्यसबाट उत्पन्न हुने परिस्थिति, शारीरिक परितृप्तिको क्षतिपूर्ति, प्रेमको प्राकृतिक स्वरूपको दर्शन जस्ता रहस्यमय कुराहरूमा पनि उपन्यास केन्द्रित रहेको छ । प्रमिलाको कामवासनाको क्षतिपूर्ति जीवनसँग यौन सम्पर्क गरेर हुन्छ भने दमित वासनाको प्रकटीकरणमा कुनै उद्दीपक तत्त्व चाहिन्छ भन्ने कुरा प्रमिलाको पुष्ट शरीर देखेर जीवनमा उठेको रागात्मकताले देखाउँछ । यौनको अतृप्तिबाट तृप्तितर्फको यात्रा यसमा गरिएको छ । अहम् र कामवृत्तिको प्रेरणाले चलेको जिन्दगीको त्रासदीय अनुष्ठान बनेर प्रमिला मर्मको उद्घाटन गर्नु सक्षम भएकी

छ ।

यसको कथानकमा घटनाहरूको शृङ्खला हेर्दा प्रमिलाले प्रमोदसँग विवाह गर्नु, दुई छोराछोरीको आमा बन्नु, पतिको व्यवहारबाट प्रमिला सन्तुष्ट नहुनु उपन्यासको महत्त्वपूर्ण शृङ्खला हो । प्रमिलालाई पति प्रमोदले गर्ने दैनिक व्यवहारले भित्रभित्र मन पोल्नु, प्रमिलाको भेट प्रमोदको उद्योगमा काम गर्ने जीवनसँग हुनु, जीवनले प्रमिलासँग शारीरिक सम्बन्ध राख्नु, जीवनका हरेक गतिविधिहरूलाई जानेर होस् वा नजानेर होस् प्रमिलाले मनमा खेलाइरहनु उपन्यासको सङ्घर्ष विकास हो ।

ख) पात्र

यस उपन्यासमा औपन्यासिक कार्यव्यापारमा प्रत्यक्ष भूमिका निर्वाह गर्ने पात्रहरू : प्रमिला, प्रमोद (प्रमिलाको पति), जीवन, सार्थक (प्रमिला र प्रमोदको छोरो), साधना (प्रमिला र प्रमोदकी छोरी), सावित्री मैयाँ, प्राचार्य ढकाल, आमा, नम्रता, सारिका, गङ्गा, छिमेकी महिलाहरू, दूधवाला, प्रमिलाका दाजुभाइ, सूर्य दाइ, गोकुल दाइ, भवु दाइ, पुरुषोत्तम दाइ, भरत, अच्युत, कल्पना, सम्झना, गोमा, विनोद, प्रमिलाका स्कुले साथीहरू, यमुना, अम्बिका, सुवर्ण, इन्दिरा, प्रतिमा, यशु, सन्जोग, शान्ता, सम्झना हुन् । यीमध्ये प्रमिला प्रस्तुत उपन्यासकी प्रमुख पात्र हो र ऊ नै यस उपन्यासकी नायिका पनि हो । प्रमोद यस उपन्यासमा सहायक पुरुष पात्रका रूपमा देखा परेको छ तापनि ऊ यस उपन्यासमा नायकका रूपमा उपस्थित भएको छ । यसमा जीवन प्रमोद र प्रमिलाको सुन्दर परिवार खल्बल्याउन खोज्ने खल पात्रको रूपमा देखा परेको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा अन्य पात्रहरू गौण तथा सूच्य पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् । यहाँ प्रस्तुत उपन्यासकी प्रमुख पात्र प्रमिला, सहायक पात्र प्रमोद र अर्को सहायक पात्र जीवनको मात्र चारित्रिक विशेषताहरू केलाउने प्रयास गरिएको छ ।

१) प्रमिला

प्रमिला यस उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्र हो । यस उपन्यासको कार्यव्यापार उसैसँग केन्द्रित रहनुका साथै उपन्यासको आदिदेखि अन्त्यसम्म उनले निर्वाह गरेको भूमिका नै मुख्य रहेकाले उपन्यासकी नायिका हो । ऊ पढेलेखेकी महिला हो । नेपालको मध्य पूर्वी तराई सर्लाहीमा जन्मिएकी प्रमिलाले काठमाडौँ निवासी उद्योगी प्रमोदसँग विवाह गरेकी छे । उद्योगी/व्यवसायी प्रमोदसँगबाट उसका दुईओटा सन्तानहरू जन्मिएका छन् । एक

छोरा र एक छोरीकी आमा प्रमिला आफ्नो उद्योगी/व्यवसायी पति प्रमोदले आफूलाई उचित सम्मान र आत्मिक प्रेम दिन नसकेकोमा भित्रभित्रै पिल्सिएकी छे । प्रमोदसँग श्रीमान् र श्रीमतीबिचको औपचारिक सम्बन्ध राखे तापनि प्रमिला प्रमोदसँग खासै सन्तुष्ट भने देखिएकी छैन । प्रमोदले गर्ने कतिपय व्यवहारले प्रमिला विक्षिप्तझैँ भएकी छे । उसले प्रमोदको अफिसमा काम गर्ने जीवनसँग प्रमोद घरमा नभएका बखत यौन सम्बन्ध कायम गर्न पुगेकी छे । न त ऊ प्रमोदलाई अन्तरहृदयबाट नै स्वीकारेर बसेकी छे न त उसले प्रमोदलाई पूर्णतः अस्वीकार नै गरेकी छे । जीवनसँगको यौन सम्बन्धले पनि उसलाई पूर्णतः सन्तुष्टिका सूचकहरू प्रदान गर्न सकेको छैन । दुई सन्तानकी आमा भएर पनि परपुरुषसँग यौन क्रियाकलापमा सहभागी हुनु उसको चारित्रिक दोष हो । उसले प्रमोदलाई धोका दिएकी छ । कसैसँग वैवाहिक सम्बन्ध गाँसिसकेकी र दुई सन्तानकी आमाले अनैतिक ढङ्गमा सामाजिक मर्यादा विपरीत जीवनसँग यौन सम्बन्ध राख्नु उसका लागि विद्रोहको आधार र आफ्ना लागि यौन जीवन सुखमय हुन/बन्न सक्ला तर प्रमोद र ती दुई सन्तानप्रति अन्याय ठहर्छ । ऊ अन्तर्द्वन्द्वमा फसेकी महिला हो । उसले ठ्याक्कै निर्णय लिन सकेकी छैन । प्रस्तुत उपन्यासमा यौन असन्तुष्टिबाट आफ्नो पति प्रमोदको अफिसमा काम गर्ने जीवनसँग प्रमिला लहसिएको र स्वैच्छिक यौनसम्पर्कले पनि प्रमिलाले जीवनलाई सार्थक बनाउन नसकेको उदाहरण अघि सारिएको छ । पतिको शारीरिक र मानसिक स्पर्शले पनि नपुगेर प्रमिलाले जीवनसँग यौन सम्बन्ध कायम गरेर यौनको क्षतिपूर्ति भएको अनुभव गर्नु विसङ्गतिपरक नियति मानिन्छ । यस्ता घटना तथा परिघटनाले मानिसको जीवनमा सङ्गति छैन भन्ने अभिव्यक्ति प्रकटीकरण भएको छ । ऊ पतिपरायण पत्नी होइन । ऊ स्वतन्त्र रूपमा बाँच्न चाहने इच्छा भएकी तथा त्यसका लागि प्रयत्नशील रहने स्वतन्त्रताप्रेमी नारी पनि हो । उपन्यासकारले प्रमिलालाई क्रान्तिकारी तथा आदर्श पात्रका रूपमा उभ्याउन खोजे पनि उसका दुर्बलता, अन्तर्विरोध तथा विसङ्गतिहरू सामाजिक नीतिनियमका विरुद्धमा नै रहेका छन् । यसरी ऊ गतिशील नारी पात्रका रूपमा प्रस्तुत उपन्यासमा उपस्थित भएकी छे ।

२) **प्रमोद**

प्रमोद यस उपन्यासको पुरुष पात्र हो । प्रस्तुत उपन्यासकी नायिका प्रमिलाको श्रीमान् र दुई सन्तानको बाबु तथा यस उपन्यासको नायक हो । प्रस्तुत उपन्यासमा नायिका प्रमिलापछि प्रमोदकै भूमिका प्रबल रहेको छ तापनि ऊ यसमा नायकका रूपमा त्यति प्रखर रूपमा उत्रन सकेको छैन । त्यसैले ऊ नायक भएर पनि सहायक पात्रको भूमिकामा

देखिन्छ । ऊ एक उद्योगी/व्यवसायी पात्र हो । उसले आफ्नी पत्नीलाई पत्नीको अपेक्षा अनुरूप प्रेम गर्न सकेको छैन । ऊ पत्नीपरायण पति हो । उसले आफ्नी पत्नीलाई भौतिक सुख सुविधा पूर्ण रूपमा उपलब्ध गराएको छ तर पत्नीलाई उसले घर मजदुरका रूपमा राखेको छ । आफ्ना सन्तान र आफूलाई सेवा गर्ने एक सेवकका रूपमा मात्र पत्नी प्रमिलालाई उसले लिएको छ । पत्नीका इच्छा, चाहना, आवश्यकता र रुचिलाई उसले त्यति ध्यान दिन नसक्दा उसकी पत्नीले उसैको अफिसमा काम गर्ने एक जीवन नामको केटासँग शारीरिक सम्बन्ध गाँस्न पुगेकी छे । उसले आफ्नी श्रीमतीलाई यौन सन्तुष्टि दिन नसकेकै कारण उसकी पत्नी परपुरुषसँग शारीरिक सम्बन्ध राख्न पुगेकी छ । परिवारलाई उसले पर्याप्त समय दिन नसकेको, श्रीमतीलाई सहअस्तित्वका रूपमा लिन नसकेकै कारण उसकी श्रीमती जीवनसँग शारीरिक सम्बन्ध गाँस्न पुगेको कुरालाई उपन्यासले सङ्केत गरेको छ ।

३) जीवन

जीवन प्रस्तुत उपन्यासको सहायक पात्र हो । ऊ उपन्यासकी नायिका प्रमिलालाई मनोद्वन्द्वमा फसाउन सफल पात्र हो । ऊ प्रमोदको अफिसमा काम गर्छ । कामको सिलसिलामा प्रमिला र प्रमोदको घरमा पुगेको पात्र जीवन यौनाशक्त पात्रका रूपमा उपस्थित भएको छ । प्रमोदको अनुपस्थितिमा आफ्नो अफिसको मालिकको श्रीमती प्रमिलामा वक्रदृष्टि लगाई एक्लोपनको फाइदा उठाएर यौन समागममा समाहित हुन्छ । यस पात्रलाई उपन्यासमा भिन्न मोड ल्याउने पात्रका रूपमा लिइएको छ । ऊ यौनपिपासु पात्र हो । उसले प्रमिलाको पतिपरायणतालाई भङ्ग गरिदिएको छ । ऊ सामाजिक मूल्य, मान्यता र आचरण विरोधी पात्र हो । उसले दुई सन्तानकी आमासँग यौन क्रियाकलापमा सहभागी हुनु उसको चारित्रिक दोष हो । प्रमिलालाई उसले प्रेमको नाटक गरेको छ । ऊ विसङ्गत पात्र हो । उसले प्रमिलालाई धोका दिएको छ । उसले प्रमोदकी श्रीमतीसँगबाट केही नगद रकम पनि लिएको छ । ऊ असत् पात्र हो । ऊ प्रमिलालाई धोका दिएर विदेश पलायन भएको छ ।

ग) पर्यावरण

तृषा उपन्यासमा परिवेशको चित्रण निकै जीवन्त रूपमा गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासको कथानकको मुख्य स्थानगत परिवेशका रूपमा काठमाडौँको सहरिया परिवेश रहेको छ । काठमाडौँको व्यस्त सहरको एउटा घर, अफिस, चावहिल, कपन, बागबजार, पुतली सडक, नेपालको मध्य पूर्वी तराईको सर्लाही जिल्लाको लालबन्दी, झापा, विदेशको

दुबई, अस्ट्रेलिया जस्ता स्थानहरू नै यसमा स्थानगत परिवेश हुन् । यिनै स्थानहरूमा प्रस्तुत उपन्यासका घटनाहरू घटित छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासमा नेपाली समाजका विविध पक्षहरू पनि परिवेशका रूपमा समेटिएका छन् । उपन्यासका कतिपय परिच्छेदमा ग्रामीण परिवेशको पनि झल्को समेटिएको छ । गट्टा खेल्ने, सुर्रा खेल्ने, भाँडाकुटी खेल्ने, गाई चरुवा जाने, लुकामारी खेल्ने, पिपलका रुखमा चढेर पिपलगेडी खाने जस्ता कुराहरूले ग्रामीण परिवेशको झल्को दिएका छन् भने अन्तरजातीय विवाह गर्दा परिवार र समाजले त्यो विवाहलाई हेर्ने दृष्टिकोण, विवाहित दम्पतिले परिवारको साथ र समर्थन पाउन नसक्ने अवस्था जस्ता नेपालका परम्परागत रूढिवादी संस्कारलाई पनि प्रस्तुत उपन्यासले परिवेशको रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ । पार्टीमा जाने, ड्रिङ्स गर्ने, समूहमा नाच्ने जस्ता पाश्चात्य एवम् सहरिया परिवेशलाई पनि प्रस्तुत उपन्यासले परिवेशका रूपमा चित्रण गरेको छ । सहरिया परिवारमा गृहिणीले दैनिक रूपमा बिताउनुपर्ने दिनचर्या र हाम्रो रूढिग्रस्त समाजका परम्परित मान्यताहरूप्रति विद्रोहको स्वर मुखरित गराउन खोज्ने प्रयास पनि प्रस्तुत उपन्यासमा पाइन्छ । समयगत परिवेश खासै लामो छैन । स्वतन्त्र विचारको अभिव्यक्तिमा बन्देजको सन्दर्भले खुला प्रजातान्त्रिक वातावरण नभएको स्थितिको सङ्केत छ । श्रीमतीलाई प्रमोदले कुनै पनि सामाजिक सङ्घसंस्थामा आबद्ध हुन नदिनुले पनि सङ्कीर्ण पारिवारिक वातावरणको अभिव्यक्ति पाइन्छ ।

यस उपन्यासले प्रारम्भदेखि नै विसङ्गतिबोधको वातावरण पाठकका मनमा आरोपण गर्न थाल्छ । प्रमोदको शुष्क र कठोर व्यवहार तथा प्रमिलाको नरम र आदर्शको विपर्यासमा जीवनको प्रवेशले विध्वंशको अनुमान पाठकले गर्दै जान्छ । प्रेमको कुण्ठाबाट प्रमिला र जीवनले मुक्ति पाए पनि प्रमोदको परिवारमा आउन सक्ने विचलनले वातावरणमा निराशा छाउँछ । प्रमिलाले आत्मिक र प्रेमको परिवर्तित शैलीलाई अङ्गीकार गर्न खोजे पनि उसको विक्षिप्तताले गर्दा पुनः एउटा शून्यबोध पाठकले गर्दछ ।

घ) सारवस्तु

शारीरिक र आत्मिक प्रेमको संयोजनबाट नै व्यक्तिले प्रेमको उच्च सुख र दिव्य स्वरूप प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने कुरालाई प्रस्तुत उपन्यासले प्रस्ट पारेको छ । दुई सन्तानकी आमा प्रमिलाले आफ्नो पति प्रमोदबाट शारीरिक प्रेम नपाएकी होइन यद्यपि उसले

सहअस्तित्वसहितको आत्मिक प्रेमको अपेक्षा प्रमोदबाट गर्नु तर नपाउनुले उपर्युक्त कुरालाई पुष्टि गर्दछ । जीवनलाई नियतिले निर्देश गरेको हुन्छ (बराल र एटम, २०५५, पृ.२३४) भन्ने पलायनवादी सोचाइलाई पनि यसले स्थापना गर्न खोजेको छ । प्रस्तुत उपन्यासले मानवजीवनलाई अर्थहीन यात्रा, तारतम्यहीन अव्यवस्था र तर्कहीन भ्रमका रूपमा स्वीकार गरेको छ ।

ङ) दृष्टिविन्दु

तृषाका सम्पूर्ण घटना, क्रिया र द्वन्द्वलाई बाहिरै बसेर उपन्यासकारले वर्णन गरेकी छिन् । यसमा घटेका सबै घटना, प्रकृति चित्रण, क्रियाकलाप, संवाद तथा पात्रको मानसिक उथलपुथलको समेत उपन्यासभन्दा बाहिर रहेर समाख्याताले वर्णनमा समेटेकी छन् । यहाँ तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ । एउटा गृहबन्दीझैँ जीवन बिताइरहेकी पात्र प्रमिलाको जीवनका व्यथाहरूलाई यसमा समाख्याताले सीमित दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरेको प्रस्ट हुन्छ । "मान्छे असन्तोषी प्राणी, जुन कुरा असम्भव छ त्यही होस् भन्ने चाहन्छ । प्रमिलाको अन्तरमनभित्र पनि त्यही असन्तोषी पदार्थ विद्यमान थियो" (पौडेल, २०७६, पृ.६३) । प्रमिला र जीवनबिचको कर्तुत सार्वजनिक हुने हो कि भन्ने कुरा देखाउनलाई समाख्याताले यसरी उल्लेख गरेकी छन् : "गाडीको आवाज सुन्ने बित्तिकै प्रमिलाको मुटु ढुकढुकी गर्न थाल्यो । प्रहरीका अघि पुगेको चोरजस्तै भई प्रमिला" (पौडेल, २०७६, पृ.११५) ।

यहाँ उपन्यासभन्दा बाहिर बसेर समाख्याताले धेरै कुराको वर्णन गरेकी छन् । माथिका उदाहरणले यो कुरा पुष्टि गरेको छ ।

च) प्रतीक र बिम्ब

तृषा उपन्यासमा प्रतीकहरूको धेरै प्रयोग भएको छ । पात्रहरूको संवादमा र घटना तथा प्राकृतिक वर्णनमा पनि प्रतीकात्मकताको अभिव्यञ्जना प्रदान गर्ने कार्य यसमा भएको छ । प्रमोद, प्रमिला र जीवनसँग सम्बन्धित भएर ती प्रतीकहरूले उपन्यासलाई निकै रोचक बनाएका छन्-

प्रमोद - "तिमीजस्ती बूढी भैँसीलाई कसले मन पराउला र ?"
प्रमिला - "तपाईंजस्ता राँगा कति छन् कति ।"

(पौडेल, २०७६, पृ.२७) ।

प्रमिलाको यौनतृष्णाको आवेगलाई पनि उपन्यासमा बडो रोचक ढङ्गले वर्णन गरेको पाइन्छ । उपन्यासमा बिम्बात्मक प्रस्तुतिका थुप्रै मोहक उदाहरणहरू पाइन्छन् । प्रमिलाको आत्मिक प्रेमको अनुभवलाई यसरी प्रस्ट्याइएको छ- "उसले प्रमिलालाई जुरुक्क उचाल्यो मानौँ ऊ कुनै चलचित्रकी नायिका हो । हिरो बनेर आएको जीवन नायिकालाई उचाल्ने सिन खिचाउन तयार छ । नायिका पनि आफ्नो नायकले प्रेमपूर्वक बोकेकोमा निकै खुसी छे । मन्द मुस्कानले स्वागत गरेकी छे उसले, जीवनका हरेक गतिविधि" (पौडेल, २०६७, पृ.२०६) ।

यस किसिमका प्रतीकात्मक सन्दर्भहरूले उपन्यासको प्रभावकारितामा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

छ) भाषाशैली

भाषाशैलीका दृष्टिले पौडेलको प्रस्तुत उपन्यास सरल, सरस र आकर्षक देखिन्छ । यसमा तत्सम, तत्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रचुर प्रयोग पाइन्छ । कतिपय प्रसङ्गमा तराईको मैथिली भाषाको प्रयोग पाइन्छ भने नेपाली भाषामा स्थानीय रङ्ग मिसिएको पनि देखिन्छ । कतिपय वाक्यहरूमा आलङ्कारिकता प्रदान गर्ने निहुँमा अनावश्यक पदक्रम विचलन पनि देखिन्छ यद्यपि उपन्यासको भाषाशैली निकै आकर्षक छ ।

ज) गति र लय

तृषा उपन्यास तृतीय पुरुष सर्वज्ञ दृष्टिविन्दुमा लेखिएको उपन्यास भएकाले यसमा गतिको निर्वाह उपन्यासकारको चाहना अनुरूप भएको छ । कथानकको केन्द्रीय पक्ष उद्घाटनका क्रममा दृश्यात्मक पद्धतिको प्रयोग हुँदा उपन्यासको गति कम भएको छ । केही विस्तारपूर्वक पात्रको मानसिकता र घटनाको दृश्य प्रदर्शन गर्ने प्रवृत्तिका रूपमा जीवनले प्रमिलासँग शारीरिक सम्बन्ध राख्दाको प्रसङ्ग आएको छ । पाठकलाई यथार्थ बोध गराउँदा यस्तो स्थितिमा गतिलाई घटाउनु आवश्यक देखिन्छ । उपन्यासमा कहीँ उपन्यासको गति तीव्र देखिन्छ भने कहीँ मन्द देखिन्छ । लेखकले पाठकलाई नयाँपन दिइरहन दृश्यात्मक र सङ्क्षेपात्मक पद्धतिको परिवर्तन छिटोछिटो गरेकी छन् । उपन्यासमा बिम्बात्मक प्रयोगले आन्तरिक लयको सिर्जना गरेको छ भने भाषागत मिठासबाट पनि ध्वनिगत लय सिर्जना भएको छ । द्वन्द्व र कुतूहलताको उचित विन्यासबाट पनि पाठकको

मनस्थितिको कम्पनका साथ लयको उद्भव भएको पाइनु यस उपन्यासको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । उपन्यासमा विचलनयुक्त भाषा तथा प्रतीकात्मक, बिम्बात्मक भाषा आदिले पनि लयको सिर्जनामा मद्दत पुऱ्याएको देखिन्छ । उपन्यासको कार्यव्यापारलाई सङ्क्षेपमै राखेर पनि सारसङ्क्षेपमा प्रस्तुत गर्ने काम भएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

तृषा उपन्यास सुशीला पौडेलले नेपाली ग्रामीण तथा सहरिया परिवेशमा हुने सामाजिक, पारिवारिक विषयवस्तुलाई समेटी रचना गरेको उपन्यास हो । प्रस्तुत उपन्यासमा नेपाली नारीभित्र रहेका कुण्ठा, आवेगको सजीव चित्र उतारिएको छ । पुरुषशासित समाजका नारीको कुण्ठाले कस्तो रूप लिन पुग्दो रहेछ भन्ने अवस्थालाई पनि उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । नेपाली समाजबाटै टिपिएका पात्रहरूलाई चयन गरी रचिएको प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरू जीवन्त छन् । यसमा सबै पात्रहरूको उपस्थिति अर्थपूर्ण रहेको छ र तिनले उपन्यासमा सार्थक भूमिका निर्वाह गरेका छन् । नेपालको राजधानी सहरको स्थानगत परिवेशमा रचिएको प्रस्तुत उपन्यासमा पितृसत्तात्मक नेपाली परिवेशका कारण नारीहरूले अनेक समस्या भोग्नुपरेका दुःखद अवस्थाको मार्मिक चित्रण गरिएको छ । यसमा मुख्य पात्रको मनोदशाको चित्रण पनि निकै मार्मिक ढङ्गमा भएको पाइन्छ । यसमा बाह्य र आन्तरिक द्वन्द्वको आयोजना गरिएको छ तापनि आन्तरिक द्वन्द्वको कुशल आयोजना गरेर प्रस्तुत उपन्यासको कथानक र यसका पात्रलाई निकै जीवन्त तुल्याइएको छ । सरल, सरस, परिष्कृत भाषाशैलीमा रचिएको प्रस्तुत उपन्यासलाई उपन्यासकारले विभिन्न विम्बालङ्कार, प्रतीक आदिद्वारा निकै सिँगारेकी छन् । यिनै कारणहरूले गर्दा प्रस्तुत उपन्यास पौडेलको एक उत्कृष्ट उपन्यास हुनाका साथै नेपाली उपन्यास परम्परामा एउटा अमूल्य निधि बनेर रहेको छ भन्ने निष्कर्ष स्थापित हुन पुगेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५२), *नाटक र रङ्गमञ्च*, काठमाडौँ : रूमु प्रकाशन ।

पौडेल, सुशीला (२०७६), *तृषा*, काठमाडौँ : शिखा बुक्स ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०४३), *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार,* (तेस्रो संस्क.), ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०५८), *उपन्यास-सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास,*(दोस्रो संस्क.), ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

भण्डारी र अन्य (२०६७), *नेपाली गद्य र नाटक,* काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, मोहनराज (२०५५), *समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग,* काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०५३), *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति,* वाराणसी : भूमिका प्रकाशन । ■

Research Management Cell (RMC)
JANAJYOTI MULTIPLE CAMPUS
(QAA cycle completed)
Lalbandi, Sarlahi
Madhesh Province, Nepal
Tel: 046-501436, 501550, 9854043333
Email:jmc.lalbandi@gmail.com
Website:www.jjmc.edu.np